

ہلال پاکستان

کراچی

نومبر ۱۹۸۲ء

نظرن جي
گھراين
... سان

هلال پاکستان

مکينين

مئي جنگل ايجيٽر:

ناصر بروهي

انچارج:

فقير محمد لاشاري

زراعت:

الح بخش کيٽو

سگهت ٻين سرٿ:

وهيد حسين

پارٽر:

حسام سومرو

ريڊيو، فلم، في وي.

پروڊڪشن انچارج:

محبوب نوروزي

گيت اپ

عرفان فاروقي

ڪئبلڪافي

قيوم منگي

اسڪيب:

حفيد الله ميمڻ

ڪلر پروڊيوسنگ:

ثناء الله

ٽائٽل ٽرانسپيرينسي

مونسيل رضا

هي اخبار شيخ سلطان

ٽرسٽ پاران چم هاشم

ميوڻ، شيخ سلطان ٽرسٽ

پريپ مان پرنٽر

وسيم احمد صابري

و ٽائٽل چپائي، ڪورٽ

ولي ايم اي جناح روڊ

ڪراچي عمان شايع ڪئي

قيمت: ۵ روپيا

ضمیمہ

تاريخ

صفحو

۴ غلام محمد کاکو

۱۳ سنڌيڪار: دستگير پٽي

۱۶ عبد الڪريم کڻي

۲۱ عبد الله قريظو

سيوٽس سرڪار جو منسٽر ٻانڌو

سڪندر جو سنڌي افمن سفر

قديم سنڌ جا هنر

سنڌي سومرا حڪومت

ادب

شاعري

نفتي (ڪهاڻي)

ٽنگ ٽنگ ٽنگ ٽنگ (ڪهاڻي)

هي ٻوڏ وڏي ٻيڻي آڳاٽي

ٽائٽل

(الطاف شيخ جو سفر نامو)

شاعري جو سماجي ڪارج

وڪر سو وهاڙ (مضمون)

سچائي سچ

حامي مروت جي ٻيڻي ملهائيل جلبي جو احوال

۲۴

۳۳ شمس سومرو

۳۶ سنڌيڪار: الطاف احمد

۴۳ زبير ميمڻو

۴۵ سليم چنا

۴۶

سنڌيڪار: محمد ابراهيم جولو

۴۸ غلام حسين رنگرنگ

۴۰ مختيار ملڪ

۴۳ مقصود گل

مراعت

۴۶ عبد المجيد نظاماڻي

سنڌي زريعي ميمڻي جو سرسري ٻانڌو

پارثرا

سنت دیکار، شمس انصاری ۷۵
ہ اکثر نواز علی شوق <<
مقصود گل ۷۹

لاچی زال جی پچاڑی (کھاڑ)
مہ پوڑا
کاٹ دیو پیر پیر پیر

سکھڑین ست

شہید میرا ۸۰
۸۳

ماسات مہی ذات (کھاڑ)
پینرن جا خط

فن

نصیر مرزا ۸۴
غلام علی شاد ۸۸

ہارون رند سان کلا پولی
اٹوسر ندرت سف

۹۱
۹۵

سوال جواب
اوہا جان خط

پنهجي پاران

مڱزين جو پنجنون پرچو اوهانجي هٿن ۾ آهي. آس آهي ته اوڻاين سوڻا ۾ سوڌو قبول ٿي ويندو. مڱزين واسطي خطن جي گهڻائي ۾ مڱزين جي ساراھ پھچي ٿي. پاڻن جا قرب آهن، ۽ سندن ثورائتا آهيون، پراسان لاءِ اها ڳالھ مطمئن ٿيڻ جي ڪانهي. ڇاڪاڻ، ميجار جو چيه ڪونهي هوندو. ڪجهه اوڻايون اهڙيون به آهن، جيڪي پاڻ کي به هرن پيون. ڪجهه دوستن جا جيڪڏهن ڪي اعتراض آهن، ته وري گهڻو ڪري اهڙا، جن کي ختم ڪري سگهڻ في الحال پنهنجي وس ۾ ڪونهي، اهو وسيلن جي مهيا ٿي سگهڻ ۽ حالتن جي آڃاڻپ تي مدار رکي ٿو. هونئن اعتراض اکين تي آهن. ڪافي دوستن جا خط اچن ٿا، ته سندن موڪليل مواد نه چپيو آهي. ان سلسلي ۾ عرض آهي، ته جيڪو مواد حالتن ۾ ڏيڻ جهڙو آهي، ۽ معيار جي ٻين ڪسوٽين تي به پورولهي ٿو، اهو اوس ايندو. اها ڳالھ آڳ به ڪئي وئي آهي، ۽ هاڻي به ڪجي ٿي. باقي لکڻ وارن سان بهاني ڪونه ٿيندي.

ڪن دوستن اهو به لکيو آهي، هن ايڊيٽوريل ۾ ادبي وايو منڊل ۾ ٻين مسئلن تي ٽيڪا ٽيڙي ڪئي وڃي. في الحال پاڻ لاءِ اهو ممڪن ڪونهي. اسين ڏاڍا مجبور آهيون، اسان جي هيٺاين کي سمجهڻ به پڙهندڙن جي ذمي آهي.

ايندڙ پرچي کان سڀني لحاظن کان مڱزين کي وڌيڪ پور ڪرڻ ڪوشش ڪئي ويندي

سات سلامت
(انچارج)

سيوهڻ سرڪار جو معاشرتي جائزو

چرٻت راجا

ننڍي هوندي هڪڙو بهاکو
ٻڌو هو۔ ”چرٻت راجا بيدادي
ننگري“، خير اها ته ٿي لوڪ
ڪهاوت، ممڪن آهي اهڙو به
ڪو راجا ٿيو هجي، البته وڏن
واتان اهو به ٻڌوسين ته، ان راجا
جو تعلق ملڪ سيوهڻ سان هو۔
تساويخ جي اڀياس سان اهو پتو
هوي ٿو ته، هن خطي جي اڪثر
حصن تي؛ هڪ اهڙو زمانو ضرور
گذريو آهي، ان زماني کي ”مغل
دور“ سان (ترخان، ارغون ۽
مغل دور) ياد ڪجي ٿو، هن
مضمون ۾ تاريخي ۽ سماجي
اڀياس ذريعي ڏسو ته، ان ناٺ
الاهي، عرف ظل الاهي واري
دور ۾ هتي جي معاشرتي ۽
سماجي جيوت ڪهڙي هئي،
ماڻهن کي ڪيترو سکيسر هو،
هو ڪهڙن قبلن ۾ ورهايل هئا،
ڪين اجهو ميسر هو يا مورڳو مٿن
تلوارن جو وسڪارو هو، مغلن
خلاف سندن جدوجهد ڪهڙي
نوعيت جي هئي ۽ ان ۾
ڪاميابي آخر ڪنهن کي نصيب
ٿي؟

ڊس منظر

اها نوجو اڀياس ارغون، ترخان
۽ مغل دور تي (۱۵۲۰ع-
۱۶۸۹ع) مشتمل آهي، سن
جي سلطنت ۱۵۲۰ع ۾، دريا خان
جي شهادت تي پوري ٿي، ان
بعد سنڌ تي ارغونن جو ٿوري
راج شروع ٿيو، سنڌ لاءِ هي سڌو

سوڻ نه هو، انگري مؤرخن
۽ عالمن هن واقعي کي ”خراپي
سنڌ“ مان تعبير ڪيو، (۱)
ميرڪ يوسف موجب ارغون سنڌ
کي ڇهن سرڪارن ۾ تقسيم
ڪيو، (۲) بهرائي ائين تسليم نه
ڪرڻ لاءِ ڪوبه جواز موجود
ڪونهي؛ ته هي تقسيم ارغونن
جي رڃ جي شروع ٿيندي، ٿي
هوندي، سنڌ فتح ٿيندي شاهه
بيگ، مرزا قليچ بيگ موجب
سيوهڻ لاءِ بهريون فوجدار مقرر
ڪيو، جنهنجو نالو هو ميرعليڪ
(۳) سنه ۱۵۵۵ع ۾ شاه حسين
جي موت تي بکر ۽ سيوهڻ
سرڪارون، سلطان محمود جي
حوالي ٿيون ۽ باقي سنڌ (چار
سرڪارون) ترخانن جي ور
چڙهي، پر ڪوبه سست بعد
سيوهڻ به ترخانن جي اثر ۾ اچي
ويو، جڏهن اڪبر سنڌ فتح
ڪئي، تڏهن هتي لاءِ الڳ
عمدار مقرر ٿيڻ لڳ، جنکي عام
طرح ”فوجدار“ سڏيو ويندو هو
(۴) غالباً سيوهڻ تي مغل
فوجدارن جو سلسلو تڏهن ختم
ٿيو، جڏهن ميان نصير محمد

مهاوڙي (۹۰-۶۸۹ع؟) دوران
سنڌ ۽ بکر جي ڪيترن علائقن تي
قبضو ڪري؛ سنڌ مان مغلن جا
لاءِ ڪڍڻ جي ابتدا ڪئي، (۵)
جيئن مٿي ذڪر ٿيو، ته
ارغونن سنڌ کي ڇهن سرڪارن
۾ تقسيم ڪري حڪومت ڪئي؛
جن مان هڪ هئي، ”سيوهڻ
سرڪار“، دهليءَ جي مغلن هن
انتظامي سرشتي کي، اڃا به
وڌيڪ منظم ڪيو، ذڪر هيٺ
آيل سرڪار موجوده دادو ضلعي،
نواب شاه ضلعي جي اڌ (اوپر-
ڏکڻ واري حصي) ۽ مانجهڙ
ضلعي جي ريگستانن تائين پکڙيل
هئي، وڌيڪ انتظامي سهوليت
خاطر هن سرڪار کي، ڪل
يارنهن هرڳڻن ۾ تقسيم ڪيو ويو
هو؛ جن مان اٺ درياه جي اولهه
۽ ٽي درياه جي اوڀر ۾ هئا،
درياه جي اولهه ۾ هي هرڳڻا هئا،
باغبان، ٻاٽ، نيرون قلعو، گهاٽ،
بوبڪ، حويلي سيوهڻ، نيرون ۽
سن، درياه جي اوڀر ۾ هئا خطو،
لاڪاٽ ۽ جوتيجو هرڳڻو (۶)۔

قبائلا، قوتون ۽ ذاتيون

قبائلي طرز جي سوچ، قومن
کي هر قسم جي اندروني انتشار
ڏي گهٽيندي آهي، اهڙو سماج
ڪافي ڊگهي عرصي تائين
غلاميءَ جي بدترين زنجيرن ۾
جڪڙجي ويندو آهي، (۷)
ارغوني غلامي سنڌ جي اندروني
انتشار جي پيدائش ڏسجي ٿي،
اچو ته ڏسون، ته ذڪر هيٺ آيل

زمانی ۾ سيوهڻ سرڪار ڪيڙا
قبيلن ۽ ذاتيون رهنديون هيون ۽
ساڳئي وقت اهو به معلوم ڪجي
تہ سرڪار ڏي سندن ڪهڙو
رويو هو؟

پرڳڻي جاغبان ۾، ملڪ،
پنهوڙ، اٻڙا، ۽ سميجن مان ٽي
قومن - جوڻيجا، پريسا ۽ ڀڳهيا
پراسن شهري سڏبا هئا. (۸)
سميجن جي چوٿين قوم هئي ٽيڀا،
جيڪي ارڙا هوندا هئا ۽ مٿن
شاھ بيگ ارغون ڪهڙو ڏاڍ ڪيو
هو. انهن پنهنجو خواجه پٺاڻ
۽ پرڳڻي ۾ رهندا هئا. ان بعد
پرڳڻو ڏيرون قلعو اچي ٿو.
هن پرڳڻي ۾، ساڄين جي
اڪثريت هئي جيڪي ابتدائين
ڌارين سان برسر پيڪار رهيا. کين
مغلن درٻار ڪري سندن جاين
۽ زمينن تي سهڻيون ڪسي آباد
ڪيو. هاڻي اچو ته ڳاها پرڳڻو
ڏسجي. هتي جي آباد قبيلن ۾
پنهوڙ، ڪوريجا، سميجا ڀڳهيا،
سميجا ٽيڀا، راه پوٽا، سميجا،
ڀان، سند ۽ شيخ مشهور هئا،
جيڪي سڀ پراڻن شهري سڏبا
هئا. سوڳ پرڳڻي ۾ بونڪ،
سميجا، دل، سميجا ڀڳهيا،
خواجه، ڀڄ، پنهور ۽ هندو رهندا
هئا. انهن پنهنجا پرڳڻا خوري
سبب سميت ۾ اڙبا هئا. پرڳڻو
حويلي سيوهڻ، ڪهڙو ڪري
خاسوش رهيو. قبيلن متعلق ڄاڻ
ڪهت سڀي ٽي. نيرون پرڳڻي ۾
سلاج رهندا هئا جيڪي پنهنجي
بيت گذران ۾ ئي پورا رهندا
هئا. هي پرڳڻو اڳ ۾ سنڀر
نالي سان به سڏبو هو. ان کان
پوءِ سن پرڳڻو اچي ٿو. هتي سيد
لاڪا، ڪوريجا، قبيلن رعيت سڏبا
هئا، البته ڪهاڻ، مانجهند
ڳاهايجا، مغلن لاءِ مٿي جو سور
ٻڌا رهيا. ڪوريجا به ڪڏهن
ڪڏهن ارڙاڻيون ڪندا هئا. (۹)

جيئن مٿي آيو آهي ته
درياه جي اوڀر ۾ ٽي پرڳڻا
هئا. جوڻيجا پرڳڻي ۾ ڪوريجا
پنهوڙ ۽ شيخ فرمانبردار سڏبا هئا
سميجا، ڀڳهيا حڪمرانن لاءِ
ناظران هئا. هتي جا پنهور ۽
ڪوريجا طاقتور هئا پر مغلن پاران
سميجن انڙن سان وڙهي ختم ٿي
ويا. هاڻي پرڳڻو خطو اچي ٿو
جتي هالي پوٽا، شيخ، سميجا،
اوٽا، سميجا پريا، سميجا ڀڳهيا،
راهوڄا، ڪوريجا، ڏيٿا، پلي ۽
لاڪا رهندا هئا. جيڪي ٺاه
جي هلت تي هلندڙ هئا. ميرڪ
يوسف سميجن ڏاهرين کي بي ڇو
سڏي ٿو. هالي پوٽا ۽ سميجا انڙ
هڪ ٻئي سان وڙهندا هئا.
جنهن ڪري هي پرڳڻو ويـران
ٽي ويو هو. لاڪاٽ پرڳڻي ۾،
جيئن اڄ به آهي، لاڪا، سميجا ۽
انڙ ڪثرت ۾ رهندا هئا. شروع
۾ عوام لاڪن طرف هو پر پوءِ
سميجن انڙن کي اڳواڻي ملي.
ان بعد لاڪا زمينون ۽ ملڪيتون
وڃائي، لريادي بنجي دهلي
ويا. (۱۰)

مغلن خلاف هليل تحريڪ جي نوعيت

جڏهن سيوهڻ سرڪار
جي رهاڪن ۽ حڪمرانن جي
لاڳاپن جو ذڪر نڪتو آهي تڏهن
مناسب آهي ته هتي مغلن خلاف
هليل تحريڪ ۽ هليل جو به
سنجيدو اڀياس ڪجي ته ڏسجي
ته ڪير ڪيري ٻائي ۽ ڇو؟
افسوس جو سنڌ اندر هليل
تحريڪن جو حقيقتن تي سڀني
اڀياس ته ٺهيو، پر هيل قاضيـن
مجموعي مطالعو به نه ڪيو ويو
آهي. ذڪر هيٺ آيل زماني
جي تحريڪن جو جذباتي ذڪر
ته ڪهڙو ٿيو آهي، پرفڪري
لحظ سان ڪوبه تجربو نه ڪيو
ويو آهي. مغلن جي زماني ۾،

سنڌ ۾ طاقت جا ٽي محور هئا:
ٺٽو، بکر ۽ سيوهڻ. ٺٽي جي
شاھ عنايت واري تحريڪ مشهور
آهي. بکر ۾ آدم شاھ جي
شهادت سان مغلن خلاف هڪ
پرپور ملڪي ۽ قومي تحريڪ
زور ورتو، جنهن آخرڪار سنڌ
کي غلامي ۽ جي چيني مان
آزاد ڪرايو، نيون سرڪار هو
سيوهڻ، جتي مغلن خلاف وڏي
پيچاني تي هلچل هلي. ٽي قبيلن
چانڊيا، سميجا انڙ ۽ نوڙيا،
خاص طرح سان، هن علائقي ۾
ڌارن خلاف برسر پيڪار رهيا (۱۱)
پر ڪاميابي آخر ۾ ڪنهن کي
نصبياتي؟ جواب آهي - ”لوحن
جي مدد سان ڪلهوڙا سرائي
طاقتور قبيلي طور سنڌ تي آيا. سندن
ظهور ٻانڌار حالتون پيدا ڪري
وري مقامي گهراڻي جو راج
آندو.“ (۱۲)

مغلن خلاف ڪاميابي
ڪلهوڙن کي ڇو نصيب ٿي
۽ ٻين قبيلن کي ڇو نه؟ اچو ته
سوال جو جواب ڳولبو! جڏهن
به ڪو سماج، ملڪ يا قوم،
ڪنهن مصيبت ۾ وڪوڙيو ويو
آهي، تڏهن ڏکين ڏينهن جي
خاتمي لاءِ ڪنهن مٿس مڙس
ندين نيون سوچي تحريڪون
هلائيندا آهن. جن کي مختلف
اصطلاحن يا نالن جهڙوڪ -
”قومي تحريڪ“، ”سياسي آزادي
لاءِ تحريڪ“ يا ”سماجـي
بي آزادي“ وغيره سان سڏيو
ويندو آهي. هنن اصطلاحن جي
آئيني ۾، مٿي ذڪر ڪيل ٽن
تحريڪن جو تجزيو ڪندي،
هيٺ سيوهڻ سرڪار ۾ مغلن
خلاف هليل تحريڪ جي نوعيت
معلوم ڪئي ويندي.

ٺٽي ۾، ڀنڀرانيڪ نامعلوم
تحريڪن کان علاوه ”شاھ
عنايت“ واري تحريڪ مشهور

آهي. شاه جي شهادت سان هي تحريڪ پنهنجي پهاڻي کي ڇڏي.

بکر ۽ طاقت جو ڀڳوڙو هو. ميان آدم شاه ڪلهوڙي جيتوڻيڪ مغلن کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ روحاني تقويت ڏني، پر ست ئي کيس پنهنجي ڪيل غلطيءَ جو احساس ٿيو ۽ هو مغلن خلاف منظم قومي تحريڪ جو باني بنيو. ميان صاحب کي ستان ۾ شهيد ڪيو ويو، ميان شاهر محمد بکر جي فوجدارن سان مقامي جنگ ۾ شهيد ٿيو. ميان نصير محمد ڪيترائي ڀيرا گرفتار ٿيو پر ميان صاحب همت ڪري غالبن (۱۸۹ع) ڌاري بکر ۽ سيوهڻ تي قبضو ڪري، سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حاڪميت هلائي. (۱۳) ان بعد هڪ دفعو وري ميان زين محمد کي ملتان ۾ شهيد ڪيو ويو. ٻار محمد قلات جي دور ۾، سنڌ تي قبضي جو مربوط پروگرام ڏاڍو ۽ ميان نور محمد سموري سنڌ تي قبضو ڪري، هتان مغلن جو نڌو ٻڌي ڇڏيو!

سيوهڻ سرڪار ۾ جتي سميجن، چانڊين ۽ نورڙين ڌارين خلاف چڙو چڙو ۽ غير منظم جنگ جاري رکي، اتي ڪجهه مقامي قبيلن وري سرڪار جو ساٿ ڏنو. انهن ۾ ماڇين کي در بدر ڪرائڻ ۾ پنهورن اهم ڪردار ادا ڪيو. چوڻي آهي ”ڏير آهي پر انڌير ڪونهي“ سو ميان يار محمد قلات کان واپس ٿي، جڏهن سنڌ ۾ ”ڪلهوڙن“ جي اقتدار کي وري بحال ڪيو. تڏهن سندس حملي ۾ فتح جو پهريون نشانو ساڳيا ”پنهور“ بڻيا. قانع علي شير لکي ٿو: ”مراڻ جي فوج ڪچيري جي فتح بعد، پنهورن جي گادي شڪارپور تي قبضو

ڪيو ۽ مٿس نالور ڪيو.“
”خدا آباد“، (۱۴)

ڪلهوڙن جي تحريڪ هڪ منظم قومي تحريڪ هئي، جنهن وٽ هڪ ڀرپور پروگرام هو. هنن جا ڪيئي سورهم شهيد ٿيا، پر مقصد بهرحال اڳيان رهيو. سندن تحريڪ جي شروعات بکر کان ٿي ۽ آخرڪار سيوهڻ تائين پکڙجي وئي. هوندي ديس دشمن کي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿيا. ان راه ۾ ڪنهن پنهنجن فقيرن کان علاوه، سنڌ جي ناميارن درويشن ۽ شاعرن جو تعاون ۽ همدردي توڙي حمايت حاصل رهي.

سماجيات جا عالم ٻڌائين ٿا ته، ”جڏهن ماڻهن جون خواهشون، امنگ ۽ جذبا پورا نٿا ٿين ۽ معاشرو بي سار سدڪار بڻجي وڃي، تڏهن ماڻهو سماجي بي آراميءَ جو شڪار بڻجي وڃي ۽ اهڙي حالت ۾ پریشاني، ناراضگي ۽ غير يقيني واريون حالتون پيدا ٿي وين.“ (۱۵)، پوهڻي صاحب جواني اهڙي معاشري جون خاص نشانين، ”سندن اڳيان واضح مقصد جو هجڻ، عمل ڪرڻ جي تمنا ڪهڻي، سماجي ڪارڪردگي جي مقصد ۽ بي ترتيب، جوش، اجايو گمان ۽ ڊپ“ (۱۶) آهن. طاقت جو ٿيون اڏو سيوهڻ هو. هتي ٻين انيڪ قبيلن کان علاوه، ٽن قومن خاص طرح سان مغلن خلاف سالن تائين غير منظم ۽ چڙو چڙو جدوجهد جاري رکي، وٽن جوش توڙي جذبو گهڻو ۽ وڙهڻ جي تمنا حد کان وڌيڪ هئي پر ڏسجي ٿو ته سندن اڳيان ڪو به واضح مقصد نه هو. ڌارين خلاف وڙهندي، ذات ۽ قبيلي جي حد تائين نه هي جنگجو قبيلن پاڻ ۾ متحد هئا. انڪري جيڪڏهن اسين سيوهڻ جي هاجل ۽ جاڳوڙ

کي سماجي بي آرامي سان تعبیر ڪيون ته، غلط نه ٿيندو. ڊاڪٽر پوهڻو ٻڌائي ٿو ته، ”سماجي مسئلا گهڻو ڪري سماجي ۽ ڪلچر جي تبديليءَ جو نتيجو هوندا آهن. اها تبديلي بي وقتي ۽ تڪڙي هوندي آهي.“ (۱۷)

ارغونن اچڻ سان اهڙا قدم کنيا، جيڪي هتي جي معاشري، تمدن ۽ اقتصاديات لاءِ هاجيڪار ثابت ٿيا. سما سردار جيڪي ماضيءَ ۾ فوج جي اهم عهدن ۽ جاگيرن جا مالڪ هئا تن کي ارغونن مجبور ڪيو ته هو رعيت، مزدور ۽ هاري بڻجي سندن غلامي هيٺ رهن. (۱۸) بادشاهي ڪندڙ گهراڻو ۽ سندن قبيلو، ڪمپرسريءَ جي زندگي گهارڻ لاءِ مجبور ڪيا ويا. سندن سماج ۾ هي تبديلي، سندن منشا ۽ مرضي بغير آيل هئي. سندن ڪلچر خطري ۾ هو، وطن ڇڏي ۾ هو، معاشي وسيلو تنگ ڪيا ويا هئا ۽ سڄي سماج ۾ اڇي سهيءَ ولوڙ پئي هئي. هي سلسلو ارغونن کان هلي مغلن جي زوال تي پورو ٿيو. هونئن ته هن طويل عرصي ۾ سڄي سنڌ مصيبت ۾ هئي پر سيوهڻ سرڪار سان ته جنسي ويل هو. اڏوئي سبب آهي جو سڀ کان وڌيڪ بغاوتون به هتي ظاهر ٿيون.

سميجن، انڙن، ترخانن جو ساٿ ڏنو. هنن ترخانن سان مائٽيون ڪيون. مرزا باقي ترخان سندن هيٺ مان هو، انڪري کيس سنڌي ڀڄو سڏيو ويهندو هو. مغلن جي زماني ۾، سندن مفاد خطري ۾ پيو. جاگيرون به ويون ته سجاده گبري به وئي. (۱۹) انڪري هو مقابلي تي نڪري آيا، ماڇي ارغونن سان وڙهيا ته ترخانن وري کين پنهنجي مفاد ۾ استعمال ڪيو ۽ وري

مغلن خلاف برسرِ بڪار ٿيا (۲۰).
 ڌارين جي هڪ قوم سان ڏسڻ ۽
 ٻيءَ سان ويڙهه. سميجن جو گروه
 ٻارنهن برادرين تي مشتمل هو
 جن مان ٻڌم برادرين رهيون (۲۱).
 البته ٻه برادرين منگواڻا ۽ سميجا
 انڙ مغلن لاءِ مٿي جو سور بنيل
 رهيا. سميجا انڙ سي وري به راهو،
 ڏاهري ۽ ساند رعيت ڏجن ٿا
 (۲۲). ظاهر ٿئي ٿو ته، خود سميجا
 انڙ جن تي اسانجي تاريخ هڪ
 طرف فخر ڪري ٿي ته، هنن
 ڌارين جي راڄ کي ڪوڪلو بنايو،
 ته ٻئي طرف ماضي هن ڳالهه تي
 ماتم ڪري ٿو ته، هو پنهنجي
 پنجن گهرن (ڌارين) کي به ويڙهه
 لاءِ همغڻال نه بنائي سگهيا!
 ٻگهيا چئن پرڳڻن باغبان، ڳاها،
 بويڪ ۽ خطي ۾ مغلن سان
 سهڪاري رهيا، ته جوئيجي پرڳڻي
 ۾ ڌارين خلاف برسرِ بڪار ڏسجن
 ٿا. ٽيها باغبان پرڳڻي ۾ برسرِ
 بڪار آهن (ته ڳاها ۾ وري
 رعيت ڏجن ٿا. ساڳيو حال
 نومڙين ۽ چانڊين جو به ڏسجي
 ٿو. (۲۳) ڏيڙان ۾ وڏيرو طبيب
 مناهيجو ۽ ڏاڍي برتو ڌاريو شهيد
 ٿين ٿا ته سندن هڪ رت مان
 رڱيل جهنڊي کسي کڻڻ واري
 جو نالو به ڪونه ٿو ٻڌجي. هن
 ٿوري اڀاس جي آڌار تي هي
 چئي سگهجي ٿو ته، ”هتي هر
 ذات، ٻارڙو، قبيلو ۽ راڄ ڌارين
 خلاف وڙهيو پر ابي مقصد، بنا
 ڪنهن تنظيم ۽ قيادت جي. نتيجي
 طور هو مغل سامراج جي وڏي،
 منظم ۽ جارح فوج کي شڪست
 ڏئي سٽ مان ڪڍي نه سگهيا.“
 انڪري هن بيچيني ۽ هلچل کي
 نه ته سياسي بي آراشي سان
 تشبيهه ڏبو ۽ نه وري قومي
 تحريڪ سڏبو. البته هن هلچل
 ۽ غير منظم جاکوڙ کي سماجي
 بي آراشي (Social unrest)
 جو نالو ڏئي سگهجي ٿو. ان

هوندي به سميجن، چانڊين ۽
 نومڙين وغيره جي وهليل رت کي
 وانگن ڪونه سڏبو. سندن
 بي پناه قوت ۽ چٽو چٽو جنگ
 ايترو ضرور ڪيو، جو ڪلهوڙا
 بکر کان وڌي سيوهڻ تائين
 بکڙ جي ويسا ۽ بيان نصير محمد
 پنهي سرڪارن جي غلامن تي
 قبضو ڪري، ڪلهوڙا خاندان
 جي حڪومت جو بنياد وڌو.
 مذڪوره زماني جي تحريڪن
 جي مختصر چٽيڇاڻ ۽ پس منظر
 پيش ڪرڻ بعد لازمي آهي ته،
 سيوهڻ سرڪار ۾ پيدا ٿيل بي
 آراشيءَ جي حقيقي سببن تي
 تفصيلي روشني وجهجي. ان رت
 اسين اهو معلوم ڪرڻ ۾ ڪامياب
 ٿينداسين ته مغلن ۽ هتي جي
 اقتصاديات ۽ معاشرت کي ڪيئن
 تباھ ڪيو ۽ ساڳئي وقت حڪومت
 جو عوام ڏي ڪهڙو رويو رهيو؟

اقتصادي ۽ معاشي صورتحال

ارغون، ترخان ۽ مغل ڌاريان
 حڪمران هئا. سندن ثقافت،
 ٻولي، طرز حڪومت ۽ اڏي وٺي
 وچ ايشيا مان آندل هئي. اهڙي
 صورتحال ۾، سنڌ واسين جي
 جيڪا حالت ٿي سا سيد
 حسام الدين راشدي جي لفظن ۾:
 ”ماڪ جا سڀئي قلعا، وسنديءَ
 وارا واهن ۽ وستيون، سال ملڪيتون
 مطلب ته سڄو ارڪو ترڪو ڌارين
 جي قبضي ۾ اچي ويو، جن جي
 نه ٻولي سمجهه ۾ ٿي آئي ۽ نه
 سندن آڏن ويهن، چال چلت ۽
 رهڻيءَ ڪهڻيءَ مان هتان جي
 ماڻهن کي ڄاڻ ۽ سچڻ هئي.“
 (۲۴)

سنڌ جو وچولو اقتصادي
 لحاظ سان جيترو اڄ به اهم آهي،
 ايترو مغلن جي ڏينهن ۾ پڻ
 ڊاڪٽر سورلي ان متعلق وضاحت
 ڪندي لکي ٿو، ”سنڌ هڪ

انهن خوش نصيب ملڪن مان
 هڪ آهي. جنهن جي ملڪن
 گذر چوڻاسي بدران ننڍين تي
 هوندو آهي. سنڌ جي ننڍي ان
 لاءِ باقاعدي ۽ سان آب حيات
 مهيا ڪندي رهي ٿي (۲۵).
 زراعت ڪسان علاوه مغلن جي
 زماني ۾ ٻارنهن مکيه صنعتون
 پڻ روان دوان هيون (۲۶).
 سيوهڻ ۾ مڇي، نير، ڪپڙو،
 مڪن، آڀس ۽ ڪاشي وغيره
 جهجهي انداز ۾ پيدا ٿيندي هئي
 (۲۷). ڊاڪٽر چٽيڇاڻي چوي ٿو
 ته، سن، بويڪ، سيوهڻ ڪپڙي
 جي صنعت جا مکيه سرڪز هئا.
 ايسٽ انڊيا ڪمپني اٽڪل ٻه
 سئو مڻ نير هتان ئي سالانه خريد
 ڪندي هئي. هنن جو مستقل
 نمائندو سيوهڻ ۾ رهندو هو (۲۸).
 چوٿائي مال جي ڪثرت هجڻ
 ڪري هتي چمڙي جي صنعت
 به مشهور هئي. جوئيجر، نيرون ۽
 باغبان پرڳڻن ۾ مڇي جسام پيدا
 ٿيندي هئي (۲۹).

مٿي ڏٺو سين ته ”سيوهڻ
 سرڪار“ جي اقتصادي لحاظ
 سان ڪيتري اهميت هئي. هيٺ
 اسان مغل ڪارندن جي حرڪتن
 جي نشاندهي ڪنداسين، جنهن
 سبب هتي جي معيشت تباھ ٿي.
 ارغون هٿان باغبان مان
 هڪ هزار اٺن جو ڦرجڻ، ڪيترن
 قبيلن جو عام ڪوس، سوين ڳوٺن
 جو ساڙڻ پڻ، همايون جو وچولي
 ۾ ۵۰ ڊرپٽڪن، ترخانن ۽ سلطان
 محمود وچ ۾ هتي ٿيل خونريز
 معرڪا، ٿئي جي فتح لاءِ سيوهڻ
 جو سرڪز بنجڻ ۽ ان کان پوءِ
 ويڙهايو ۽ راڄ ڪيو واري پاليسي
 هن سرڪار جي معيشت، صنعت
 ۽ زراعت لاءِ بنيادي ڪارڻ پيدا
 ڪيا (۳۰). ساڳئي وقت مغلن
 هتي جي آبهاشيءَ تي به ڪو
 ڌيان نه ڏنو (۳۱). ڪن حڪومت
 ڪرڻي هئي، هر سامراج وانگر

هنن به سنڌين کي پاڻ ۾ ويڙهائي، حڪومت ڪري پنهنجا مقصد ماڻيا.

ملڪ تباهه ٿي ته ڇا - جي مڪيو هجي ته ڇا! سنڌ واسين جي پاڻ ۾ چڪتاڻ ملڪي غلاميءَ جي ڏينهن کي هڪ طرف وڌايو ته ٻئي طرف معيشت به ٻڏڻ لڳي، انصار زاهد جو تجزيو ڪيڏو نه مناسب آهي، معاملو نه ڪٽندڙ جنگ تي پهتو جنهن وچولي سنڌ جي زراعت ۽ واپار کي ڳري جوکي ۾ وڌو (۲۲) - تاريخ مظهر شاهجهاني ذريعي خبر پوي ٿي ته، ڪيئن مغل فوجدارن هٿ وڻي سيوهڻ جي معيشت جي تباهي ڪئي. باغبان ترخانن تائين قدرتي آباد هو، پر پوءِ شاهي دور ۾ مڪمل تباهه ٿيو. نيرون قلمو پرڳڻو احمد بيگ جي عملداريءَ ۾ تباهه ٿيو. بوبڪ پرڳڻو شاهجهان جي زماني ۾، ڌيان جو مستحق هو، پر ڪير هو جو مٿس ڪرم ڪري! ڳاها پرڳڻو احمد بيگ جي ظلمن جي ڪري نابود ٿيو. نيرون جي پرڳڻي جي ماڻهن ان کي ڪڏهن اڪئين به نه ڏٺو هو. خطو پرڳڻو ويڙهه - وءِ راج ڪريو واري هاليسي ڪري ويران ٿيو. (۲۳) اها هيءَ هڪ جهلڪ، جنهن تحت حڪومت جي سرپرستيءَ ۾، سيوهڻ سرڪار جي معيشت تباهه ٿي. اهڙي صورتحال ۾ وائي نڪري ٿي ته ”والسي وسائيچ، درد منديءَ جو ديس!!“

معاشرتي ۽ ثقافتي جهلڪ

ذڪر هٿ آيل دور ۾ سيوهڻ جي سياسي سوچ، هليل تحريڪن، قبيلاڻي ۽ قومن توڙي اقتصادي ۽ معاشي مطالعي بعد ٿيون ته ان دور جي سماجي جيوت ۽ ثقافتي صورتحال ڪهڙي

هئي؟ مؤرخ ٻڌائين ٿا ته هتي جي ماڻهن جي، ذڪر هٿ آيل دور ۾ ڪو سٺو جيت نه هو. امير ۽ ڪاردار محلتن ۾ رهندا هئا ۽ غريب ڪچن جاين ۽ ڪڪاون گهرن ۾ وڃولو طبقو اڄ جي مفهوم ۾ موجود نه هو، البته زميندارن، واپارين، ڪاريگرن ۽ ڪامورن کي هن فهرست ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو. ڇپلاڻي لکي ٿو ته هتي يا ته ٺٽ جي زندگي ڏسبي هئي يا وري انتهائي ذلت جي. اميرائو طبقو ٺٽ سان رهندو هو، بهترين شراب پيئندو هو، ست رچي طعام کائيندو هو ۽ ناچو چوڪرين سان پاڻ وندرائيندو هو.

اڪبر کان اورنگزيب تائين سنڌ جي عوام جي حالت فخر جهڙي هئي. پليزرت سنڌ ۾ هر هنڌ بک ۽ هراس ڏنو ۽ ساڳئي وقت هن عام ماڻهوءَ جي حالت غلام، ٻانهي ۽ نوڪر واري ڏٺي. پورهيت هڪ ته ڊنل ڏسو هو ۽ ٻيو وري کيس اجورو نه ملڻ جيترو ملندو هو. (۳۵) سهار (۱۶۴۴ع) سنڌ جي هارين کي نهايت مظلوم، مصيبت ساريل ۽ مسڪين ڏٺو، منوڪي (۱۶۵۹ع) سام ماڻهوءَ کي نهايت مفلوك الحال ۽ غريب سڏي ٿو. (۳۶) ٺٽي ۽ بکر جي ماڻهن لاءِ هڪ طرف بکر، ساڌ ٻيلو ۽ مڪلي تفرج لاءِ هئا، جتي هو عيبد، جمعي يا ماه پهرئين سومر جي ڏينهن ويندا هئا، ته ٻئي طرف سيوهڻ جي ماڻهن جا ڏينهن رات مصيبت ۾ گذري رهيا هئا. هڪ طرف هتي ظلم جي انتها هئي ته ٻئي طرف هتي جي عام ماڻهوءَ جي عزت ۽ ننگ ناموس به محفوظ نه هو. لکيءَ تي هندو، پارين پجين ڪڍ ٿي، اڳهڙي بدن غسل ڪندا هئا. مرزا جاني بيگ هڪ

خاص جاءِ ۾ ويهي، لکي هي ماشو ڏسندو هو. (۲۷) پوءِ جي همملدارن جي اخلاقي حالت به سڌريل نه هئي! جنهن سرڪار ۾ اهڙي ذلت آميز زندگي موجود هجي اتي ڪهڙو شريف، وندر، تفرج يا سير سفر جو سوچيندو!!

بيداداري ننگي

ارغون حڪومت (۱۵۲۰ع) جي شروعات جبر ۽ ظلم، باهين ۽ قربت، قتل، عام ۽ وحشت کان شروع ڪئي. آزادي گهرندڙن جو، سر تلوار سان قتل ڪيو ويندو هو. مخدوم بلال جهڙي بي مثل عالم جو گهاٽي ۾ پيڙجن، سندن زندگيءَ جي مثال جي انهن آهي. (۳۸) السوس جو سورلي ۽ ڇپلاڻيءَ کي پنهنجي ڪٿان لاءِ ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ دستياب نه ٿي، نه ته سندن ڪتاب، اڄ سنڌ جي اڀياس لاءِ اڃا به وڌيڪ موزون هجن ها! مغلن جي حڪومت ڪهڙي طرز جي هئي ان لاءِ ڊاڪٽر سورلي هڪ سٺ ۾ پيڪججهه ٻڌائي ڇڏيو، ”مغل بادشاهي ڊپ ۽ لالچ تي ٻڌل هئي.“ (۳۹) سنڌ ۾ مغل ڪارندا ڪيڏا به ڪڏا ڪم ڇو نه ڪن پر کين اڃا ڳاڇا کان آجور رکيو ويو هو. سنڌ کان ٻاهر آياشيءَ جو سڌارو ٺٽي (۴۰) ۾ سنڌ وارا پنهنجي مدد پاڻ ڪن. عوام جي ڀلي تي پيسو به خرچ نه ٿئي، پر قيمتي ڦٽن ۽ محلتن جي تعمير ٿئي. (۴۱) سنڌ کان ٻاهر تڄ محل ۽ ٻيون عمارتون مرڪز جي هدايت تي ٺهن، پر ٺٽي جي جامع مسجد، مقامي ماڻهو ٺهرائين. (۴۲) اهي ۽ ان قسم جون سوچيون ستم ظريفيون هن طويل دور ۾، سنڌ واسين سان ٿينديون رهيون.

مقامي ماڻهن کان زمينون

ڪسي پڳوڙن جي حوالي ڪري، هتي جي هارين ۽ سردارن جي ڌارين جي تابع ڪيو ويو. سما سردار توڙي سمجها هنن ظلمن جو خاص طرح نشانو بڻبا رهيا. سيد حسام الدين راشدي هن صورتحال جو هن طرح نقشو چٽيو آهي: انهن سنڌ جون زمينون ناني ويڙهو ٺاهي، پاڻ ۾ ورهائي ڪنيون، ڪن جي نالي تي جاگيرون ٿيون، ڪن خالصن جي صورت ۾ ورتيون، ڪن وطنن ۾ چراغسي جو نالو ڏئي قبضي ڪيون. ملڪ جي اصل مالڪن کي نظر انداز ڪري سڀئي وڏا عهدا پاڻ ۾ ورهائي ورتائون. ٻيو ته ٺهيو ۾ مذڪوره زماني ۾ سنڌ جي چوٽيءَ جي مالڪن مخدوم بلال، مخدوم رڪن الدين، مولانا يوسف ۽ عثمان دريلائي جو حق ريتي مذهبي منصبن تي به ڌارون ٻوليون کي ٺاڙ ڪيو ويو (۴۳) اهڙي نفسا نفسي واري ڪيفيت ۾ سنڌ جي عام ماڻهو جو خسر ته قيامت صفحا کان ڪهت نه هو.

ان ماحول ۾ سيوهڻ سرڪار سان ته اڃا به جنسي ويل هو. هتي ايندڙ شاهي ڪارندا درندا صفت هئا. امن هجي ته ڇا، بدنظمي هجي ته ڇا، ماڻهو سڪ جو ساه ڪڻن ته ڇا، شهر ۾ واهڻ ويران ٿين ته ڇا؟ عملدار يا ته موسيٰ گيلاني جهڙا موڪلڻا هئا، جن ۾ هڪ ميل تي ٻاهر نڪري دڪار ڪرڻ جي به جرئت نه هجي؛ يا وري احمد بيگ جهڙا حد درجي جا نالائق ڏاڏرا خواجه بدرالدين، شيخ موسيٰ ۽ ٻيا ڪنهن به مذهبي ۽ بدنامي، لاقانونيت ۽ وڳوڙ حد درجي تي پهتو. ميرڪ لکي ٿو: ۽ رعبت جي ٻيڙي ٻڏي وئي، جا وڳوڙين

جي وڪڙ ۾ هڃڻ ڪري پنهنجو سڀڪجهه سرتي چاڙهي ڇڪي هئي ۽ باقي ڪس وري جاگيردارن پوري ڪري ڇڏي. (۴۴) دستور آهي ته جڏهن به باغي ڌر عملدارن اڳيان هٿيار ڦڙا ڪندي آهي، تڏهن ان کي معاف ڪيو آهي، پر معاف ڪارندن وٽ ڌوڪ سان هٿيار ڦڙا ڪرائي، سنڌين جو قتل عام جائز هو.

شمشير خان جڏهن ٻيو ڀيرو سيوهڻ جو عملدار ٿيو، تڏهن دڪ عالم (ميرڪ يوسف) جي چرچ تي معاهدي کي ڌڪو ڏئي اڇلائي هڪ هزار سمجها، ڏيڙاڻ جي ڳوٺ ۾ مارايا ويا. (۴۵) معاف ڪارندا، حریت پسند چانڊين سان پورا نه ٿيون ته، پڇڙيءَ ۾ انهن جا فصل ضرور ويران ڪرائين. (۴۶) سنڌ جو مصلحت پسند وڏيرو هميشه آرام پسند رهيو آهي. پر شير خواجه سيوهڻ جو عملدار ڪنن جو ڪچو هو. چنڊخوڙن جي ڪڍ لڳي، وڏيرون کان زمينون ڪسي، ڪنن بازارين ۾ گهٽين ۾ ڇوڪڻو ٻڌي ڪاٺ تي چاڙهيو ويو. ان کان علاوه سوداگرن تي به ڳاڙي پڪا، ڏنڊ ۽ محصول مڙهيا ويا (۴۷) هن علائقي جي ماڻهن تي اصل ٿورو حد بيگ جي زماني ۾ نازل ٿيو. هن سڄو اختيار پنهنجي ڀاءُ مرزا يوسف کي سونپيو. هو ظلم ۽ ستم ۾ حجاج بن يوسف جو درجو رکندو هو، سڀڪجهه حوالي ڪري، پنهنجي مهر سان ڪيس اختيار جو پروانو ڏيئي ڇڏيائين. (۴۸) مرزا يوسف واڳ وٺندي ئي ظلم ستم جا ماڻهن تي مهاڙ ڪرايا. پنهور جيڪي ابتدا کان مسلمان جا سهڪاري هئا، تن تي اڄن سان اڃائي ڍل مڙهيائين.

مرزا يوسف جي ظلمن جي وڌيڪ رونداد ڏيندي ٻڌايو ويو آهي ته، روزانو سوين ماڻهن کي ۵ ٽنڊو ۵۰۰ پلي ڪو بيگناهه ڦٽڪن لڳن ڪري مري پوي، ان جي ڪيس ڪابه پرواهه نه هوندي هئي، هزارين ماڻهن جي ملڪيت ضبط ڪئي وئي. ڪو لڄ لوڻر سوداگر کي ڦري اچي، ته سزا نه ٺهيو، پر ڪيس انعامن اڪرامن سان نوازيو ويندو هو. بنگال مان جاڙين جي خاص ٽولي گهرائي، سيوهڻ کي جوڙا جوڙا ڏنو بڻايو ويو. سيوهڻ جي قلعي جي تعمير ٿي ته بنگال لاءِ معزز شهري مٿن تي ته ريوون ڪڍڻ. قاضي عبدالواحد جهڙي معزز کي ڦٽڪا هڻائي، مرزا يوسف دل ٿي خوش ڪئي. زوري ڍل وصول ڪرڻ، نور جي وٺڻ ۾ ڪوٽ ۽ ڪڪڙن جون زمينون ضبط ڪرڻ، سندس خاص مشغلا هوندا هئا. نتيجي طور ماڻهن ۾ ڀڄڻ پئي ۽ ملڪ ويران ٿيو. (۴۹) احمد بيگ جڏهن هتان بدلي ٿيو ته ڪيس ترلي لائي ۽ ملتان ۾ جو ڪورڊر بڻايو ويو. ان کان علاوه شاهه جهان جي دور ۾، جڏهن بارش نه پئسي ۽ فصل تباه ٿيا، تڏهن ڍل ڪهڙائين بجاءِ مورگو وڌائي وئي. (۵۰) بيگ آهي ته اهڙي دور نظام ۽ حاڪميت کي ڏسي هن خطي ۾ مثل مشهور ٿيو ته: چرٻڙ راجا، بيدادي ننگري!!

حوالا

- (۱) محمد ابراهيم جوڻو "شاه سچل سامي" ص ۳۵، سال ۱۹۷۸ع.
- (۲) ميرڪ يوسف "تاريخ مظهر شاهجهاني" ص ۲، ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي

- (۲۰) حوالو (۱۸) ص ۱۳۸
 حاشیو.
 (۳۱) ڊاڪٽر سورلي "شاهه
 عبداللطيف ڀٽائي" ص ۱۱۳
 (۳۲) حوالو (۲۰) ص ۳۹
 (۳۳) حوالو (۲۹) ص ۱۷۱ کان
 ۱۷۳
 (۳۴) سنڌ جي اقتصادي
 تاريخ ڊاڪٽر چيلاني
 ص ۲۱۳
 (۳۵) حوالو (۳۱) ص ۱۲۳
 (۳۶) حوالو (۳۵) ص ۱۲۵
 (۳۷) فارسي ڇاپو "تاريخ مظهر
 شاهجهاني" ص ۲۲۶
 (۳۸) حوالو (۲۴) ص ۱۵۳
 (۳۹) حوالو (۳۱) ص ۱۵۳
 (۴۰) حوالو (۳۱) ص ۱۱۳
 (۴۱) حوالو (۳۱) ص ۱۱۳
 (۴۲) سيد حسام الدين راشدي
 "تذڪرة امير خاني"
 ص ۲۹۹، ص ۱۰۱، ص ۱۹۹
 (۴۳) سيد حسام الدين راشدي
 "مير محمد معصوم ڪري"
 ص ۱۸۱، ص ۱۰۱، ص ۱۹۹
 (۴۴) حوالو (۲۹) ص ۱۹۸
 (۴۵) حوالو ساڳيو، ص ۲۱۷
 (۴۶) حوالو ساڳيو، ص ۲۲۰
 (۴۷) حوالو ساڳيو، ص ۲۳۳
 (۴۸) حوالو ساڳيو، ص ۲۳۹
 (۴۹) حوالو ساڳيو، ص ۲۴۸
 (۵۰) حوالو ساڳيو، ص ۱۳۰

- (۱۶) حوالو (۱۵) ص ۱۸
 (۱۷) حوالو (۱۶) ص ۱۹
 (۱۸) انصار زاهد خان "سنڌ
 جي تاريخ و ثقافت"
 (انگريزي) ص ۱۳۸
 ڪراچي ۱۹۸۰ع
 (۱۹) حوالو (۱۸)
 (۲۰) حوالو (۱۹)
 (۲۱) "تاريخ مظهر شاهجهاني"
 ۸۲ ۽ ۸۳ فارسي ڇاپو.
 (۲۲) حوالو (۲۱) ص ۸۳
 (۲۳) ڊاڪٽر چيلاني "سنڌ
 جي اقتصادي تاريخ"
 مترجم سراج الحق
 (۲۴) سيد حسام الدين راشدي،
 "مير محمد معصوم ڪري"
 ص ۹۳، ص ۱۰۱، ص ۱۹۹ع
 (۲۵) سورلي ڊاڪٽر "شاهه
 عبداللطيف ڀٽائي"
 (انگريزي) ص ۱۰۱
 ڪراچي ۱۹۶۶ع
 (۲۶) چيلاني "سنڌ جي
 اقتصادي تاريخ" ص ۱۰۱
 (۲۷) چيلاني ۽ ڊاڪٽر سورلي
 جي ڪتابن (۱) نالا مٿي
 ڏنل (۲) جا متعلق مفعلا.
 (۲۸) حوالو (۲۹) ص ۸۳
 (۲۹) "تاريخ مظهر شاهجهاني"
 از نياز همايوني، ص ۱۱۶
 ۱۹۷ ۽ ۱۷۰، ناهر سنڌي
 ادبي بورڊ ۱۹۷۹ع

- سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۱۶ع
 (۳) مرزا قليچ بيگ "قديم سنڌ"
 ص ۳۴۷ سنڌي ادبي
 بورڊ ۱۹۶۶ع
 (۴) غلام احمد لاکو "سنڌ
 صدين کان" ص ۱۵۶
 ڪراچي پبلڪيشن دولت پور
 صفح ۱۹۸۰ع
 (۵) قانع مير علي شير "تعارف
 الڪرام" ص ۲۵۹، سال
 ۱۹۵۹ع
 (۶) حوالو (۴) ص ۵۷
 (۷) حوالو (۱) ص ۳۱
 (۸) "تاريخ مظهر شاهجهاني"
 فارسي ڇاپو ص ۹۳
 (۹) ساڳيو حوالو، ص ۹۵
 کان ۷۵
 (۱۰) ساڳيو حوالو، ص ۷۵
 کان ۸۱
 (۱۱) ڏسو "تاريخ ڪلهوڙا"
 از غلام رسول ميمڻ،
 سنڌي ڇاپو.
 (۱۲) انصار زاهد خان "سنڌ جي
 تاريخ و ثقافت" (انگريزي)
 ص ۸۰، ڪراچي ۱۹۸۰ع
 (۱۳) حوالو (۵) ص ۲۵۹
 (۱۴) حوالو (۱۳) ص ۲۶۲
 (۱۵) پوهيو الهداد "سنڌي
 ٻوليءَ جو سماجي ڪارج"
 ص ۱۱۷، سنڌ الاچي
 ۱۹۷۸ع

جرمن فلاسافر

جرمنن جي فلسفي تي تبصرو ڪندي هڪ نقاد چيو آهي ته جرمن فلاسافر تاهن تي آيون ڪيائي هيند آهن، ته ڪين انهيءَ ڳالهه جو خيال ڪونه رهندو ته سندن پيرن مين تي آهن. نتيجو اهو ٿيندو آهي ته هو ڪچري ناليءَ جي منهن ڀر ڪري پوندا آهن. اها طرز ڪنهن حد تائين حقيقت ڪان وائجيل ڪونهي، پر نقاد انهيءَ حقيقت کي نظر انداز ڪري ڇڏيو آهي ته ستارن تي منظر ڄماي هيندا هڪ لحاظ کان انهن کان مٿانهان به آهن، جيڪي ڪچري ناليءَ جي ڪرڻ جي ڊپ مان هميشه ڪنڌ جهڪائي هلن ٿا.

سڪندراعظم جو سنڌ انهن سفر

لين فاكس سنڌيڪار: دستگير پيٽي

قسط - ۲

قصو پوڻوهار جو

جنهن جبل جي چوٽيءَ تي سڪندر اعظم، ”ديوي اڻٻا“ جو بادگار ڏهرايو هو، ان جي زمين کي سندس سروشون باقاعدي ماڻهو، قديم آثارن مان ظاهر ٿيو، ته اهي جاسميريءَ جا ماھر هئا. سڪندر پير سر جي آسپاس سمورن ماڻهن کي شڪست ڏئي بلخ کانوٺي سنڌو نديءَ تائين پنهنجن سمورن دشمنن کي ماري مچائي چڪو هو.

بهار جي منڊ هئي ۽ براندو ماڻھيءَ جي حملن سان برف گهٽي پاڻي پگهرجي چڪي هئي. سڪندر پير سر کان هليو ۽ جهنگلي وڻن، انگور جي وڻن ۽ اڇن پھلن گلن سان ڀرڪندڙ پوٽن جي ٻيلن کي لٽڻ بندو انهيءَ هنڌ اچي سهڙيو جتي هتانجي رهواسين جو سڀ کان مضبوط شهر هو. هنڪي پوٽن جي ٻيگهي نه پر چوٽيءَ جي مال ۽ جانورن جي لوڙهه هئي. سنڌو جي ميداني پٽن ۾ ٻيڻ معنيٰ هائين جي هلاچي ۾ پير پائڻ. هن ڍال وارن ماڻهن جا ٻه دستا ۽ ڪجهه مڪاني مهاوت اڳيڙا روانا ڪيا، ته وڃي جاسوسي ڪري اچن ۽ خاص ڪري اهو ٻار ٻه اچن ته راجا جي چاڪريءَ ۾ ڪيترا هائي آهن.

هوشن به ڪيترا ئي مڪاني مهاوت هن جي قبضي ۾ هئا، جن کي چوندو هو ته جهنگلي جانورن کي هيرانن ۾ هو گهڻو وقت به نه لائيندا هئا. مهاوت ۾ منگيڊوني، سنڌونديءَ جو ڪپ ڏيئي سنڌو ميل مسافري ڪري ”هنبه“ وٽ هٻٻ اچي پهتا هئا جتي سنڌو پنهنجو رخ هڻائي ٿي. انهيءَ جاءِ تي سڪندر جي انجنيئر هفشمين (Hephaestion) سنڌوءَ جي هڪ ڪپ کان پٺي تائين هل ڏاهي تيار ڪئي. ”هنبه“ وٽ اچي سنڌو ست ۽ ويتر وڪري ٿيو پوي. هماليه جي پراڻيءَ کان وٺي انڪ جي سوڙهن ماڻهن تائين انجو وڌڪرو زورن تي آهي ۽ ڪٿي ڪٿي سندس وڌڪر ڇهن ميلن جيتري آهي ۽ ڏاڍو وڻندڙ نظارو آهي. هتي ماڻهو ملڻ جو ٽڪايل هجي، ته اتي سندس ٽڪ ٽڪي لهي ٿو وڃي. ٽڪيلا جو راجا اچي، سڪندر جي ڪاهه کان اڳواٽ ئي ڪٽبي ويو هو. هفشمين جي مهنداريءَ هيٺ اڳيڙو هلندڙ دستن (Advance units) لاءِ مال ۽ اناج ميڙي رٿائڻ لڳو. هينئر هن جيڪا ڪميا اماڻي ان ۾ ٻين سڳورين سان گڏ ڏهه هزار ڀٽون ئي هزار ڏانڊن ڏيئي ۽ چانديءَ جا ٻي شمار ڪيا

(اشرفي) هئا. سڪندر پهريون، ته ڊگڙ ڪهاڙي پنهنجن انهن دوتائين کي بل چاڙهيا جن ۾ سندس ”اٺون ديوتا“ به هو ۽ پوءِ هسپاني ڪرتين ۽ گهوڙ ڏهه جا مقابلا ڪرايا، پانچجي ڏو ٽي سندس ”پليڊان“ قبول ٿيا ۽ هين سنڌونديءَ تي هفشمين جي ٻڌل پيڙن واري هل تان نديءَ کي ٻار ڪيو. ڪٿي پيڙن ۽ سڏهن ڪسان ٻه ورتائين، هن پيڙن ڪپ تي لهي وري به بل چاڙهيا ۽ شڪر ڪيو ته جانورن جي ڪلي مان ٺهيل تنببونءَ سڏهه ڦاٽا ڪونه، پيڙن ٻار واهيا اچي، حڪو سڪندر جي اوڀر ۾ پيو هو، تنهن وڏي اڪيڙ سان وڏي اچي ڪيٽس وڌايون ڏنيون. اچيءَ جا هاڻي، سهار جي وچ ۾ اٿيو ڏاهيو پيا هئا. پنهجي پاڪر هاتا ۽ بلخ سگهه ڪئي. ان کانپوءِ پٺي ڇٽا لشڪر وٺي راولپنڊيءَ جي اتر الهندي ميدان ڏانهن وڌيا ۽ هندستاني زندگيءَ ۾ سڪندر پهريون دفعو سڄي آزمائش کي آڏو ڏنو.

سوريءَ جي ٽڪرين جي پاچي ۾ ترالا نديءَ سان گڏوگڏ ٽڪيلا جو شهر هو جنهن جوڙ ڇوڙ ٿئيءَ جي ٻن سان ٺهڻ هيو. ٽڪيلا جي جاگرافي سوات جي ڪوٽن

۽ قلعي واري شهر کان الڳ هئي ۽ تڙ مکيه رستن جو ميلاب ٽنگسبلا ۾ اچي ٿي ٿيو جنهن ڪري هن شهر ۾ ترقي ۽ آسودگي هئي. هتي هندو استاد (علم وارا) ويڄ چانيل هئا ۽ شايد ٻيٽ ڌرم اڃا واسو نه ڪيو هوندو. ٽنگسبلا ظاهري طرح علم جي پنهنجي اوجي مرڪز جو مثال به نه هو شهر جون گهڻيون ڪشاديون هيون ۽ انهن جي ڪنارن مان بنا ڪنهن رڌا بنديءَ جي ٺهيل ننڍا واڏا سڌين چندين وارا گهر هئا جيڪي گهڻن کي سوڙهو ڪري ڇڏيندا هئا.

هر گهر جي اوچائي، پاسي واري گهر کان گهٽ يا وڌ هئي. انهن گهرن جون پٿيون چمڪي مٽيءَ يا اڻ گهڙيل پٿرن مان ٺاهيل هيون. اندر سادا سودا ڪمرا ۽ گهڻيءَ واري پاسي انهن ۾ هڪڙي پنهنجي ننڍڙي دري ڏسڻ ۾ ٿي آئي. ڪريءَ ۾ مٽيءَ جي چٽ تهي باهه ٿي ويندي هئي. رڳو هڪڙي رهيتي عمارت شهر جي وچ ۾ هئي جنهن ۾ هڪ اڻ سڌو ڊگهو هال هو ۽ ان هال جي چٽ ڪاٺ جي ٿولين تي ٻيٽل هئي. اوسي پاسي ۾ سوڙهين گهڻن سان ڪڪايون جهوپڙيون اڏيل هيون جن مان واتيون جو لنگهن به ڏڪيو هو. گند ۽ اوندهه ۾ رڳو هڪڙي ڳالهه چڱي نظر آئي، ته گند اڇلائڻ لاءِ ڪجري جون گنديون به ٺهيل هيون. سڪندر بل چاڙهڻ کان ۱۱ ڪهڙي تي چڙهي مڪاني مهندارن سان ملڻ ۽ شهري هال ۾ درٻار گهرائڻ ۾ رڌل هو ته پئي پاسي سندس سياڻا مائي سگريڏائي جو واءُ سواڻ وٺي رهيا هئا. سڪندر جي سامونڊي

سرواڻ نيرڪس لکيو، هندستان جا رهاڪو جسماني طرح سنهڙا، ڊگها ۽ وزن ۾ ٻن لکين جي ماڻهن کان هڪڙا آهن..... هو هاڻي ڏند (عاج) مان جوڙيل ڪنن جا والا پائين ٿا ۽ منجهن شاهوڪار ماڻهو ته هر ڀروهي والا پائين ٿا. هي ماڻهو ڏاڍي ڪري رنگ هڻن ٿا. ڪن جون ڏاڙهيون تمام اڇيون، ڪن جون سايون ۽ ڳاڙهيون ۽ ڪن جون سايون ۽ واڳڻائي آهن. هو لئين جي چمڪندڙ ڏاڳي مان ٺهيل ڪپڙا بهرين ٿا. يا ته سندن ڪپڙي جي چمڪ پئي ڪپڙي کان وڌيڪ آهي يا ٿي سگهي ٿو. ته سندن ڪاري رنگ جي جسم تي اهو ڪپڙو وڌيڪ ٽڙي بوندو هجي. هو جبا پائين ٿا جيڪي کوڏن کان به گهڻو هيٺ ٿين. انهيءَ جو هڪڙو پلانڊ پنهجي ڪلھن تي ورائي ٿا رکن ۽ پيو مٿي کي پڙيو ڇڏين. اچي رنگ جي چمڙي مان ٺاهيل سندن جوتا ڏاڍا سهڻا سينگاريل آهن جن جا ترا ٿلها آهن جنڪي پائڻ سان هنن ماڻهن جو قد ڪجهه اوچو ٿيو وڃي. ڪريءَ ۾ سواڻ ڪن اڀوڄن جي باقي سمورا ماڻهو سج جي تپش کان بچڻ لاءِ چمڙي کڻي هلندا آهن. مٿي جي وارن کي يا ته ٽڪڻ تي ڳنڍ ڏيئي ٻڌي ڇڏيندا آهن يا وري بومار وانگر وڏا ڏاهيه ڇڏين.

سڪندر جي پٽي ساڻسي ارسطو بيولس لکيو آهي، جيڪي ماڻهو پنهنجي غريب آهن ۽ ڏيڻ کي ڏاج نٿا ڏيئي سگهن، سي سامانجن شرط تي ڏيئي ڪري وڪري لاءِ سڀنيءَ ۾ آڻي بيهاريندا آهن، پوءِ واکا ڪري سنڪ وڃائي يا دهل تي ڏيڍورو ڏيئي ماڻهو سڙيندا آهن. جڏهن ڪو خريدار اڳتي اڀريو، ته

چوڪريءَ کي پٺيڙو بيهاري فقط سندس ڪلھن کي ظاهر ڪندا ۽ پوءِ روڊو ڪري کين آهون سامهون بيهاريندا. جيڪڏهن چوڪري ڪنهن خريدار کي وٺي وڃي ٿي ٿاڻ به ان مرد سان ويڃن تي راضي ٿي ته پوءِ پنهجي طرفان ڪڍجي رهڻ لاءِ شرط ۽ اصول طئه ڪيا ويندا هئا.

ڪجهه هندو قبيلن جي وٽ پئسو نه هو، ٽونشي بازيءَ جي مڙ، بلن ۾ پنهنجون ڪنواريون چوڪريون سوکڙيءَ طور ڏيئي ڇڏيندا هئا. شاهوڪار ماڻهو، ته هاڻيءَ جو تحفو ڏيئي پنهنجو مان سامهون پيا پائيندا هئا. ڪجهه ماڻهن ٻڌايو، ته مڙس جي لاڏاڻي کان پوءِ زالون سندن چٽا جي باهه ۾ ٽپو ڏيئي پاڻ کي جيتري ئي جلائينديون آهن ۽ جيڪي ائين نٿيون ڪن تن کي ماڻهن وڌان مان نه ملندو آهي. هي رواج ايران جي ڪجهه پاهرين علائقن ۾ به سڪندر اعظم کي ڏسڻ ۾ آيو هو جتي جا رهاڪو ملن جا لاش گجهن ۽ ڪنن جو ڪاڇ بنايندا هئا. (هزسي زرتشت اڃا سوڌو ائين ڪن) سڪندر انهيءَ دستور کي ڏٺو ۽ انجي پٺاڻ پٺن لاءِ حڪم ڏنائين. هو چوندو هو ته ”جي پئي جهان ۾ مڙا ماڻها آهن ته پوءِ يونانين وانگر مردي کي سئون سڌو دفنائڻ کان سوڻو پيو ڪوبه نمونو ڪونهي.“

ٽنگسبلا جو اگهاڙو فلاسافر

ٽنگسبلا ۾ ٻيون به گهڻي اچڻ ۽ وڃندڙ ٿيڻ ۾ آيون. بازارن ۾ ويٺل ڪي ماڻهو هر لانگهانو کي تيل سان مالش ڪندا هئا ۽ مٿس پسي مهرباني اها به ڪندا هئا، ته کين ملڪت ۾ پير ادا ڪرڻ انگرور ۽ ماڪي به ڪئي وڃي

لاءِ ڏيندا هئا. کين جيڪي وٺندو هو خوشيءَ سان کڻي رهندا هئا. هتانجي ماڻهن ۾ ٻه فرق هئا. هڪڙو ڊگها وار رکندڙ ۽ ٻيو مٿو ڪوڙائيندڙ. سڪندر اعظم انهن ٻن فرقن جي اڳواڻن سان ملڻ لاءِ ڏاڍو آتو هو. سڪندر پنهنجي مائونڊي صلاحڪار اونيڪرايٽس کي سندن ڳولها ۾ موڪليو. هو انهن ڪمن لاءِ سمجهو ماڻهن جي چونڊ ڪندو هو. اونيڪرايٽس نه رڳو مائونڊي ڄاڻو هو پر فلسفي به هو. پڙهيو به يوناني سياسي اسڪول ۾ هو جتي عظيم ڏاڻو جينز جو شاگرد رهيو. نيٺ هن ٽئڪسيلا کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي انهن اڳواڻن جو دس ٻيو ڪيڊو.

جڏهن اتي پهتو ته ڏٺائين ته مار اهي ماڻهو اگهاڙا ويٺل ۽ لٽيل آهن. انهن مان هڪڙي (جنهن کي يونانين ”ڪالانس“ سڏيو) اونهيڪرايٽس کي ڏسندي شرط ٺهڪ ڏيندي چيو، ”جيڪڏهن اسانجو پرچار پڌرو اٿئي ته ڪهڙا لاهي اگهاڙو ٿي ويهي ره.“

ڪرائيٽس وردي هاتل هو مٿي تي ٽوپو ۽ گوڏن ٽائين بوٽ چڙهيل هئس. هن بعد ۾ لکيو ”ڏاڪ منجهند مهل جڏهن سج جي گرميءَ ساڙي رهي هئي، پيرن اگهاڙو هلڻ لاءِ ڪو سوچي به نٿو سگهي.“ اڃا هو انهيءَ ويچار ۾ پڌر هو ته پريان ويٺل ڪرو ”مندائين“ کيس ڪيڪاريندي چيو، ”هڏي ماري دنيا تي راج ڪندڙ سڪندر کي ڏاهپ سان عشق آهي جنهن تي ”مندائين“ کيس جس ڏئي ٿو. پر مون پنهنجي حياتي ۾ اهو پهريون فلاسافر ڏاڻو ڀڌو آهي جيڪو هٿيار کڻي هلي ٿو.“

— هن سقراط، پٿا ڪورٽ ۽ ڊائيو جنهن جا حال احوال ورتا ۽ چوڻ لڳو، ”اهي ڏاڍا سليقو سولا ماڻهو ڏسڻ ۾ ٿا اچن پر هنن فطرت جي مطالعي کان وڌيڪ روايتن تي ڌيان ڏنو آهي.“ ڪرائيٽس لکيو آهي ته ”سندن ڳالهه پونهن کي ترجمو ڪرڻ لاءِ ٽن ماڻهن مدد پئي ڪئي. ته منهنجا ترجمو رڳو سولي ۽ سولي سمجهي سگهندڙ هئا. مندائين جي ڳالهين کي هنن جيئن سمجهو ٿيئن موجب، ”آئون توهان کي سمجهائي نٿو سگهان ته فلسفو ڇو ڪارائتو آهي. اهو ائين ٿيندو ڇڻ صاف هائيءَ کي چئجي ته ڪپ مان لنگهي به صاف شفاف رهي.“

بهر حال پوءِ اهي پئي ڪرو، اونيڪرايٽس سان گڏجي قبضي ٿيل ٽئڪسيلا ۾ آيا. هنن سڪندر سان گڏجي مائسي کاڌي، پر ڪائن مهل ويٺا ڪونه پني ۽ جيڪو ڪوٽ عمر وارو هو، سمورو وقت هڪڙي تنگ تي بيٺو رهيو. هو پنهنجن پني هٿن سان ڪاٽي جو هڪ پنج فوٽو ڏبو جهليو بيٺو هو. جڏهن هڪڙي چنگهه ٽڪجي ٿي پيس ته ٻي تي بهي ٿي رهيو ۽ سڄو ڏينهن هڪڙي چنگهه تي بيٺو رهيو. وڏي عمر وارو ڪالانس، ۴۷ ورهين جي سنڀاس ۽ ويراڳ ڪانهو هائي هو عام ماڻهن وانگر اٿي ويهي

۽ چري پري سڳهو ٿي. بعد ۾ هو سڪندر جي لشڪر سان ٻه سال گڏ رهيو ۽ فوج ۾ جيڪي به ماڻهو سندس پرچار ۾ پڌر ۽ دلچسپي رکندا هئا تن کي ليڪچر ڏيندو رهيو، جڏهن ۷۹ ورهين جي ڄمار ۾ مٿو ٽٽي لشڪر ۾ ڏاڍو رنج پيدا ٿيو.

اوپر ۽ اولهه جي فلاسفرن جي هيءَ گڏجاڻي داستانن ۾ سڏائين رهندي آهي. ٻن هزار سالن کان پوءِ اڄ به جڻا سلسل (اگهاڙو فلاسافر) پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن ۾ ڄاتل سڃاتل آهي. هندستان، يونان توڙي انگلينڊ ۾ سڪندر ۽ ڪالانس جي گڏجاڻيءَ کان پوءِ اٽل واقعن کي اڃا سوڌو ورجايو پيو وڃي. انگلينڊ ۾ ڪرامويل جي موت کان پوءِ Puritans (مذھبي تعاليم ۽ اخلاق تي سختيءَ سان عمل ڪندڙ ماڻهن) اگهاڙي فلاسافر کي پنهنجو آئيڊل بنايو ۽ پنهنجي وقت کان اڳ هندن جي پوريئن ٿيڻ تي کين سارا هيندي، سڪندر تي تنقيد ڪئي ۽ کيس چارلس ٻئي جهڙو ظالم بادشاه سڏيو. اگهاڙي فلاسافر جي مشهوري سڙيءَ جي لڪرين جي ڀاڱي ۾ سندس شهر ٽئڪسيلا کان لڪري، يونانين ذريعي دنيا جي ڪنڊڪڙڇ تائين پهچي ويئي.

(هلندڙ)

قديم سند جا هنر

عبدالڪريم ڪٽي

دي گزيٽيئر آف ويسٽ پاڪستان جي ”دي فارسٽ ٻراونس آف سنڌ“ (خيرپور رياست سميت) نالي ڪتاب ۾ لکي ٿو:

”جيتري قدر سونهن جي ڌڙي وارين مهن تي لکيل تصويرون خط جو تعلق آهن، ته مهن جي پڙهائي بابت اهم ڏکيائي درپيش آهي، انهي سان ابتري حقيقت جو پتو پوي ٿو ته انهن وٽ ڊگهيون لکتون نه آهن. مهن تي جيڪا تحرير آهي، اها فقط چند نشانين تي مشتمل آهي. ڊگهي لکت جي وسيع تعداد کان سواءِ اهو هڪ ماهر لاءِ وڌيڪ مشڪل ٿيندو، ته هو انهي مان ڪو مطلب ڪڍي سگهي ۽ جيڪي ڪجهه مهن تي لکيل آهي انهي کي سمجهي سگهي.“

سونهن جي ڌڙي واري تحرير بابت تمام دلچسپ رايو هڪ مضمون، ”دي نيوزپل سائينس ايلڊي سونهن جو ڌڙو اسڪرپٽ“ ۾ شامل آهي، جيڪو ”اي. ايس. سي. روس“ ميموئرس آف دي آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا، نمبر ۱۵۷، سن ۱۹۳۸ع ۾ لکيو.

ڊاڪٽر روس پنهنجي ڏايلن جو بنياد، سونهن جي ڌڙي واري تحرير جي انگن وارن نشانن تي رکيو آهي ۽ اهو قياس ظاهر اٿس ته اهي عددي نشان حقيقي انگ پيش ٿيڻا ڪن. هو انوسان ڪڍي ٿو ته جيڪڏهن انهن جو استعمال آئيڊيو گرافڪ ناهي ته تحرير کي پڙهڻ يا سمجهڻ جو مدار عددي نشانن تي رکيل آهي، جيڪي هوسونيمس يا قاسمي هوسونيمس نمبرن تي مشتمل آهن. اهي تحريري زبان جا بنيادي نمبر آهن يا وري اهي آوازن جا مجموعا آهن.

گهڻو زندگي

”قديم سنڌ“ نالي ڪتاب

نڪري نه نه سگهيا هئا ۽ انهي تي ماري ويا. شايد اهو آرٿو لوڪن جي آڻر کان هن ننڍي ڪنڊ تي حملن ۽ سوڀن جي ناڻڪ جو هڪ خوني ڏيک هو.“

رسم الخط:

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب، نئين زندگي، ماهه جنوري - فيبروري، ۱۹۸۱ع جي پرچي ۾ پمپل پنهنجي مضمون ”سنڌي زبان جي عربي زبان ۽ اسلامي تهذيب جو اثر“ ۾ سنڌ جي رسم الخط بابت لکيو آهي: ”اڄوڪي لکي ٿو: سنڌ جي ماڻهن جون زبانون ۽ مذهب مختلف آهن. هن جا تقريباً ٻه سئو رسم الخط آهن. سنڌ جي ماڻهن وٽ نورس رسم الخط رائج آهن، سنڌين کانسواءِ ٻيون سياهه قوم قومن مثلاً: دوس، بجر، زغره، مراءو، استاقا، بربر ۽ حشين جون مختلف قومون به ٻڙي واريون هجن سبب سنڌي رسم الخط لکنديون آهن، انهي ڪري جو کين پنهنجو رسم الخط ڪونهي.“

البيروني لکي ٿو: ”ڏکڻ سنڌ ۾ ڪاري واري خطي تائين، ”ماپوشانو“ نالي جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي، ان کي ”مالواڙي“ چيو آهي. لهنوا (المنصوره) ”سنڌو“ رسم الخط ڪم ايندو هو. ”لاڙي خط“ لاڙيس ۾ ڪم ايندو هو.

”اردناگري“ رسم الخط ”پاڻيا“ سنڌ جي ٻين حصن ۾ لکيو ويندو هو.“

ڊاڪٽر ايڇ. ٽي. سورلي،

سونهن جي ڌڙي مان جيڪي مهورن هٿ آيون آهن، انهن تي جانورن جون شڪلون ۽ اڪثر تصويرون جي صورت ۾ لکيل آهن. آڳاٽي زماني ۾ اهڙيون مهورن سڄي دنيا ۾ چالو هيون، جن مان پتو پوي ٿو ته هي لکڻ جي هنر جي ترقي ڇڏي قدرتي هئسي، انهي ڪري جون مهورن سڀني طرفن ۾ لکيون آهن. ”قديم سنڌ“ نالي ڪتاب ۾ لکيل آهي ته انهيءَ مان سڃاڻڻ مارجن انوسان ڪڍيو آهي، ته سونهن جي ڌڙي جي عجيبا سنڌ انهي قديم زماني جي آهي. غلام قدواڙي، ”انسان کي ڪهائي ۽“ ۾ لکي ٿو: ”واڌي سنڌ جي هن تهذيب ۾ هڪ طرح جي علامتي تحرير جو به رواج هو، پٿرن، قريش ۽ مهن تي تصويرون علامتن مان ثابت ٿئي ٿو ته انهن کي لکڻ جو هنر ايندو هو پر لڳاتار ڪوشش جي باوجود هن تحرير کي اڃا تائين پڙهڻو نه ٿيو آهي.“

انگل هڪ هزار سالن تائين وڌڻ ويجهڻ کان پوءِ هيءَ تهذيب يڪاڳ ڦٽي وئي. هن وڏي حادثي جو اصل سبب اڃا تائين معلوم نه ٿي سگهيو آهي. ائين معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ ڪنهن خوفناڪ حملي ڪندڙ جو شڪار ٿي ويئي، جنهن ٿل عام ڪري هن کسي نساوڊ ڪري ڇڏيو. رستن تي انساني هڏيون اهو ظاهر ڪن ٿيون ته گهڻو ڪري ماڻهو شهر کان ٻاهر

پيل هئا، جن تي جڙت جڙيل هئي.

سر جان مارشل انهن زيورن لپڻ کانپوءِ سگهوني اسٽريٽ لڏن ٺيوز ۾ لکيو ته :-

سونا زيور تمام عمديءَ طرح جڙيل ۽ پالش ڪيل آهن. ائين محسوس ٿئي ٿو جڻ اهي لڏن واريءَ جواهرين جي باند اسٽريٽ مان گهڙجي آيا آهن؛ توڙي جو اهي زيور پنج هزار ورهيه اڳ، تاريخ جي زماني کان اڳ واري هڪ گهر مان لڏا آهن.

قيمتي ڀڙ

موهن جي دڙي مان جيڪي زيور لڏا آهن، تن مان ٻيو ٻيو ٿو ته قديم سنڌ جا رهاڪو عتيق يا سنگ سلجاني، نيلس، ٻيروز ۽ ٻيا قيمتي ڀڙ، هار جي دائرن توڙي زيورن جي جڙت لاءِ ڪم آڻيندا هئا. سن ۲۴ - ۱۹۲۵ع ۾ هڪ سهڻو هار لڏو، جيڪو خود ساڪ ٻيو ڀيري نه ڪنهن قابل ڪاريگر جو جوڙيل آهي.

مسٽر ڪلداس بئرجي، جنهن سڀ کان پهريائين دڙو کولايو هو، سو ويجهارن جي تعريف ڪندي چوي ٿو، ته رگ ويد ۾ جن آرين جو ذڪر آهي، تن کي به اهڙو هنر ڪونه ايندو هو جهڙو موهن جي دڙي جي ڪاريگرن کي هو. سر جان مارشل به انهيءَ هار جي گهڻي تعريف ڪئي آهي.

ڪٽڻ ۽ اٿڻ جو هنر

ٻيرون مل مهرچند آڏواڻي پنهنجي ڪتاب ”قديم سنڌ“ ۾ لکي ٿو ته: موهن جي دڙي مان ڪيترائي ائٽ لڏا آهن؛ ڪي سادا ته ڪي آڇا. انهيءَ مان سمجهجي ٿو ته غريبن توڙي شاهوڪارن جي گهرن ۾ چرخي

هڪن سرن جا ٿهيل هوندا هئا، جن ۾ ڪيترائي ڪمرا ۽ وسيع اڱن هئا، گهڻو ڪري گهرن ۾ غسل خانسا موجود هئا. شهر ۾ سڀني شهرين جي وهنجڻ لاءِ هڪ وڏو حمام ۾ هوندو هو. اهڙي طرح شهر ۾ اناج وڪڻڻ لاءِ هڪ وڏو گدام به هوندو هو، جتان شهرجي اناج جون ضرورتون پوريون ڪيون وينديون هيون.

سرن جا ٿهيل غسل خانا رستا ۽ عمارتون انهن آبادين ۾ موجود هيون، جتي ماڻهو خوشحال ۽ آرام واري زندگي گذاريندا هئا. ٻارن لاءِ مٽيءَ جا کپڙا ۽ رانديڪا، پٿر جون مهورون ۽ ڌاتن جا زيور لڏا آهن، جن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو، ته انهن ماڻهن جو معيار زندگي خاصو بلند هو.

گيتي

رگ ويد مان معلوم ٿئي ٿو، ته انهي آڳاٽي وقت ۾ پنجاب ۽ سنڌ ۾ ترن ۽ جون جا فصل پلائيندا هئا. هن وقت آن بهڻ لاءِ جيڪي جنڊ ڪم آڻن ٿا، سي عيسوي سن کان ٻه صديون کن اڳ چالو ٿيا هئا. اڳي جنڊن جو نمونو ٺهي پيو هوندو هو. موهن جي دڙي مان تمام گهڻا جنڊ لڏا آهن. انهي مان مسٽر منڪي اهو انومان ڪڍيو آهي ته اناج جي ٻوڪ گهڻي ٿيندي هئي، جنهن ڪري ماڻهن وٽ جنڊ به گهڻا هوندا هئا.

زيور

آرڪيالاجيڪل ڪاتي جي سرٽيفڪيٽ مسٽر ڊڪسٽ ۽ ڪن گهرن مان زمين جي هيٺان پوريل ٿاڻي جا ڪي برتن لڏا، جن مان ڪڏ ڪڏ سڙيل ڪارائي ۾ هئي. هڪ ڏٺو ۾ قيمتي زيور

جي حوالي سان سر جان مارشل چوي ٿو ته، ”موهن جي دڙي جي سڀيتا، ان وقت جي مصر ملڪ ۽ ايشيا جي الهندي طرف جي سڀيتا جهڙي آهي، پر ڪن ڳالهين ۾ اسي جي سڀيتا کان به سرس آهي. انهن هنڌن ڪي اهڙيون عمديءَ طرح جڙيل سنان جون جايون ۽ اهڙا ڪشادا گهر ڪين لڏا آهن، جن جي موهن جي دڙي جي عمارتن سان ڀت ڪري سگهجي. انهن ملڪن ۾ ماڻهن پنهنجو تن، من، ڏن رڳو ديوتائن لاءِ مندرن ۽ راجائن لاءِ عمدن محلن ۽ مخروطي منارن جوڙڻ تي ئي لڳايو باقي رواجي ماڻهو مٽيءَ جي جڙيل جاين ۾ رهندا هئا. اهڙا ۽ موهن جي دڙي ۾ تصويقي ٻيءَ طرح آهي. اتي به ماڻهن پنهنجي حاڪمن لاءِ عاليشان عمارتون جوڙيون هونديون، جي اڃا ڪن لڏيون آهن ۽ سر پنهنجي رهڻ لاءِ ڪشادبون ۽ هوادار جايون جوڙيندا هئا. اتي هوادار جايون، وهنجڻ لاءِ نلاءِ ۽ ڪيل موربون وغيره اهو اڃاڻ ڏيڻ ٿيون. ته هتي جي ماڻهن پنهنجي گهرن جيوت جهڙي فرحت ۽ نسي گذاري، تهڙي ان وقت دنيا ۾ ٻين هنڌ ڪنهن به ڪونه ٿي گذاري.“

سنڌ ماڻهي جا ماڻهو، سميري، بابلي يا سميري ماڻهن وانگر شان و شوڪت جا قائل نه هئا. هر پنهنجي شهرين لاءِ آرام واري زندگي مهيا ڪرڻ جو اهتمام جيتري قدر ممڪن هو، ضرور ڪندا هئا. انهي ڪري سنڌو ماڻهي جي تهذيب ۾ اهرام مصر يا سمير جي وڏن مندرن جهڙيون عاليشان عمارتون نه هونديون هيون.

البتہ گهر تمام آرام وارا هوندا هئا. اهي خوبصورت کپڙن

جورن جو رواج هو. دڙي منجهان هڪ چانديءَ جو ٿانءُ جواهرن مٿين سان ڀريل لڌو، جو آڇيءَ طرح آئيل ڪهڙي سان ويڙهيل هو؛ ان ۾ ڊيسي ڪهه ڪم آيل آهي. انهيءَ سان ظاهر آهي ته پنج هزار ورهيه اڳ سنڌ وونئن جي ٻوڪ ٿيندي هئي، انهيءَ قديم زماني ۾ ئي سنڌي ماڻهن وٽ ڪهڙي آئل لاءِ آڏاڻا هئا.

ڌاتو

مسٽر محمد ثناء الله هند سرڪار جو آرڪيالاجيڪل ڪميسٽ چوي ٿو ته ڏاڍي قلمي مان ”برانڊ“ جوڙڻ جي سنڌ سنڌو ماڻھو جي ماڻھن کي عيسوي سن کان ٽي هزار ورهيه اڳ بلڪه انهيءَ کان به اڳي هئي.

هٿيار:

موهن جي دڙي مان ٿورون پٿر ڏاڍي جون گڏائون (Maces)، ٿورا لاڪڙيون، تير ۽ ڪمانون هٿ آيون آهن. تلوار جوڙڻ جو رواج گهڻو پوءِ هو، تنهنڪري ترار ڪانه لڌي آهي. شهر کي عالم سناڻه ڪونهي. ڪا زرہ به ڪانه لڌي آهي. ماڻهو گهڻو ڪري صلح سانت ۾ گذاريندا هئا.

وٽ ۽ ماڇا:

موهن جي دڙي مان جيڪي وٽ ۽ ماڇا لڌا آهن، سي ايلڀ ۽ ميسو پوٽيما جي وٽن مان هڪجهڙائي رکڻ ٿا. مسٽر اي. ايس. سنڪي چوي ٿو ”موهن جي دڙي جا آهي وٽ ايلڀ ۽ ميسو پوٽيما جي قديم وٽن کان وڌيڪ سوڌا ۽ پورا آهن.“

ڪنڀار ڪو ڪم ۽ ڪاڻي سنڌ ۾ نادرين جوڙڻ جو هنر

ڇڳن کان عام آهي. موهن جي دڙي جا ماڻهو ٿانون تي چٽسالي ۾ ڪندا هئا ۽ نهايت نفيس ٿانون جوڙڻ جو هنر به ڪين ڪاشيءَ جي ڪم جا آڳاٽا نمونا پڻ، موهن جي دڙي مان مليا آهن. مسٽر ارنيسٽ سنڪي چوي ٿو ته، ”رومن جي وقت کان اڳ مصر ملڪ ۾ انهيءَ هنر جي مصري ماڻهن کي ڪل به ڪانه هئي.“

سنڪتراشي ۽ اُڪر:

موهن جي دڙي جا رهاڪو اعليٰ قسم جو سنڪتراشي ۽ اُڪر جو ڪم ڪندا هئا. ”مئجيڪسٽر ڪارجيسن“ ۾ مسٽر بريٽفورڊ لکيو آهي ته، هتان جيڪي ماڻهن ۽ ٻين ماهوارن جون شڪليون لڌيون آهن، سي ان وقت جي ميسو پوٽيما طرف جي ڪاريگريءَ کي شه ڏيو وينديون آهن.

مهورن:

موهن جي دڙي مان جملي ۵۵۸ مهورن لڌيون آهن. جيڪي مختلف ڍولن ۽ ماڻن جون آهن. ڪي مهورن عاج جون ٺهيل آهن، ته ڪي صابوني پٿر جون. ڪجهه مهورن ٺڪر جون آهن. ڪن مهورن کي سوراخ آهي، جنهن مان ڏاڳولنگهائي سگهجي ٿو. انهيءَ مان پاننجي ٿو ته موهن جي دڙي جا ماڻهو اهي مهورن ڪڍيءَ ۾ ٻاڙيندا هئا، يا ڪرائي ۽ پانهن تي قائم وانگر ٻڌندا هئا. انهن مهورن تي شڪليون نڪتل آهن. جن مان ڪاريگرن ۽ ڪاريگريءَ جو ثبوت ملي ٿو. انهن مهورن تي اپريل چٽ آهن، تن مان سمجهه ۾ اچي ٿو ته سيل مور ڪرڻ سهل به اهي مهورن ڪم آڻيندا هئا. قديم زماني ۾ دستور هو، ماڻهو ڪيڏانهن ٻاهر ويندا هئا،

ته دروازن جي ٻاهران مهورن هڻندا هئا. هر هڪ مهوري ڪنهن ديوتا جي شڪل نڪتل هوندي هئي. اهو ديوتا ڇوڻ، ڪهر جي سڃاڻ ڪندو هو، سندن ملڪيت کي ڪوبه هٿ نه لائيندو هو. موهن جي دڙي جي ماڻهن وٽ به شايد اهڙي دستور هو.

راندليون ۽ رانديڪا:

موهن جي دڙي مان سنگ سلجاني ۽ ٻين پٿرن جو ٺهيل گولپون، شطرنج ۽ ڍارا لڌا آهن. انهيءَ سان ظاهر آهي ته ماڻهن جي وانديڪائي جي وندر اهي رانديون هيون. ان وقت جي ماڻهن کي پنهنجي ڀارن جي وندر جو به ڌيان ڏنو هوندو هو، جو ڪيترن قسمن جا رانديڪا به لڌا آهن، جيڪي ماڻهن، ڇڳن ۽ گهوڙن جون شڪليون آهن. هڪ ڇڳي جو ٻچ ڇڪجي ٿو ته ڪنڌ ٻيو لوڏي! هڪ هاڻي آهي، جيڪو جهنگو ٿي ڪم اچي ٿو. موهن جي دڙي مان هڪ ٺڪر جي ٺهيل ڪاڏي جيڪلن سان لڌي آهي. انهيءَ قسم جون ڪاڏيون عيسوي سن کان پٽيهه سئو ورهيه اڳي ميسو پوٽيما طرف ڇالو هيون، جنهنڪري چئبو ته ڪاڏين جو هي جهوني ۾ جهونو نمونو آهي.

طب ۽ دوائون

هندن جي ڌرمي ٻستڪن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جا ماڻهو قديم زماني ۾ طب کان واقف هئا ۽ ڪيترين ڪارائين ڊوئين جي سڌ هنن ۾ جن مان مختلف دوائون ٺاهيندا هئا.

قديم سنڌ جو مذهب

سنڌو ماڻهي جا رهواسي ڪيترين ئي قدرتي شين جي پوڄا ڪندا هئا. موهن جي دڙي مان لڌل شين ۾ سورتنن مان پتو

هوي ٿو، ته قديم سنڌي وٽن،
جانورن ۽ پائڻي ۽ وغيره جي
پرستش ڪندا هئا.

موهن جي دڙي مان ڪيترن
نئي مورتون لڌيون آهن، جن ۾
هڪ مورت ۽ ديوي ماتا جي
پڻ آهي. انهي ڪانسواءِ هڪ
سرد ديوتا جي پڻ شڪل لڌي
آهي. سر جان مارشل جي راءِ
موجب اها مورت شويچوان جي
آهي. جو پوڳ آهي. ويٺو
آهي. هتان جو جا لنگ به لڌا
آهن. انهي ڪانسواءِ پنجور جي
کوٽائي مان پڻ شولنگ لڌا
آهن. جنهنڪري هڪاري يقين
ٿو ٿئي ته سنڌ ۾ شو ۽ شڪتي
جي پوڄا جو رواج نهايت قديم
آهي.

ڊاڪٽر ايڇ. سي. راءِ چوڌري،
پنهنجي ڪتاب ”اين ايڊوانسڊ
هسٽري آف انڊيا“ جي ٽئين
باب ۾ پڻ لکي ٿو ته سنڌ جا
ماڻهو ديوي ماتا ۽ شو جي پوڄا
ڪندا هئا.

وٽن جي پوڄا

قديم سنڌي ماڻهو وٽن جي
پوڄا پڻ ڪندا هئا. اهي ٻهر
پڻ وٽن جي پوڄا ڪندا هئا.
پوڄا جا ٻه قسم هوندا هئا. هڪ
ته خود وٽن کي پوڄيندا هئا ۽
ٻيو وٽن ٿن جي ديوتا کي مجسم
ڪري، ان جي پوڄا ڪندا هئا.

جاذورن جي پوڄا

موهن جي دڙي مان ڪيترن
جانورن جهڙو هڪ سڱي
جانور ۽ ٽوهي سان ڀڳي جون
نصريرون هٿ آيون آهن. قديم
زماني ۾ مصر ملڪ ۾ هڪ سڱي
جانور (Unicorn) جي پوڄن
جو رواج هو ۽ اهو هندستان جو
جانور ليکيو ويندو هو. وشنو ڀڳوان
کي ”ايڪ شرنگ“ يعني هڪ
سڱو سڏيندا آهن. ٽوهي واري
ڀڳي جي پوڄا جو شو ڀڳوان

هي پوڄا به واسطو ٿي سگهي
ٿو. چون ٿا ته شو ڀڳوان جي
پوڄاري اڄ تائين ڀڳي جي
پوڄا به ڪندا آهن.

ڀاڻي جي پوڄا

موهن جي دڙي ۾ هر گهر
مان گهر لڌو ويو آهي ۽ هر
گهر ۾ غسل خانو پڻ آهي،
انهي ڪانسواءِ هڪ وڏو تلاءُ
به لڌو آهي. جنهن مان سمجه
۾ اچي ٿو ته قديم سنڌين کي
جڳت جڳت جو خيال هو ۽ غسل
ڪرڻ هڪ ڌرمي ڳالهه ڪري
ليکندا هئا. انهي ڪانسواءِ درياهه
جي پوڄا ته قديم وقت کان وٺي
اڄ تائين هلندي اچي.

واپار

عظيم قدوائسي، پنهنجي
ڪتاب ”انسان کي گهاني“
۾ لکي ٿو ته :-
”پني پارو انهن جو خاص
مشغلو هو. ڪنگ، تر، جو، مٽر
۽ ڪجهه به اهسي ماڻهو پيدا
ڪندا هئا ۽ هتي جي ماڻهن جي
خوراڪ جو بندوبست ڪندا هئا.
معلوم ٿئي ٿو ته هنن ماڻهن جو
واپار ڏورانهن علائقن سان هوندو
هو، ڇاڪاڻ ته سمورو ٻاڄل
جي تهذيب ۾ جي کوٽائيءَ ۾
ڪجهه مهرون ۽ ٻيون اهڙيون
شيون مليون آهن، جن مان پتو
پوي ٿو، ته اهسي سنڌ ماڻهي
جو ٺهيل آهن.

آر (UR) جي هنڌ تي
کوٽائي ڪندي مهرون نڪتيون
آهن، جن تي بلڪل اهڙائي
هائي، گيندا ۽ ٻاڏا ٺهيل آهن،
جهڙا سوهن جي دڙي ۾ مليا
آهن.

بين قومن سان تعلقات

۽ قديم سنڌي

موهن جي دڙي مان لڌل

شين مان معلوم ٿئي ٿو ته قديم
سنڌين جا ٻين قومن سان پڻ
تعلقات هوندا هئا.

موهن جي دڙي مان ٽاسي
جا ٽافو ۽ اوزار پڻ لڌا آهن.
سنڌ ۾ لڪي ۽ جي جبلن وٽان
ٿوري انداز ۾ ٽاسو لڳي ٿو. پر
اهو ڪجهه ڏاتو تمام ٿوري مقدار
۾ آهي، جنهن مان ٽاسو وغيره
جوڙي نڌا سگهجن ٿا. ٽاسي چوڻ
ڪاٺيون سنڌ ۾ ڪونهن، تنهن
ڪري سمجه ۾ اچي ٿو ته
قديم سنڌ جي رهواسين پنهنجي
روزمره جي استعمال لاءِ ٽاسو
مدراس، راجهوتانا ۽ ڪشمير يا
ايران ۽ ڏکڻ افغانستان مان
آندو هوندو. ڇاڪاڻ ته اتي
ٽاسي جون ڪاٺيون آهن. جنهن
ڪري انهن قومن سان تعلقات
هئڻ سبب کين ٽاسو ملي سگهيو
هوندو.

موهن جي دڙي مان سونا
زبور به لڌا آهن. اڳواڻن رشتن
سنڌو نديءَ کي ”سوني“ سڏيو
آهي. ڇاڪاڻ ته سنڌو نديءَ
جي واريءَ مان اڄ تائين ”سون“
جا ذرا لڳن ٿا. حقيقت ۾ سڀني
وڏين ندين جي واريءَ مان سون
جا ذرا لڳن ٿا.

آڳاٽي زماني ۾ ماڻهن جو اهو
به ڏندو هو ته دريا جي وادي
مان سون جا ذرڙا هٿ ڪري
آهي وڪڻي، پنهنجو گذر سفر
ڪندا هئا اڄ تائين به سنڌ ۾
اهڙا پورهي آهن جن کي
”ڌوڙ ڌڻا“ يعني ڌوڙ ۽ ڌوڻيندڙ
سڏجي ٿو. اهي ڌوڙ ڌڻا هينئر به
سورن جي ڪورن جي رک ۽
مٽي توڙي ٺاڻي ۾ خريد ڪري
اها رک ڌوڻي ان مان سون جا
ذرڙا هٿ ڪندا آهن. سنڌي
ماڻهن کي هينئر به ”سوني
سنڌو“ مان سون ملي سگهي
ٿو.

پرو سل پورچل آڏواڻي

وڌيڪ وساحت ڪندي سندس ڪتب ”قديم سنڌ“ لکيو آهي :-

”عيسوي سن کان ۵۰ ورهيه اڳ دارا بادشاهه پنجاب ۾ سنڌ تي ڪاهي، اهي ملڪ پنهنجا ڏن ڀرو ڪيا هئا. اهي دارا کسي ۳۶۰ ثلثيت سون جي خاڪي جا، يعني اٽڪل ۲۶۰ سٺ سون جا هر سال ڏن طور ڏيندا هئا. اهو سون ڪشمير کان وٺي دارستان جي سون جي ڪاٺين مان ملندو هئو. ڪشمير ڏي ڏسي جون ڪاٺيون پڻ آهن. سنڌي سون ٺهڻ جي ڪشمير جي ماڻهن سان لهه وچڙ هئي. تنهن جي ثابتي خود سنڌي ٻولي ڀري ٿي، جو ان ۾ ڪشمير ۾ دارستان طرف جي پويين جاءِ ڪتراني اچي ٿي آهين. اهو ڀولين جو هڪڙي تي اثر هڪڙي ثابت ڪري ٿو، ته سنڌ جي ماڻهن ڪشمير جي ماڻهن سان گهڻي لهه وچڙ هئي.“

چچ نامي ۾ چ ٿايل آهي ته عيسوي ستين صديءَ ڌاري سنڌ جي حڪومت ڪشمير تائين هئي. اسانجا سنڌي ماڻهو اوڏانهن حڪومت ڪندا هئا، تنهنڪري سنڌ ۽ ڪشمير طرف جي ڀولين جو هڪڙي تي اثر ٿيو. يوناني تاريخ نويسن چاڻايو آهي ته ڪندر اعظم جي ڪاه وقت الور (روھڙيءَ طرف) سون ۾ چاندي جون ڪاٺيون هيون. چچ نامو ته شروع ئي الور جي شاهوڪاريءَ بستيءَ جي ساک سان ٿئي ٿو.

انهي ڪانسواءِ ڪنڊرن جي کوٽائي مان پتو پوي ٿو ته سنڌو ماڻس جي ماڻهن جا سمي، بابل، مصر ۽ ٻين ماڻهن سان واپاري تعلقات پڻ هوندا هئا. اهڙيون مهورون وغيره پڻ لڌيون آهن، جيڪي انهي ڳالهه جي ثابتي

ڏهن ڏيون.

سنڌ جي تاريخ ۾ تهذيب جي مطالع مان خبر پوي ٿي ته انسان ذات جي اوسر ۽ تهذيبي ترقيءَ جي شروعات سڀ کان پهريائين سنڌ ملڪ ۾ ٿي ۽ اتان تهذيب جي روشني ساري دنيا ۾ پهتي. اٽڪل پنج هزار ورهين کان به اڳ سنڌ ۽ پنجاب جا ماڻهو متمدن زندگي گذاريندا هئا. هئا ۾ بڪن شهرن ۾ رهندا هئا. سندن تمدن هنر ۽ ڪاريگري اعليٰ درجي تي پهتل هئي. سندن اکر لکڻ جو نمونو به سڌريل ڍنگ جو هو.

نتيجو : موهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان پتو پوي ٿو ته جهڙيءَ طرح مصر جي ڊيلٽا تي ميمفس هيٺاهين مصر جو تختگاه هو ۽ مصر جي سري ۾ ٽپس تختگاه هو، تيئن سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ موهن جو دڙو برڪ شهر هو. ٽپس سڳهي ٿو ته موهن جي دڙي وارو شهر ان قديم دور ۾ سنڌ جو گادي وارو شهر هجي. پنجاب جي سانمڪوسري ضلع ۾ هڙپا جو قديم شهر سنڌ جو ٻيو نمبر وڏو شهر هو، جنهن جي تهذيب موهن جي دڙي واري تهذيب سان مشابهت رکي ٿي. هي شهر به موهن جي دڙي وانگر بڪين سرن جو اڏيل هو. اهي ٻئي شهر قديم زماني وارن سنڌين جي اڏاوت واري فن جو بهترين مثال آهن.

موهن جي دڙي جي کوٽائي مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو شهر گهڻا ڀيرا ويران ۽ آباد ٿيندو رهيو آهي. يادون جو خيال آهي ته گوٽ ۾ گوٽ ست (۷) شهر انهي هنڌ ڊگ ٻئي مٿان آباد ٿيندا رهيا آهن. بڪين سرن جي عمارتن مان پتو پوي ٿو ته ان وقت جا ماڻهو سڪا، آسودا هئا.

هي شهر عيسوي سن کان اڳ واري زماني ۾ آباد هو ۽ انهي جو لاڳاپو ڏاتو ۽ پٿر جي تهذيب جي زماني سان چيو وڃي ٿو. مختلف اندازن مطابق هيءَ تهذيب اٽڪل پنج هزار ورهيه پراڻي آهي. پر ڪن ماهرن جو چوڻ آهي ته اها تهذيب ست هزار ورهيه جهوني آهي.

موهن جي دڙي واري شهر جي بيهڪ ۽ جوڙجڪ مان پتو پوي ٿو، ته ان وقت جا ماڻهو سلقه مند ۽ شاهوڪار هئا. سندن گهر نئين نئين محلات ۾ ورهايل هئا. جن جون گهٽيون سڌيون ۽ هڪٻئي جي آهون سامهون هونديون هيون. گهر جون ڪي سرون اهڙيون به آهن جيڪي هزارين ورهيه گذرڻ کانپوءِ به نيون لڳن ٿيون. جاين ۾ رهن لاءِ ننڍڙيون ڪوٺيون، غسل خانا ۾ ڪوهيون به آهن. پاڻيءَ جي نيڪال جون ڪسيون ۾ موريون پڻ ٺهيل آهن. نيڪال جو سرشتو اهڙو ته بهترين آهي جو اڄ به انهي جو جديد دنيا ۾ مثال ملڻ مشڪل آهي. بڪين سرن جي سڳهي ٿو، ته قديم زماني جا رهواسي بهترين ڪاريگر ۽ انجنيئر هئا. ڪن هنڌن تي ٽئين سان وڏا هال آهن، جتي شايد انهي زماني جا ماڻهو خاص ڪمن لاءِ خاص موقعن تي گڏجاڻيون ڪندا هئا. انهن کانسواءِ ڪي عمارتون دڪانن جي ڍول جون ٺهيل هيون، جتي ڏهاڙي، وڻج واپار ٿيندو هو. هڪ وڏو علائقو پڻ هوندو هو جتي شهري وهنجندا هئا، انهيءَ علائقي ۾ لهن لاءِ ڏاڪا پڻ ٺهيل آهن. سر جي روڪڻ لاءِ ڏاسر ۾ ڪنگريٽ استعمال ڪيا ويا آهن، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته واديءَ سنڌ جا ماڻهو هزار ورهيه اڳ وڏين عمارتن جا ماهر هئا.

سنڌ تي سومرا حڪومت

عبدالرشيد ورياه

۽ تاريخ لکڻ جي ان بنيادي اصول کي آڏو رکي حقيقت کي حاصل ڪري سگهجي ٿو.

پهرسال اهو تحقيق طلب سڃاتو آهي، ته سومرا حڪمران جي حاکم عبدالرحمان بن ثمره جي اولاد مان آهن يا سورج نسي خاندان، پرمار راجپوت مان آهن. هن باري ۾ اسان جي مائٽن عالمن ڪافي ڪجهه لکيو آهي. انهن لکڻين، سورن جي رستن، رسمن، رهڻي ۽ نالن کي آڏو رکي عام قارئ اهو قائم ڪيو ويو آهي ته سومرا اصل سنڌي نسل مان آهن، جيڪي پهريائين هندو مذهب رکندا هئا ۽ سنڌ ۾ اسماعيلين جي تبليغ جي اثر هيٺ اسماعيلي يا قريشي ٿيا. ان کان پوءِ پنهنجو عقيدو تبديل ڪري سني مسلمان ٿيا.

سنڌ تي سومرن جي حڪومت واري اهم دور بابت مواد جي گهٽتائي سندن حڪومت جي عرصي ۽ بادشاهن جي نالن بابت پيدا ٿيل اختلاف به اڃا تائين موجود آهن، ته سندن حڪومت جو ڪل عرصو ڪيترو هو ۽ ڪهڙي حاڪم ڪهڙي سن ۾ سنڌ تي حڪومت ڪئي هئي. ان بابت ڪا به راءِ هڪ سان قائم ڪري نٿي سگهجي. جيستائين ڪو پختو ثبوت ملي.

تنهن هوندي به تاريخي ڪتابن ۾ سورن جي دور ۽ حڪومت متعلق جيڪي حوالا ملن ٿا تن مان خبر پوي ٿي، ته منصوره ۽ ملتان جي عرب

سنڌ جي سومرا حڪمرانن جي باري ۾ تاريخدان اڃا تائين ڪا به هڪ راءِ قائم ڪري نه سگهيا آهن، ته اهي سنڌ جا اصلي رهاڪو هئا يا عرب مان آيل ڪنهن عربي نسل جا ماڻهو هئا. اهو مسئلو حل نه ٿيڻ جو هڪ پيو سبب به آهي، ته تاريخ تي تحقيق ڪندڙ ان وقت تائين حقيقت کي پهچي نه سگهندو، جيستائين سندس ذهن ۾ ڪا به ڪشادو نه هجي، ڪوبه ڪم ۾ پڻو سندس سوچ ۾ سمايل نه هجي.

ٿا، تنهنڪري انهيءَ ڳالهه جي تصديق ٿي وڃي ٿي ته ”دلumon“ دنيا جو سڀ کان پهريون مذهب شهر هو، جنهن جي وڌيڪ اسان کي دلمون (سوهن جو ڌڙو) جي کوٽيل کنڊن مان ٿئي ٿي. سوهن جي ڌڙي جي کوٽائيءَ وقت جنهن ڳالهه آرڪيالاجي جي ماهرن جي گهڻو توجه ڇڪايو، اها شهر جي شاندار سينٽري، گهرن، گهٽين ۽ رستن جي جوڙجڪ ۽ ترتيب هئي. اهي ڳالهون شاهدي ڏين ٿيون، ته ان شهر کي بهترين سينٽري سسٽم ۽ انتظام هو. اولهه جي عالمن جڏهن هن شهر جي ان عظمت کي ڏٺو، تڏهن حيران ٿي ويا. سوهن جي ڌڙي واري سڀيتا جي ساراهه جا ڀڃ پنهجن ڪيترن ئي مضمونن ۾ ڏيکاريا آهن. ڌڙي مان جيڪي پهريون مليون آهن، انهن جي پڙهڻ کان پوءِ اهو چڱي طرح ثابت ٿي ويندو، ته سنڌو ماڻھو جي سڀيتا دنيا جي عظيم ترين سڀيتا آهي.

ڪنڊي ٻاٽيءَ جي نڪال واري سرشتي مان معلوم ٿئي ٿو، ته شهر ۾ سونهنالي هئي ۽ ماڻهن کي شهر جي آباديءَ ۽ محبت جو گهڻو اثر هوندو هو. پاڻجي ٿو، ته ماڻهن کي انجينيئري ۾ سائنس، جنهنڪري نديءَ جي زبردست وهڪرن ۽ ويرانن کي روڪي سگهيا ٿي. آڳاٽن سنڌي ماڻهن وٽ تعليم سکڻ ۽ سيکارڻ جو رواج ۽ هنرن جي سکيا جو رواج پڻ هوندو هو. جنهنڪري علم ۽ هنر پنهنجن نسلن ڏانهن منتقل ڪندا رهندا هئا. پٿرن تي اڪر ۽ چٽساليءَ جو ڪم عمدو ٿيندو هو. ڪهڙي اٿڻ جي ڪري قديم سنڌ ساري دنيا ۾ مشهور هوندي هئي. آڳاٽا سنڌي ماڻهو زراعت جي هنر کان چڱيءَ طرح واقف هئا. تنهنڪري فصل گهڻا اڀائيندا هئا. پنهنجي ضرورت کان وڌيڪ اناج ٻاڙيسري ملڪن ڏانهن موڪلي، اتان ٻيون شيون گهرائي پنهنجون ضرورتون پوريون ڪندا هئا. اڄ وچ لاءِ ڀڳي گڏيون ۽ ٻيڙيون وغيره استعمال ٿينديون هيون. سنڌ ۾ ڪهڙي اٿڻ جو هنر جهجهو هوندو هو، جنهن ڪري سنڌ جو ڪهڙو ساري دنيا ۾ مشهور هو. ٻاهرين ملڪن جا راجائن ۽ رائيون سنڌ مان ڪهڙو گهرائي پنهنجون پوشاڪون ٺهرائيندا هئا. مطلب ته سنڌو ماڻھو جي مائهو علمي توڙي هنري ميدانن ۾ تمام گهڻو سڌريل هئا. اهڙيون ڪيتريون ئي ثابتيون ملي چڪيون آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته اٽڪل پنج هزار ورهيه اڳ سنڌي ماڻهو مذهب زندگي گذاريندا هئا.

محقق مورخ، سميرين تهذيب کي مصر ۽ بابل جي تهذيبن کان به آڳاٽي ڄاڻائين

حڪومتن جي التدار وڃائڻ بعد -سورن انهن جي جاء ورتي ۽ خاص طرح سنڌ جي لاڙ واري علائقي -سورن جي خودمختيار حڪومت چوٿين صدي هجريءَ جي پڇوڙي ڌاري قائم ٿي چڪي هئي. غزنوي بادشاهن وارو سڄو دور (۳۸۸ هـ کان ۵۸۲ هـ) سورن جو سنڌ تي التدار هو. پر ڪڏهن بادشاهه جي طاقتور هجڻ تي ان جي اطاعت ٿي ڪيائون، ته ڪڏهن ان جي هيٺائپ جو فائدو وٺي سرڪشي ڪري خود مختار ٿي ويائي. محمد غزنوي جي پٽ سلطان عبدالرشيد جي دور حڪومت (۴۴۱ - ۴۴۴ هـ) ۾ ڪڏهن غزنوي حڪومت ڪمزور ٿي چڪي هئي ۽ غزنوي شهزادا التدار لاءِ پاڻ وڙهڻ ۽ پورا هئا، ته سورن اميرن خود مختار ٿي ٿريءَ ۾ سومري سردار کي حاڪم مڃي غزنوين جي اطاعت ڇڏي ڏني (پر جلد ئي ۴۴۶ هـ - ۱۰۵۴ع ۾ سورن گڏاري ويو. سندس پٽ پونگر هيءُ جي گذرڻ بعد سنڌ جو حاڪم ٿيو. هن پندرهن ورهيه حڪومت ڪئي ۽ ۴۶۱ هـ ۱۰۶۸ع ۾ گڏاري ويو). امير سومري جي قائم ڪيل خودمختيار حڪومت سلطان معزالدين محمد بن سام غوري جي التدار ۾ اچڻ (۵۷۹ هـ ۱۱۷۴ع) تائين سنڌ جي ڪجهه علائقي تي قائم رهي. ۱۱۸۵ع ۵۸۰ هـ ۾ آڄ ۾ ملتان فتح ڪري سلطان محمد غوري اتان سورن جو اثر ختم ڪري ڇڏيو تنهن هوندي به ڏاکڻي سنڌ تي سورن جي حاڪميت قائم رهي. ۶۰۲ هـ / ۱۲۰۶ع ۾ سلطان محمد غوري جي قتل ٿيڻ بعد سلطان محمد غوري جو نهايل غلام قطب الدين ايبڪ دهلي جي حڪومت جو وارث

ٿيو. سنڌ تي ناصرالدين قباچه جي حڪومت قائم ٿي، ۽ هن جو سرڪز آڄ ۾ هو. هن سڄي سنڌ تي پنهنجو التدار قائم ڪيو. سورن جي خود مختار حڪومت کي پڻ پنهنجي اطاعت ۾ آندو. ناصرالدين قباچه جو سنڌ تي ۲۳ ورهيه راج رهيو. ۶۲۵ هـ ۱۲۲۸ع ۾ شمس الدين التمش قباچه تي ڪاهي حڪومت هٿ ڪئي. هن، آڄ ملتان ۽ سڄي سنڌ فتح ڪري پنهنجي پاران نظام الملڪ کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو جنهن پنهنجو تختگاهه بکر کي بنايو. پر سنڌ جي ڪيائين علائقي تي وري به سورن جي سرداري قائم رهي. دهليءَ تي غلام گهراڻي جي دور (۶۰۲ هـ - ۱۲۰۶ع) کان وٺي ويندي تغلق گهراڻي جي سلطان محمد بن تغلق جي حڪومت جي ڪجهه وقت تائين دهليءَ جي پاران ملتان، بکر ۽ سيوهڻ تي حاڪم مقرر ٿيندا هئا، پر اهو سڄو دور سنڌ جا حقيقي حاڪم سومرا هئا، جيڪي نالي ماتر ساليانو خراج دهليءَ جي بادشاهن کي ڏيندا هئا. سوکيندا هئا ۽ ڪڏهن سندس طاقت ۾ هيٺائپ ظاهر ٿيندي هئي، ته سومرا خراج ڏيڻ بند ڪري خود مختار ٿي ويندا هئا، ته ڪڏهن سندن مقرر ڪيل گورنرن جي تابع رهندا هئا. سلطان فيروز شاه تغلق جي حڪومت (۷۵۲ هـ، ۷۹۰ هـ - ۱۳۵۱ع کان ۱۳۸۸ع) جي شروع واري دور ۾ سنڌ ۾ سورن جي آخري حاڪم همير پٽ دودي جي حڪومت هئي پر هو فيروز شاهه تغلق جي ملتان واري گورنر ميرن الما ماهر جي مدد سان راج ڪندو هو. آخر سمن جي طاقت ۾ ايندو ته واڌا و آيو جو همير سومري

جي حڪومت کي ملتان جو گورنر به بڻائي نه سگهيو ۽ سنڌ تي سمن جي صاحبي شروع ٿي. سنڌ جي سومرا حاڪمن جا نالا تاريخي ڪتابن تاريخ طاهري، تحفة الڪرام، تاريخ معصومي، آئين اڪبري، منتخب التواريخ ۽ ڪن ٻين ڪتابن ۾ ڏنل آهن. پر سڄي جا ڪيئي ڪتاب ٻئي سان اهڙا ته اختلاف آهن جو ڪابه ڳالهه هڪ سان چئي نٿي سگهجي. صرف ايترو اندازو ٿئي ٿو ته سورن جي سنڌ تي ۱۰۵۱ع کان ۱۳۵۱ع تائين ٽي سؤ ورهيه حڪومت قائم رهي. چوٿين جڏهن ۱۳۵۱ع ۾ سلطان محمد تغلق ٺٽي ۾ آيو، ته اتي سورن جي حڪومت هئي. -ر جڏهن ۱۳۶۲ع ۾ فيروز شاهه تغلق ٺٽي تي ڪاهه ڪئي ته ان وقت سنڌ جا حاڪم -ما هئا انهن ٽن سو ورهين ۾ سومري کان هيرو ٿيڻ ڪهڙن حاڪمن ڪهڙن ۾. پر حڪومت ڪئي ان بابت ڪا به صحيح ڄاڻ نه ملي آهي، پر ٿري، وڳهه ڪوٽ، روها ماڙي ۽ محمد طور جيڪي سورن جي گادي جا هنڌ هئا، جتي هنن وڏي شان ۽ دٻدٻي سان حڪومت ڪئي انهن قديم شهرن جا آثار اڄ به انهن دولهه دليرن ۽ سرويچ سرواڻن جي ياد ڏيارين ٿا. جيڪڏهن سنڌ جا تاريخدان آثار قديمه جو کاتو گڏجي انهن قديم آثارن بابت ڪا ڪوجنا ڪندو، ته يقين آهي ته اسان جي هن اهم تاريخي دور متعلق ڪي به ڪا به پختا، متاوتز، ملندڙ، جن سان اسين پنهنجي تاريخ جي هن لڪل باب کي چڱي طرح پڙهي ۽ سمجهي سگهنداسين. دنيا جي تاريخ ۽ تهذيب کي سهڻو ۾ انهن قتل ڏڙن ۾ -ما ڪردار ادا ڪيو آهي، جيڪر سنڌ جي هن دور کي واضح

جي حڪومت واري اهم دور
بابت ڪو به ڪو وارو مواد حاصل
ڪري سگهجي.

لڏل شين، ڪتبن، ٽڪرين
سڪن کي تاريخدانن عالمين
جي مدد سان پڙهيو سمجهيو
وڃي، ته جيئن سنڌ تي سون

ڪرڻو آهي. ته سون جي دور
جي مٿي ذڪر ڪيل قتل شهرن
کي باقاعده آثار قديمه جي کاتي
طرفان کوليو وڃي. انهن مان

اديب جي ايمانداري

جي آخر ۾ انهيءَ جي ڪردار
جي ملڪ يا علائقي جو نالو ڏنل
هو. اهڙيءَ طرح "عدالت" جي
آخر ۾ "نيال" جو ڪردار لکيل
هو. ڏوسون مونکي چيو ته ان
ڪهاڻيءَ جي ۾ ڏي ۾ نيال
لفظ کي ڪٿي ان جي جاءِ تي
پئي ڪنهن ملڪ يا علائقي جو
نالو لکان، نه ته ڊپلوميٽ جي
حيت سان هن لاءِ ڏيکائي پندا
ٿيڻ جو امڪان آهي. جيئن ته
آءٌ هن جي پريشانئيءَ کي ڏسي
نٿي سگهيس، انڪري هن جي
فرمائش تي "نيال" بدران "آسام"
لکائي ڇڏيو.

ڪتاب ڇپڻ کانپوءِ هن نه
ڏٺو. مونکي هڪ نوت لکي
ڏنائين، ته: "جڏهن آءٌ پنهنجي
آتم ڪٿا لکان، ته هن نوت کي
به ان ۾ ضرور شامل ڪريان.
اهو نوت هن ريت آهي:

"هيءَ ڪهاڻي ڏوسون جي
آهي، پر سنوارو هڪ ثقافتي
نمائندو ايتري قدر ڪانفرنس پاڙيو
آهي جو ڪهڙيءَ کان انجاني
ڏيکارڻ لاءِ پنهنجي ديس نيال
کي ڀارت جو صوبو آسام
بنائڻ ۾ پوئتي نه هڻو!"

۱۳-۱۱-۱۹۷۳

—ڏوسون ساندي.

ان ڏينهن ڏوسون، پنهنجي
نظرن ۾ اڃان به مڙهون ڏسي
ويو. هيءَ سندس اندر جي ادب
جي ايمانداري هئي. مون
احترام ڪسان ڪنڌ جهڪائي
ڇڏيو.

(ناول رسدي ڏڪرت مان
امين ٿيو جي چونڊ)

ڪري حال احوال ڏيندو هو.

ڏينهن سندس پنهنجي ذاتي

مستلي تي، "عدالت" جي

هنون سان هڪ ڪهڙي لکي

ورنم. انهن ڏينهن ۾ آءٌ هندي

زبان ۾ پنهنجي چونڊ ڪهاڻن

۾ هڪ ڪڏهو "پنجاب ڪسان

ٻاهر جا ڪردار" جي نالي سان

مرتب ڪري رهي هئس. انهيءَ

مجموعي جي ارڙهن ڪهاڻين ۾

هيءَ ڪهاڻي "عدالت" به

شامل هئي. ڪتاب پريس ۾ ڏيڻ

کانپوءِ، مون هيءَ خبر ڏوسون

صاحب کي به ڏيکائي. هر ڪهڙي

نيال جو مشهور اديب

"سائمي ڏوسون"، جڏهن

دهليءَ ۾ پنهنجي سفارتخاني جو

ڪلچرل سيڪريٽري ٿي آيو، ته

ڪجهه ملاقاتن ۾ محسوس ڪيو

ته: سندس اندر جو اديب

ڊپلوميٽ عهدي ڪان مڙهون

آهي. هن جي اندروني چڪتاڻ

سندس لاءِ آرام واري نه هئي.

ان کان سواءِ هن ٻين به ذاتي

مسئلن بابت مون سان هڪ

دوست وانگر حال وڻديو. جڏهن

به پريشان ٿيندو هو، ته مون وٽ

هليو ايندو هو، نه ته به فون

نظم

اڃا به پاڻ ڪي ڳوليون ويٺا؟

آڪاش انصاري

جڳن جڳن کان جشن عام ڪري،
پنهنجي هستي،

پنهنجي وجود کي نيلا مڪري،
پنهجي تاريخ جو ڪفن ڦاٿري

وري موٽن جي ڌڻن ۾ ويهي
وفا جي ڪچرا گهرن ۾ ويهي

اٿا جي ڏوندي کي ڦولهيون ويٺا،
اڃان به پاڻ کي ڳوليون ويٺا؟

شهر ۾، سڄ جو آئينهن اٿو،

نگر نگر ۾ ماڻ جو طوفان،

۽ اهڙي ماڻ جو ڇپيل به ٿين پيا حيران،

هو پٿر ڏو،

نڪو آواز، نڪا ڪانهن ٻري،

موت جي ديو بي پيئي رقص ڪري،
۽ اسان...؟ منڊ جو سَرو ڏوڪي،
ڏيون صبح ڪي ڳوليون ويٺا،
اڃان به پاڻ کي ڳوليون ويٺا!!؟
اسان جي قبر جون رڪوال،

خونخوار ڳجهون،

سڌ ٽڪايلون ۽ ڪار ڳجهيون،

پنهجي چنن سان،

پنهجي ڇهنن سان،

اسان جو آئيندو ڪيڪارن ٿيون.

اسان جي پارٽن جي ٽولين ڌي،

ڪيڏي لالچ منجهان نهارين ٿيون.

۽ اسان...؟ پنهنجي اُبهڻن کي اڃان

ٻڌايون ڳيري جون ڳوليون ويٺا!

اڃان به پاڻ کي ڳوليون ويٺا؟

۽ ڪڏهانڪر ڪڏر جي ڪپ تي،

پنهجي مُرشد جي صنم خاني ۾،

ڌات جي اُڀر ڏسڪي پيئي

ڇوٽڙ ٿر ٿلو به پا آهي

ڇوٽڙ ٿر ٿلي جي آمد آ

جو پٽ ڏٺي، جي قدمن هيٺان،

زمين اسان جي ڪسڪي پيئي،

۽ اسان...؟ سڀ منار تي مڪي،

چتر هاڻي ريشمي ڇوليون ويٺا،

اڃان به پاڻ کي ڳوليون ويٺا!!؟

[۶]

نہ وانجهي، نہ وڙ - نڪو بيڪ بندر جو،
مٿي ڪن - ڪر - هٿن ويٺيون هٿڙا،

[۷]

نہ واٽا، نہ وٿرا - نڪا ڪاه ڪتن جي،
رات به انهيءَ راه - سوڻجو هو سچ جو.

[۸]

نہ واٽا، نہ وٿ - چانو - نڪي ٻي ٻڪيءَ جو،
پنڊا سڀ پيئي ويا، ٿڌا ڪوسا ٿانو،
ڪنهنجا وٿا ٿانو - مڙسي جوڙ جتن جو.

[۹]

نہ ڪوندو، نہ ڪهر - نڪا اوٽ اٿر جي،
الا جوپن ڏينھڙا، ڪاروهر جو ڪٽر،
آهن - گاڏو آه کان، ڏيهه ڏڪاريا! ڌر،
نہ ته سار اهو مڙي جيان ڪندو پٿرو.

[۱۰]

ڪتن کي ڪاهي - هل آهيڙي هوڏ مان،
(۲)
ويندو وانهڙن تي، بيٺو ٿو باهي،
اهو ئي آهي - جو للڪار ي ٿو لوڏ کي،

(۱) ڏينديون ماڙيجاڻيون جن جو گذر سفر ڇڏن ۽
رانديڪن وڪڻن تي هوندو آهي.

(۲) سنڌوءَ جي ٻئي ۾ شڪار گهڻي ڀاڱي ڪڇي ۾
ڪبو ويندو آهي، جنهن مان درياھ لاهو آهي. ان
ڪري مون هن سر جي ٻڪي وارين سرحدن کي ڪڇي
سان ملائي ڇڏيو آهي.

(۳) ويندو وريل مرون.

تاجل بيسوس

[۱]

ڏڦا - ڏانگهون - ڪنيو ڦرن ڦير ۾،
آهيڙن اسر جون، ٻڏيون هن پسانگون،
ٻڏيون ٿن تانگهون - جيڏو شوق شڪار جو.

[۲]

ڏڦا - مارو ڏينهن - ڪنيو ڦرن ڦير ۾،
هيٺان اوڀر آت جو مٿان پوي مينهن،
ٻڏو نسري مينهن - جيڏو شوق شڪار جو.

[۳]

نہ ٿوڻيون، نہ ٿاڪ نڪا اوٽ اٿر جي،
(۱)
جهليو چڇ هٿن ۾، ويٺيون ڏين واک،
گل لڳائي ڪڇ تي، ٻهري ٿن پوڻاڪ،
تڏهن ٿا اوڻاڪ - ڏين واس وجود کي.

[۴]

نہ وانگي، نہ وٿ - لام، نڪا چوڪ ڇڪور جي،
وٿي ويچارن وسري، مٿي سر اڏام،
مونکي انهيءَ مام - سرڪ ٻياري مور جي.

[۵]

نہ واٽا، نہ وٿڪار - نڪو دؤر درياھ جو،
چمڙا ٻڏي ڇهل ڪاه سان، پور نہ انهيءَ پار،
ڪتن کي ڪوڪار - جيئن لهي سچ لڪن ۾.

آزاد نظم غلام حسين رنگرين

روشني جا ستارا به آهن.
مست ماگر جي چولين کي،
سڀني مان لائڻ جي لاءِ،
ڪنهي پانهون ڦهلل ڪنارا به آهن.
هن چن جي پيلن ڇٽيل پٽن ۾،
ايندڙ بهار جا ڪنهي لڪيل اشارا به آهن.
دوستو، ساڻو هم سفر رفيقو،
شام منزل نہ آهي اسانجي،
شام منزل نہ آهي اسانجي،
شام جي ڀات اونده جي پويان،
صبح سوجهري جا نظارا به آهن،
صبح سوجهري جا نظارا به آهن.

رات جي راه ڪاري مٿي،
ٽمڪندڙ اڻ ڳڻيا ستارا به آهن.
دور تائين ڦهلل تاريخ وچستن ۾،
ڌات جون ڌياڻيون،

خوبي هٿ ۽ نظم عنایت بلوچ

روح ۽ ڪنڊا ڇڏيل ،
دل جي هر هڪ تار مان مغموم - آلاپجن ،
ڪنهن نئون هي روپ ڇڏي ڇڏيو ،
وحشتن جو ڦٽو مون ڏي وڌيو ،
مان ته ڏيهن جو ڏڪايل هان اڳي ،
ايتري سگهه ناهه مون ۽ جو نوان صدمان سهان ،
پاپ نگريءَ جي پٿرن ۽ پيو سدائين پيسجان ،
ڪيئن ڪيان ،
ڪاڏي وڃان ،
هو "شتيلا" "مابره" ڪشميون ته ڏس ،
ڪيترا انسان لعطي جي اندر ڪسجي ويا ،
رات مڪڙيءَ ۾ هزارين بيگناهه
ظلم جي خوني هٿن ۽ ڪيئن نه سي قلام ٿيا -
غاصبن ، وحشي درندن جي هٿان
ماءُ جي جهوليءَ منجهان معصومڙا ،
ٽپ پيئندي ، ٽهڪڙا ڏهندي آهي چيريا ويا .
هيان ڌاريندڙ هتي هاڃا ٿيا ،
۽ آ خاموش انساني ضمير -
بي ضميريءَ کان به جو بيهڻ پرو ،
پهر پهرن کان پلا چو ٿا گهرو ،
هو جي "انساني حقن جا چئمپئن" ،
هي اٿوراڪاس انساني لبادن جي اندر ،
اسن جي هيٺان مان تن جا پٺا ڪارا ڪيل ،
خون سان پر هٿ انهن جا ٿي رڱيل ،
سي مهذب آدم جا آهن آئين ،
جيڪي "ڪارنهن جو چٽو" تهذيب تي .

ظلم جو هر انت اچڻو آ ضرور ،
هو ڏسوا اوڀر طرف !!
رات جي ڪاراڻ مان ڏس برهم ٻاڪون پٺي ڪڍي ،
روشنِي ۽ آس جا نروار ڪرڻا ٿي پيا
هو ڏسو مظلوم ۽ مجبور چهرا پهڪندا وڌندا وڃن ،
بي ڊها ۽ بي ڌڙڪ ،
ظلمن جي انت آڻڻ لاءِ ڌوڪيندا وڃن -
ڏاڍ ۽ ڏهڪاو جا هي ڪوٽ ڪنگرا ڪاڪ جا
ڌو ڪري ڌرتيءَ سٿان ڪرندا ضرور
جنهن ۽ وحشتناڪ خوني ۽ درندا ،
ڌلتن جي موت ۽ مرندا ضرور
کونجندا نعرا محبت پيار جا ،
اسن جا ، حيوانيت جي هار جا ،
نيٺ ٿيندي سوڀ ۽ انسان جي .

مثل ندي نيند

ناظم حرڪت سنڌيڪاڙو الفار قاضي

تنهنجو در ڪڙ ڪاٺيندڙ
مان ننڍي نينگر آهيان -
مون ڪيئي در ڪڙ ڪاٺيا آهن
هر مون کي ڪير به ڏسي نه ٿو سگهي
چو ته مثلن کي ڏسي ڪين سگهيو آهي .

مان هيرو شيما ۾ مٿس
اهو گهڻا سال اڳ جو والعو هو -
مان متن ورهين جي هڪ نينگر هان
مثل ٻالڪ - وڏا نه ٿيندا آهن .

پهريان منهنجي سونهري وارن کي باهه لڳي
۽ منهنجون اکيون جلي ويون -
مان رڪ جي مٿ تي پئي
۽ هوا مون کي آڌاري ڇڏيو .

منهنجي واسطي - منهنجي ڪابه خواهش ڪانهي ،
ان ٻار لاءِ جيڪو جلي رڪ تي ويو هجي !!
ٽافون کائڻ به مشڪل آهي .

مان توهان جا در ڪڙ ڪاٺيان ٿي
توهان جون معصومون وٺڻ خاطر ،
نه جيئن -

۽ معصوم ٻالڪ جلي نه سگهن
۽ اهي خوشيءَ مان
ٽافون کائي سگهن .

اياز ڪتري

غزل

سو سو سوچون ورهلائين ٿيون
ٿياس تي ٽنگيل پنائين ٿيون
من وٽ تنهنجي مڃتا ناهي
ڏاڍو سي ورهائين ٿيون -
نير نيشن جا رڪجي پون ٿا
ڪي دلڙيون پي گهائين ٿيون .
اڄ ماڻ جو سينو چيرڻ وارا
هي خاموشيون ٽڙهائين ٿيون .

ٽيڙو

مترش

چونہ مرڪي ملون؟
کولي يادن جا زخم،
لوڻ پرڪي وڃون!

کارا کڻي پئي چئي
چر چر جهرڪيون کانگ ڪبو تر
جاڻ ڦس تي پاڪ ڦٽي.

اوتجي ويا خوشبو جا شراب
خاوار تارن ۾ ڦٽڪي مرڪي
جهومي ڏٺو ڳاڙهي گلاب!

ڪڻي ڪا بندوق چئي
چرڪي اڏامي ويو
زيتون جي ٽاريءَ تي ويٺل پکي.

غزل

عرفان مهدي

پریت پلڻ ۾ پئي پٿر،
رڳ رڳ روڳي-جهڻيل ڪيڙا،
منهنجي مٿڙن مارونڙن جا،
آلا نٿي ۽ لٿڙا- لٿڙا،
مان تنها- يادن ۾ ڪس سر،
ڪيڙي پونءِ تي آهي پٿر،
منهنجي پاڳ- جنم پٿيءَ تي،
لچميءَ پاتڪا- من- منڊيڙا،
در در- گهر گهر ٻين بجائي،
تولن ٻيا من جو ڪيڙا،
”مرلي“! هانءُ ڪوئي ايندو،
ڪنهنجي ڪاڻ ڪرين اوسيڙا.

آءُ / نثري نظم

اڪبر سومرو

آءُ

مرند ۽ سچل،
سامي ۽ لطيف،
شاه عنايت جي شبيهه،
لالاڻ شفق جي،
انهيءَ ۾،
سموري پونءِ جو،
ڳاڙهو مقرر،
مڪڙو باغي خيال،
ڪو ديوانو حال -

نماڻن نيشن جو،
رنگين خمار -

آءُ

پيار جي پهرئين، پونين پهر جو،
اڙلي اڀري راڳيندڙ،
مست مجنون
جو اٿيو ته جبل ڏڪيو،
ڪير جون ڌارائون هليون،
رستو رانجهو،
هليو ته سر پريا،
عشق جا انجام ٿيا،
دل منهنجي،
ان اچي ڳيري جيان،
جيڪو ڦٽڪي پيو،
ڌر جي وچ ۾،
سج جي پنڌ ۾،
ڪچ جي سڄ ۾،
منهنجو وجود،
سراپا احتجاج،
هر انهيءَ لمحي تي،

جنهن ۾ سچ ئي سچ،
پئي چاتي پئي -

آءُ

صدين کان وٺي،
سج جو ماڪي،
حق ۽ وارث،
منهنجو نعرو آ سرمدي،
۽ سخن -

سوئي جيڪو هو آلايو،
منهنجي اکين،
جنهن ۾ ناهي ڪو ڏڪ،
انا الحق، انا الحق، انا الحق!

آءُ

هر انهيءَ رت جو آئيندڙ هان،
جنهن ۾ لهندا هن،
لابارا سرن جا،
ڪها هن،
انگ بدن جا

انهيءَ رت ۾ جڏهن
ڪوئي سر ڦرو پيو
رت ۾ منهنجيون آڱريون پوڙهي،
ويٺو ٺاهيندو آڪو ڪورو بدن،
دل جي دٻول منجهان،
آ، لکندو ڪوئي شعر و سخن،
ته منهنجي محنت ۾،
ڦل ملي ويندو آ،
هر نئين صدمه تاريخ کي -

آءُ

هولار جا سوين رنگ هان
ڌرجو ننگ هان
روشنيون، اونداهيون، روشنيون
منهنجو هڪ تر ورو به
ديواني جي دل ۾ آهي
روح ان جو نه رهي
صبح آئي سورهي -

غزل

ذوالفقار سيالو

هڪ سولي ڪهيو ڪڍائي ڪان،
جو دھائن جي لٽ اٿس هوندو،
لڙڪن جا سڀئي وار ڪڍي،
دل جو ڀرپور ڪنهن لٽو هوندو،
منهنجو هرڪو غزل آ آئينو،
هڪس ان ۾ ڪو چٽو هوندو.

اس جو شهر ڪو ڦٽو هوندو،
دل جو هر زخم هڪ پڪو هوندو،
مان ٽنهن ڀر تي ويس وڪري،
سو چئائي جڏهن ڏٺو هوندو.

حياتي

فقير قريبن علي آزاد

وسي وٽ تي ڪنهن آچي وات ۾ پئي ،
انهيءَ بوند بادل - جو نالو حياتي -

تري ويندي طوفان - هرگز نه ٻڌندي ،
آهت - توڪل جو نالو حياتي -

ڇو شاهي لبان کان مرهوب ناهي ،
انهيءَ انگ ڦاٽل جو نالو حياتي -

جي باطل کي لشڪار چوندي ملي ٿي ،
تم قيد ۾ ملاسل جو نالو حياتي -

جو بيداري و غافلان جو سبب ٿئي ،
انهيءَ مرغ پانگل جو نالو حياتي -

ڪو دلبر جي فرقت ۾ ڦٽڪي مري ويو ،
هو دل ۾ سمايل جو نالو حياتي -

رندن منجهه ڪو روئي - پيو دم کي تڳائي ،
آ ڪهرون مان گهايل جو نالو حياتي -

مرڻ جي قروب آهي - هرون ٿو پوکي ،
انهيءَ پوڙهي پاگل جو نالو حياتي -

حياتيءَ جو مقصد - حياتيءَ ۾ ماڻڻ ،
اصل ۾ انهيءَ پل جو نالو حياتي -

جو سچن جا آزاد ٿي ٿو سڀها ،
انهيءَ ڪاري ڪانگل جو نالو حياتي -

مديون، سال، پهل - جو نالو حياتي ،
آ - مرڪت مسلسل جو نالو حياتي -

هوا، باه - پائي ، مٽيءَ جي ملاوٽ ،
مناصر جي هچل - جو نالو حياتي -

جي هائي به بي ڪل هجي آهي مرده ،
جي پاڪل نه ڪٽمل جو نالو حياتي -

ڪو مردار رت - آ حياتيءَ لاءِ طعنو ،
۽ ڪنهن رت وهايل - جو نالو حياتي -

نه وس ۾ جيئن آ - نه وس ۾ مرڻ آ ،
تمنا جي دلدل - جو نالو حياتي -

آ گل ڦل ۽ باغات ، ميوو هيٺان ،
وڇايل ڪڙيءَ ول جو نالو حياتي -

پيو پاڻ بهارا ۽ جڳ کي بهاريو ،
معت جي ٽاڏل جو نالو حياتي -

اچو هيٺي بهارا ته ڪڏجي وهون ،
اڙي دور - چلهل جو نالو حياتي -

ڪٿي سور ماري زماني جا مرتبي ،
انهيءَ درد گهايل جو نالو حياتي -

وڃي مٿي جي دام ۾ ڦاٽو جيڪو ،
انهيءَ نانگ - ڪاڌل جو نالو حياتي -

منظور ڪهڙو

غزل

هيءَ ڪهڙي ، سرءُ آهي آ ،
چنن هر ڪلي ، ڪرمائي آ .

دام به آ ، شوق به ڳاڙهو ،
ڪنهن نه ، سچ سچائي آ .

من ان ، ٿي پيو پيو آ ،
ڪنهن پڙ جي باهه تڳائي آ .

هر مالهو جو آ منهن ڪرمائل ،
ڪنهن ميسوسي قهلائي آ .

هن لهر ۾ ، ويو هرڪو لهجي ،
ڪنهن واءِ السائي آ .

اڃا شاعر راهي

وري ماري جي مٿن تي لکي ڏس!
 ڪٿي جي ڪيئن ڪٿي لکي ڏس!
 ايراني پوشاڪ تي پسي لکي ڏس!
 مگر ڪن اڳهاڙن اٿن تي لکي ڏس!
 لباس - شهنشاهي تي ڇا لکين ٿو!
 پٽن جي لپڙن لٽن تي لکي ڏس!
 هميشه بهارون بهرين جون ڪيون ٿي!
 ڪڏهن بهون پڪن تي لکي ڏس!
 ولهڙن جي واپس وٺائين تي پلجي!
 ڪڏهن لپڙن چيلڙن تي لکي ڏس!
 مڙو لاڙ ڪاچي تي لکندي ته آ، پر!
 آ! ٿر جي پٺن تي لکي ڏس!
 لپڙن جي لوڙهن رکيون هن انهن جي!
 بهرائن ڪڪاڻن گهرن تي لکي ڏس!
 چڙهي نهر - شاهي جي تعريف هڪر!
 جهريل جهوپڙن ۽ جهڳن تي لکي ڏس!
 چڙهي محل ماڙين جون هڪر بهرون!
 ڪڏهن پلجي چورن چنن تي لکي ڏس!
 ولهڙن جون وايون وساري نه ڇڏجان!
 گنوارن جي گالهن ڳڻن تي لکي ڏس!
 جنهن بهت نه بهرو اڃا تائين آهي!
 گهڙين جي گندين گهن تي لکي ڏس!
 نڪو بهت ۽ رشم بنو هارين آهاتو!
 ڪو چيڙون ٿيل چولڙن تي لکي ڏس!
 سنواريل اڃا زلف تي ٿو لکين ٿو!
 چريو! چيڙهه وارن چڱن تي لکي ڏس!
 ولر ويڙهه وارن ولهڙن تي هڪڙ!
 ڏنارن تي لک ڏٺن تي لکي ڏس!
 بهارن تي هر ڪوئي لکندي آ، ليڪن!
 اهو جهن ۽ بي آرن تي لکي ڏس!
 رابن جون گالهيون اڃا پسي ڪرين ٿو!

چڙن، چاهه وارن چنگن تي لکي ڏس!
 ڪجهه دل سان تعريف ڪرڻ ڪنهن جي!
 ڏونڙن تي ڀرن پڪن تي لکي ڏس!
 لڙ تي لپڙن تي ڏونڙن ڏٺن تي!
 پلر ۽ پين پائڙن تي لکي ڏس!
 چنڊن ۽ گنڊيرن تي گالها وٺو!
 پين تي ڏونڙن ڏٺن تي لکي ڏس!
 عطر، مشڪ، منبر جون گالهيون پليون، پر!
 ڪڍي وقت، مرهن سنگن تي لکي ڏس!
 ٿرن ۽ پرن تي ٻو لک مدائين!
 بهڙن جي اوڪن پٺن تي لکي ڏس!
 وسارين چڙن واري چوڻگار چوڻو!
 قطاريل ڪڏهن ڪائن تي لکي ڏس!
 لکڻ کان نه منهن موڙ ڪاغذ لهر ڪڻ!
 غن ڏڪن ڏوهن تي لکي ڏس!
 خوشين ڪي واري نه سڪ مار هائي!
 غن ڪي گونڊرن جي گسن لکي ڏس!
 ڪري هن وارن جي هر ڪو ٿا ٿو!
 ڪڏهن ميرڙن ڪو جهڙن تي لکي ڏس!
 هن ۽ هن تي لکي خوب چائين!
 خدا! چن چورڙن تي لکي ڏس!
 اڃا تائين همرن جا آزار آهن!
 سندن بند ڪوٽن ڪڙن تي لکي ڏس!
 اڃا تائين، اڃا تائين، نياڻين، سائين،
 نمائين جي مڏڪن مڏن تي لکي ڏس!
 پلي لک، ٻو منزل جي آسائين تي!
 مگر رهه جي سورن ڏڪن تي لکي ڏس!
 اڃا گيسون ٻچ و خمر تي لکين ٿو!
 هڃي حيف! دارو رسن تي لکي ڏس!
 وصالن جي گهڙين تي لکندي رهين ٿو!
 ڪڏهن ورهه وارن وڍن تي لکي ڏس!
 ستارن جي جهرسر تي هر ڪو لکي ٿو!
 اي شاعر! چئي جي چنن تي لکي ڏس!
 لکڻ روز شب سنڌ تي ٻو اي "راهي"!
 سنڌوءَ جي تڪن وهڪرن تي لکي ڏس!

نياز ڀنڀور

غزل

تو بن هائي ڏينهن لنگهندا، ائين به ناهي،
 تو بن مونگي دوست نه ملندا ائين به ناهي،
 مون سان منهنجا ساڻ هميشه رهندا گيت،
 تو بن سائين گيت نه رهندا، ائين به ناهي.

خوشبو رهندي خوشبو ۽ چنڊ به رهندو چنڊ،
 هائي سائين ٿيڙو نه ٿيندا، ائين به ناهي.
 مان ٿو چالان تو بن جيئندس ڪيئن!
 تو بن مون وٽ ڳوڙها هوندا، ائين به ناهي.
 ساڻ اوهان جو، چالان ٿو مان، رهندو ياد سدا،
 تو بن بهارا ساڻ نه ڏيندا، ائين به ناهي.
 نياز اوهان جو جيون گذريو ياد ڪندي،
 تو کان ۽ سي ياد ڪندا، ائين به ناهي.

نظم
دهلي ارتقا

هن ٻاٽ اونداهه
لاڳيتو رهن جي باوجود
منهن جي جيتري هنن تي
تون حيران ۽ پريشان آهين
منهن جا مٿا
مان تنهنجي حيراني ۽ پريشاني جو
چڱي ۽ برڪارڻ ڄاڻان ٿو
ياد آهي
جڏهن مان
تنهن جي نظرن ۾
روشنين منهنجهن چڙهندو هئس
ها! ها! توکي چوندو هئس
"مان اونداهين" ۾ هل ۾
جي نه سگهندس
[۽ هينئر به مان]
ان چوڻ کي ڪڇ ڪڇ ڪڇ ٿو
پاڻڻيان
ليڪن سڀا
جڏهن ڄاتو
هي روشنون اونداهين ٿڪيندو
۽ اونداهين جو سروب آهن
تڏهن کان
هي ٻاٽ اونداهي لبولي آهي
جا ٻڪ آهي
اهڙي روشني ڇڏيندي
سا اونداهين جو پهروپ نه هوندي

علي محمد "ذوق"

غزل

ڪو دوا جي آهي ۽ ڪو دما جي آهي
مان ته زنده ٿو رهان بس دلريا جي آهي
بي ولا جي آهي يا باولا جي آهي
زندگي گذري وئي هن ماه لقا جي آهي
هاڪ هنجي خير جي ۽ ون شهر ساري ۾ ٻڌي
در جهلي وينس وڃي مان پي سغا جي آهي
بي سرو سامان ڪشتي مون ڇڏي طوفان ۾
ناٿر جي ڪار نادان ناخدا جي آهي
رات ڏينهن هنڪي سڏيندي حال مون هٿا ڪيا
ننڊ ويٺي موڪلائي ڪنهن صدا جي آهي
انتظاري بي قرار ڏرد واري هر گهڙي
رات ساري مون گذاري بيولا جي آهي
در ڪري ٿي ڪهر ڪيو مون ڪهر ڪري ٿي در ڪيو
وات تي اکيون هيون ۽ ڪن ٽڪا جي آهي
غير ڇا پنهنجا ۽ مشڪل ۾ جدا ٿي ٿا وڃن
آشنا ڇڏيو وڃن نا آشنا جي آهي
سات مون مان جن نپاڻن جا ڪيا وعدا هتي
سڀ ڇڏي هليا ويا مونکي خدا جي آهي
"ذوق" سڄو ڪر سفر جو هت مسيحا ٺاهي ڪو
ڪيترو دل کي ڏناريندي شفا جي آهي

درياهه شاهه تي ادبي بھار
ڪڏهن به نه ڪٽي.

* * *

هڪ ڏهاڙي، هوم اسٽيڊنل
جو سِر ٻيو ڪرڻ، ڏسان ته
ان حيات پنهنجي ڏاڍو نيت ٿيو
ڪريو ٻيو آهي. مونکي ڏاڍو
ڏک پهتو، هن مان دوا جي
شيشي به هئي. چيو مانس:

— ليڪ ته آهن نه؟ ...

— ها ها، ليڪ آهيان.

— نه، جي تون ڪا ڪٽ ڪٽ
محسوس ڪريو، پوءِ ته آئون
تو کي اسپتال وٺي هلايان.

[چيائين] نه، تون رڳو مونکي
ڪهر ڇڏي اچ. مان سٺو لائنگو
ڳولي آيس ۽ کيس اڳين سٺ
تي وهاري، پاڻ پٺيان وڃي
ويو. دوا جي شيشي مونکي
پنهنجي هٿ ۾ مڃي پئي
محسوس ٿي. هن پاڙو به پاڻ
ڏنو. ۽ مون کي ڏاڍي سهڻي
چانهن پياري، وڏي آت سان
چيائين، چڱو ملي، خوش هوندين.

* * *

ليڊرل - بي ايربيل ۾ مان،
شوڪت، سميجو ۽ منجهر هڪ
سائٽ الياس رند رهندا هئاسين.
هڪ رات آئسٽون اڪيلو هئس.
رات جا ساڄا ڏهن کن من ٿيا
هئا. شوڪت شورو آيو. سندس
اکيون ۾ روئهارڪو سٺن ڏسي
مان سمجهيس ته هيدرآباد مان آيو
آهي، مڙس کي بس ٽڪائي وڌو
آهي. پر جڏهن مون محسوس
ڪيو ته هو روئي پيو. ڏهن
منهنجي ڳالهه تي وڏي مشڪل
مان رڳو ايترو وڙهائين ته:

— عالمالي سٺ بيمار آهي.
جي ڏسو اٿئي ته اڄ جي رات،
آخري رات آهي. آئون ان ئسي
ويل رکشا ۾ چڙهي، هيدرآباد
جي بس هٿ ڪئي. جڏهن ليالت
اسپتال هيدرآباد پهتس، ته مونکي
اٺين محسوس ٿيو ڇو ته دل
مون کي وڇون ڏنگ هلي. هو
هجي. جڏهن مونکي خبر پئي
ته هو ڪلاڪ ڏيڻ جو بهان
آهي، ته مان گومانسي ڪاٺي
ويس. ان ڪري ته ڏهن پندرهين
ڏينهن اڳي هو منظور چمبر
۾ سڀني دوستن آڏو سڏي ادبي
سنگت جي گڏجاڻي ۾ ڪهاڻي
پڙهي ويو هو ساڳين مرڪن ۽
گيتن سان. ان ڏينهن مون
موت کان اڏي نفرت ڪڏهن
به نه محسوس ڪئي.

* * *

● امداد چيو:

— يار، سڃاڻي جي رات
آهي. شمشير، تنوير ۽ هيدرآباد
۾ آهن. گدوءَ ۾ درياهه شاهه جي
پٽن ۾ هلي ٿا مڇ مڇايون.
— [عالمالي ڇو] پاسي
مڇايو ...

— ڪجهه هنن گهرجي،
ڇا رڳو لکڻ لاءِ پيدا ٿيا آهيو
ڇا. (مون ورائيو). ان ڳالهه
کي سال گذريو هو.

سند يونيورسٽيءَ ۾، علامه
آءِ آءِ قاضيءَ جي مزار تي. آئون
ڪجهه لکي رهيو هئس. پاسي ۾ سند
يونيورسٽيءَ جو هڪ فلسطيني
شاگرد وڌڪيو پئي. سندس هٿ
ايتر کن هلي. ۽ مون محسوس
ڪيو ته هو گل مور (وڻ) پٺيان
پکيءَ مارڻ جي مار ۾ آهي.
هونئن به هو وڻن مان واجهائيندو
پئي آيو. ۽ هو ننڍڙن پکين کي
نشانو بنائڻ جي ڏاڍي ڏيمي
ڪوشش ڪري رهيو هو. ڳالهه
کي شدت سان محسوس ڪندي
مون چيو:

— يار، اسانجي وائيلڊ
لائف پٺيان لڳو آهين. منهنجي
اڳيان پکي کي ڏک نه هئجان
... پوءِ آئون وري لک پڙه ۾
لکي ويس. ٿوري دير ۾ ايتر کن
چئن جو آواز آيو. ۽ مون ڏٺو
هڪ سڀني (ننڍڙو رنگا رنگ
پکي) ڦٽڪي رهيو هو. ۽ مون
وارو وار، پکي کي ڏاڍي
ڇيٽ ويٺ مان پنهنجي نشاني
جو اندازو لڳائڻ لاءِ پکيءَ جا
هر آڱرين سان پڪيڙي، کيس
ورجائي ورجائي ئسي رهيو هو.
۽ سندس ٻن مٿان آڱريون
ڦيريندو الائي ڇا سوچيندي ٿي
رهيو. ڪا به ڪا ڳالھ مان
چيو مانس:

— يار مون توکي چيو هو
ته پکي تي وار نه ڪجان؟ ...
— [چيائين] ڇو، فلسطين
۾ مون کي نشانو تون سڳاڙيندين
ڇا؟ ...

ڪرت پنهی جي ساڳي آ. شاه
به وسان ڪونه گهٽائيندو.
مختلف پاسن جا آواز گڏيا
ٿا وڃن. اسين هڪجهڙي ڏانهن
نهاري - ڪجهه سمجهندي -
ڪجهه نه سمجهندي هڪڙي
ڪنڊ وٺي بيٺي ٿيا رهون -
ڪڪڙن وارا همراهم ميڙ جي
وج تي ڪڪڙن جي ڳڻپيءَ-
ٺٽڪن ۽ ٻرن ۽ ٻرن جي سڀت
سهڻان کي لڳا ٻيا آهن- قوڪارن
جي ڏن هنڌ- ڪوٺري جي نن
مان ٻئي هي ڪڪڙن جو-ون
جهڻيون وات ۾ وجهي خفتي
پنهجي ڦن جو ڀرور سڏاهرو ٻيا
ڪن .

سائين وقت ٿي ويو- ميل
شروع ڪرايو- هڪ وڃ واري
همراه وڃ ۾ وقت ڏسندي ڇيو-
ميل شروع ٿي ويو.

ڪڪڙ ڀرڪيا- اڳتي وڌيا
۽ پست ٿي ويا - شاه واري
ڪڪڙ دٻوٽ جي ڪڪڙ کي
موڙ ۾ ڇڪ وجهي مٿي ڀرڪي
کاڌي ۾ سندس جهٻياري ڪڙه
دٻوٽ جي ڪڪڙ جي ڳڻپيءَ
جهوري وڌي - ٽنڊهن ڪنهن
ذوقين کان ڪجهه نڪتي : ” آ
نه ڦليا !“

مخالف ڌر جي خفتيءَ کان
رهيو نه ٿيو : ” ڪارڙيءَ! ولٽ
ڪرينس ڀولڙو ڀڄڻ وارو ٿئي .
” هيءُ ميل نه ٿيو ڇو-
ڪنهن برصاري قوت جي چرچ
تي ٻن ڏنڙيل ٿورن جو جهڙو
آ ۽ مستن اسوس ڪندي ڇيو .
” ميل ائين ئي ٿيندو آ-
مڙس ڪڪڙو ڇاڙهن لا ۽ ٻين
ساهڙين جي جهڙين جي ٻيڙي
وانگيان ۾ گولائي سان ڏانهن
منهن ڪندي ورائيو .

” ڪنهن شهنشاه جي فطري
بزدلسيءَ جي تسڪين ڪارڻ
انعام جي سڏڙين ٻن تلوار بازن
جي دنگل ۾- اڳ به ائين ٿيندو

” ٻريان ڪو ميڙ ٿو لڳي -
او هو نمڻ واري ڇانوري ۾-
مون چيو- ” اهو سڀ ڪجهه رواجي
ٿي پيو آهي- انون ڪسي هاڻي
محسوس ٿي ڪيو آهي ۽ اس-
مستن ڇيو .“

هندي هندي امن به ميڙ
۾ شامل ٿي ويا آهيون. هو ڪرون-
ڪوڪرا نونن جي ڪڙ ڪڙ- ٻن
همراهن جي هٿن ۾ ڪڪڙ آهن-
” شاه قلتي کي اهي قوڪا ڏي
جو ڪارڙي پڙ ڪري ڀڄي .“
ٻريان ڪنهن شوقين جو آواز آيو.
” ٻي ڪنڊ سان آواز آيو
” ڪارڙيءَ کي قوهار جي جو
اهو ٽيڄ ڏينس جو- قلتي جي
ڪڙه ٿي نه ڪهي .“

” ڪارڙي سائين اصل جانو
آ- شاه جي پولڙي کي ڪٿي
ٿو پهن ڏئي .“

” دٻوچاڇا ائين سو ٻالشاهاڻي
پر خفتي شهنشاه ٿئي .“
” ٻئي شاهوڙ ذاتيا آهن .
وتبي ۾ ڪيڏو به فرق هجي،

هاري جيان منهنجي طبيعت
به ترڪئي آهي . اڄ به جڏهن
آسمان ۾ ٿورو لڙ محسوس ڪيو
اٿم ته سدائين وانگر ٽڪيءَ نه
آيو اٿم. ڪٿي جي ڍوڙ پر ٽئين
۾ منهنجو انهن حالتن ۾ منهن
دادو ڪئنال جي ڪڙ يا ساوڪ
ڀرين پٺين ڏانهن هونديو آهي .
ڪڏهن ڪڏهن رستي تي مستن
به سٺي ويندو آهي ۽ اسين ٻئي
ڪوهن جا ڪوهه ۽ ٻري نڪري
ويندا آهن. مون کي ياد آيو .
مون جيئن ڊٻا نار وارو دڳ-
ورتو ته ٻريان هو به نظر آيو .
سندس وڪ ۾ اهو چوه نه هئو .
مناسب نه لڳو ته انندي ست ٽي
ڪنهن سوال سان سندس سوچ
ڪسي ڇيهو رسايان . بس اسين
هلندا رهندا آهيون ۽ اسان جون
اورتائون اسان جي وڪن ڪنهن
جيان ازخود اسان جي دماغ جي
ليد مان نڪري زبان جو دڳ
وٺنديون آهن ۽ ٻئي سان
سڀ ڪجهه اوري ڇڏيندا آهيون.

هنو ۽ هاڻي به ائين ٿئي ٿي.
مون ورائيو.
پهرئين ئي چوهي ڪڪڙن
هڪٻئي کي سڙو ڪوهيو. ڳچيون،
اڪيون، ننڍيون رتوروت ڪري
جڏهن ته نه ماري سگهيا، ته
ماڻهن جي ويجهو اچي هڪٻئي
کي انڌا ڇڪ وجهڻ لڳا.
لڙائي، ميدان ۾ جڏهن نڌان نه
ڪندي آهي ته بي ستا لنگ
آرام گهرندا آهن. هڪٻئي جا
مخالف جهيڙڪر واهائيندا آهن
ته من ڪو ڇڏائي.
ڪڪڙن جا مالڪ اڳتي
وڌيا ڪڪڙ ڪري جهليون.
وات وجهي سندن رت ڇڻڻ لڳا.
خفتن جا مزي ڪرڻ ڏڙ سيرات.
دٻيل، گهٽيل، ڇٽا واک :
”ڪا تي پويس !“
”جاني ۾ دم ٿئي.“
”سائين قليو اصيل آ.“
”اڙي قليو ميدان ڪندو.“
”نه نه ڪارڙي بڻيائو
ٿئي.“
”لڳي شرط.....؟ آڳي...
”گهڻو؟“
”پنجاهه..... پنجاهه.“
”مان قلبي تي سٺو جي
شرط به رکي سگهان ٿو.“
”اسان به خفتي آهيون.
لڳا ۾ سٺو جائو ڪندو.“
کيسن مان پشما نڪتا. وارو
مڇي ويو، خفتن جي پيگهي
مٽي. شرطن تي شرطون لڳيون.
هوڪرا پئڌي اسان هڪٻئي
کي گسڻ لڳاسين.
”سائين هيءَ ته اڃا پهريون
هاڻي هئو. اجهو پيو هاڻي به
شروع ٿيو هو ڏسجو مزا.....
خفتن جا ڪوڏائي اسان ڏانهن
منهن ڪندي چيو.
ڪڪڙن پري کان ئي
هڪٻئي ڏانهن ڊيهڙو ڪاڌو.
هڪٻئي کي جاچي جاچي
ڪڙهون هڻڻ لڳا، پيو هاڻي شروع

ٿي چڪو هئو. ٻئي هاڻي ۾
ڪارڙي ڪنهن حرفتي ملڪ
جيان دٻائي اعتبار کان اٿس
هندن تي وارو وار لائي ڏني
تان جو شاه واري قلبي جي
هڪڙي اک رتو ڇڻ ٿي وئي.
هي هاڻي ڪارڙيءَ جي حق
۾ پئي ويو ۽ ڪارڙيءَ بابت
شڪ ڪندڙ هڪڪڙ خفتي
شرط جو ريت وڌائڻ لڳا. اڌ
ڪلاڪ پورو ٿيو مهل جو پهريون
اڌ پورو ٿيو. خفتن ڪڪڙ وٺي
ڪڇ ۾ ڪيا ۽ ويٺا سندن ڪٽل
سگهه ۽ بهاءَ جي مرشتي کي
ڦوڪن سان گرم ڪرڻ. گرمي
ڏيڻ کانپوءِ وارو آيو ٻئيءَ جي
تازن ڦوڪارن جون منهن کانپوءِ هڻڻ
سان مافش جو.
ڳوڏائو سرڪي ٿورو اسان
پرسان اچي پيو: ”نوهان اڳ ۾
ڪنهن شهنشاه جي ڳالهه پئي
ڪئي. اسان جهانگيلو ماڻهو ڳري
ڳالهه مڙوئي دهر سان هنڌائي
سگهون ٿورو.....“ ڳوڏائي ٿورو
هڪڪندي پڇي ورتو. ”لڳم هن
ههڙي غير فطري هاڃي کي
پروڙي ورتو هئو ڪنهن اهڙيءَ
ئي تڪي جوت جي ڪرڪر ڪانئس
سوال ڪرايو هئو.
سڄي ڪڇن کان اڳ مستن
يرايو ۽ انسان ۾ پيرو ساھوارو
آهي جواني جذبي ڪان ابتو
جند سوڪلائڻ سندس وس ۾
هي. چيريندڙ، ماريندڙ، تباھ
ڪندڙ ويلا هوريان هوريان
هنجي وس کان نڪرندا ٿا وڃن.
پوءِ به هو انهيءَ پراڻي وڙا کي
اهه سڪا اچڻ وقت ڪڏهن ميل
ڪرائي، ته ڪڏهن وڃ تي ڪٿن
جي ڪرائي پنهنجي آبي کي
آڏ ڏيندو آهي.“
پنج منٽ پورا ٿيا ۽ نئين
هاڻي واري ويڙهه جي شروعات
ٿي. ڳوڏائي سان گڏ اسان جو
ڌيان اوڏانهن ٿي ويو. ڪڪڙن
پري کان ئي هڪٻئي کي جاچي

ڏٺو ۽ هوريان هوريان ويجهو اچي
هڪٻئي کي بي اثر ڪڙهون ۽
ڇڪ هڻڻ لڳا. ٻنهي پاسن جي
خفتن جي منهن جا بنا لهي ويا.
جيئن اسرندڙ ڦوسن جي پاڻ ۾
ڪنهن گڏيل بهاءَ واري رڻسا
ڪري ڪي ڏورانهان سفاد خاطري
۾ پئي ويندا آهن. دينوءَ
پنهنجو ڪارڙي سنڀاليو. شاه
پنهنجو قليو آخر ڪري هاڻي لاءِ.
آخري هاڻيءَ ۾ خفتن مالڪن
کي قليون ڏيڻ شروع ڪيون.
”شاه تڏها قليا اڳوڻان ته
ڏاڍا مشهور ها. هن ڪيا ٿي
ڳيا هنڌس؟“ شاه جي ڦوڪارن
واري ٽيڪنگ ۾ جولائي اچي
وئي.
”دينو حيف ٿئي. ڦوڪن جا
اهي تيج ڏهنس جو پولڙي ڪڙه
هڻڻ وساري ڇڏي!“
ڪنهن نئين شخص اچا به
ڪم جي ڏيندي چيو: ”پوتار!
دينو آهي جمادار باقي ڦوڪاري
جو شاه خفتي ٿئي.“
”دينوءَ جي ڦوڪ وڃن
وڪن تي ويٺل خفتن جي منهن
تي شاوور جيان پوڻ لڳي. ائين
ڪندي ڪجهه ٻيا خفتي به
ميدان ۾ لهي آيا. خوف هڻڻ ته
جي سندن پسند جي ڪڪڙ
هاريو ته رڳو سندن شرط واري
رقم لڙهي ويندي پر سندن خفت
تي ڪارو اينگهو لڳي ويندو.
اوچتو مستن پشڪو ڪيو:
”ادا.“
مون ڏٺو هڪ ٺاهوڪو
اڌوٿ شخص وڃ ماڻهن سان
دينوءَ ڏانهن وڌي آيو.
”استاد دينو! هڪي وڃ جا
ٻئي ڏينس وڃ جا. شرط مون
مستن جي فيهيءَ وارن پئسن
مان رکي ٿماڌيءَ جي ڪارڙيءَ
هاريو ته چوري ڪري هاسٽل
مان ڪڍي ڇڏيندا، مستن جي
پاءَ اڌ بند تي ني رڙ ڪندي
چيو.“

هاڻوڪا ۽ نڌو چاهيان ته ڪنهن
خفٽيءَ جي انتظار ۾ نه پنهنجو
وقت وڃائي ويهان.

ڪافي عرصي کان منهنجو
اهو شغل رهيو آهي. ”پريان نون
جي چاٽوري ۽ ڪو ميڙ ٿيو
ڏسجي“ آءٌ سوچيان ٿو.

اسان جي زندگي ۾ اهي
گالهون ايتريون ته رواجي ٿي
هيون آهن جو انهن ميڙن کي
هاڻي فقط محسوس ڪري ٿو.
سگهجي ۽ اس ۾ لڳي ٿو ڪنهن
چن هاڻي اجهو هاڻي منهنجي
ڪنهن ۾ اس ۾ ڪنهن هجي.
پاري جان منهنجي طبيعت ۾
ترڪبي آهي. پر آءٌ اڪيلو شايد
ڪنهن جي اوسيڙي ۾ زندگيءَ جي
اجهاڳ سنڌو لفظ ان پهروندي
دوست جي ڳولا ۾ آهيان جيڪو
سال ٽينس پٽو هئس ڪنهن
ڏورانهن تي وڃي چڪو هئو.
جيڪو پنهنجي بخت جي ثابتي
هئو ۽ وقت جي نو ورني سٺي
جي ساڃاهه هئو. سچ جو علم ٿي
ٿيندي ٿي ڪڍي چڪو هئو.

بهي رهيا مالڪن مهڻي مهڻي
وري کين چڏيو پر هنن هر
واري هڪٻئي سان ڪچهري ڪيو.

مون چيو: ”هي پهريون
ميل آ.“

”ميل وري ڏوڙ آ. نه ڦاٿو
ڦٽڪو نه اڪيون نڪتس نه
ڪارڙي ڪلتي ٿيو. اهو به
ڪو ميل ٿو؟ بس شرط نه ڦري
مور ڦريو اسان به هليا سي
ڪڪڙ هوري سان ميل ڏسن.“

ڪنهن خفٽي تواني ٿيندي چيو.
”ته سائين هو ۽ وجهو ڦٽي
پر ڪاٺي. جيڪونه مري نه ماري
سو هٿ سان ماريو چڱو آ.“
ڪنهن شاهه کي صلاح ڏني.
”شاهه سائين ڪري نه ڪري
مون ته ڪارڙي مٿو سهايو ڏيندو
ڪارڙيءَ کي سير وجهي پري
اچي چڏيو.“

ڪي بهر آ ۽ ڪنهن
اڃا تڻي پڙا ۾ ورتل رهيس. مون
کي احساس ٿي نه ٿيو ته ڪي
بهر ٿيا. پڇي خفٽي وڃي چڪا
هئا ۽ اسان پڻي انهن هٿن ۾ پٽا
هئاسن.

”هائون؟“ مستن منهنجي
گلن تي زور ڏيندي چيو.
”آن..... ها.“

”هتان استيشن هئو هوندو“
مستن چيو.

”ڇو؟ تون هاسٽل نه
ويندين؟“

”نوادا جا لفظ نه پٽا هئا؟“
”ته تون هاسٽل ڇڏي آيو
آهين“ مون پڇيو مانس.

”تون فقط هاسٽل ڇڏي
آهي. پر ساڳي تي پوڄن لاءِ
منهنجو مارج اڃا به ڊگهو آهي.“
”تنهنجو پيءُ هاسٽل تي
انتظار ڪري رهيو هوندو.“

”هو منهنجو پيءُ نه خفٽي
آهي. خفٽي وقت بدوان بخت
حو انتظار ڪندا آهن منهنجا

”پرواهه نه ڪر ڪمدار
ڪرڙي ڪهر. ٿئي ڪپروارو ڏس،
ته ڦٽي هر رت نه چوسي ڏندو“
ڏيندو ڪمدار کي ورائي ڏني.
”هڪ ساعته لاءِ مستن
جي منهن تي ڪارونپار جا آثار
بيدا ٿيا.“ سوچ سندس مک تي
ساڳي ڪيفيت وري آئي.

آخري ساڻي کانپوءِ ڪڪڙن
سان خفٽين هٿ ته وڌي اڀيد
مان ڪپريا ڇو ڪڪڙ هونديون
نهارڻ لڳا. شايد پهريون ۽ آخري
پيرو صلح ۽ بچاءُ جي واٽ لاءِ
هر سندن چوڌاري چا هئو اهو هو
پنهنجي رت ڳاڙهندڙ اڪين سان
نه ڏسي سگهيا. خفٽين جا نراس
مهاڻا رت ۾ هون ڏسي سسٽر انون
پرندڙ سائين جو ميڙ. مون چيو:
”شايد اڃا به ڪنهن آسرو آهي ته
ڪين ڪو جهليندو ۽ ڪڪڙين
جي واڙي ۾ ڇڏي ايندو.“

”پر خفٽي ته ڪنهن انهيءَ
ڪري لڳ لاءِ به ناهن ڇڏيندا
ته جيئن سندن طبيعت ۾ ويڙهه
کانسواءِ ٻي ساڃاهه ٿي نه رهي“
ڳوڏلي ٿي به ورائيو.

ڪڪڙن نهاريو. اڪيون
چنڀيون، عجب وچان پاڻ پڙو
وچان جنهن ڪري وياندڙ عورت
ويامن کان اڳ پنهنجي ڪهر
جي آڳاٽي تي گهمندي آهي ته
مٿان ايندڙ ڪهڙي ساڳهين
سندس اڪيون ٿي بند ڪري نه
ڇڏي.

ڪڪڙ وڌيا. توريندڙ ۽
خفٽين جي دلين تي نور ڪندڙ وڪون
کنندا هڪٻئي کي ويجهڻ ٿيا.
جهنڊ جهنڊ سان ملائي ڪچهري
ڪچهريءَ سان ملائي پٽا رهيا.
خفٽين هڙ چيو: ”آ ته ڦٽيا!“
”جاوا وٽ ڪر.“

”ڪارڙي ڪلتي ڪا.“
پر ڪارڙي ۽ ڦٽو وري نه
چريسا هو ڪچهري ڪچهريءَ سان ڏٺي
سهڪندا رهيا ۽ جهنڊون اٽڪ تي

هليا ويندا، ايترو جلد هليا ويند،
جيترو ممڪن ٿي سگهي ايدونس
يونان ۾ پنهنجي شاديءَ جون
تياريون ڪندو، ڪريسمس نه
په مال اڳ شادي ڪئي هئي.
پنهني ۾ هڪجهڙائي اها هئي
نه هو پنهنجي ملڪ ۾ وڃي
ڌنڌو ڪندا.

”ڪريسمس! اسان ننهنجي
ملڪ ۾ ڏيندي ۾ ڪهڙي
سيڙپ ڪنداسين؟“

”ايدونس، جتان سان آيو
آهيان، اتي زمين جي ته ڪو
آهي...“

”جتان مان آيو آهيان، اتي
به زمين آهي ڪريسمس... هونئن
اسان کي ضرور ڪو ٻيو ڪريسمس
ڪرڻ گهرجي... اسان ڪارخانا
لڳائينداسين.“
”ڇڏو، ٿيڪ آ.“

بس، شهر کي ڇڏي رهي
آهي. پر ڪهڙي اڃا گهڻو پري
آهي. يتون نه پرن ها، ته ڊرائيور
روڊ نه پئي ڏسي سگهيو.

في الحال هو زمين هٿ
ڪندا. هنن چيو هيو، ”اها
ڪالهه صبح جي ڳالهه آهي،
جنهن کي فقط چوويهه ڪلاڪ
گذريا آهن.“ هن وقت بس جي
اندر ڪيڏي تبديلي آهي... هر
ڪنهن سمجهيو پئي، ته ٻيا ڇا
چئي رهيا آهن... لبرس ۾ اچڻ
ڪانهو پوليءَ جي لحاظ کان،
هو ٽن حصن ورهائجي ويا هئا.

بس ڪهڙيءَ جي دروازي کان
اندر نئي ويهي ۽ ٻاهر بيهي رهي
ٿي. ڪو دريءَ تي ٿڪ ٿڪ
ڪري ٿو. هو هڪڙي جرمن
کي هيٺ سڏن ٿا. هڪ ماڻهو
هيٺ لهي ٿو ۽ ٽيليفون ڏانهن
وڃي ٿو. هو ٻئي پاسي کان
ڊائريڪٽر جو آواز ٻڌي ٿو.

”هو ڇپ آهن؟“
”بلڪل ڇپ“ هر-هن اس
وڌان چوي ٿو.

تنگ آئين

بيگم ياد بس

سٽيٽ: الطاف احمد

به يتون ڪونه آهن، اتي ڏسڻ
ناممڪن آهي. ڪريسمس اڳتي
وڌي، خالي جاءِ تي ويهي رهي
ٿو. هو اڃا ويٺو س، ته دريءَ
جي ڀرسان ويٺل ماڻهو اتان
اٿيو ۽ هڪ ماڻهو کي سامهون
واري جاءِ ڏانهن سڏيائين:

”مانولياس، هيڏانهن اچ-
ڪهڙيءَ کن کان پوءِ آهي
ٻئي يوناني ٻئي پاسي ڏسڻ
لڳا ۽ پاڻ ۾ ڳالهائڻ شروع
ڪيائون. هنن هڪجهڙي سان
لڙب وڇان هٿ ملايا ۽ هٿ ٻئي
ڪري لوڏڻ لڳا. ائين ٻئي لڳو
جن ڪالهه هڪجهڙي سان ڏندين
هون واري ڪاوڙ ختم ٿي وئي
هئي. ترڪ پاڻ ۾ ڪلي رهيا هئا.
بس ۾ اٿل ٻه ماڻهو هئا، جيڪي
نه ڳالهائڻ پيا ۽ نه ڪلڻ پيا؛
ڪريسمس ۾ ايدونس... ڪالهه

هن ئي وقت هو هڪجهڙي جي
ڀرسان ويٺا هئا. ايدونس، ڪريسمس
کي ائين ۾ ڪڍل ٻئي عشق
بابت ٻڌائي رهيو هيو ته هو هتان ڪڍ

جيڪڏهن هو نٿو ڊوڙي ته
ڪانئس بس اڪري ويندي. هن
کان اڳ هن ڪڏهن به ڊهر
نه ڪئي آهي، پر هڪجهڙي منهن
جي ڊهر جي ڪاوڙ جي ڪري
ڇاڻ آهي ترڪ، لبرس
”آها آهن - بس جيئن ئي هلي
ٿي، هو اس ۾ ٿو ڏئي اس ۾
چڙهي ٿو. اس ۾ ويٺل ڏانهس
ڏس ٿا، جن ۾ يوناني توڙي
جرمن شامل آهن. ايدونس انهن
ٿورن مان هڪ آهي جيڪي
ٻئي پاسي ڏسي رهيا آهن. ايدونس
جيتوڻيڪ ڪريسمس جو گهرو دوست
هيو، پر هو ڏانهس ڏسڻ نٿو چاهي.
هو جرمن ڏانهن ڏسي سگهي ٿو،
يونانين ڏانهن ڏسي سگهي ٿو،
پر ايدونس ڏانهن نه.

بس، اڃا شهر جي گهٽين
مان هلي رهي آهي. اڄوڪي
صبح به روزانو جهڙين ٻين صبحن
جهڙي آهي، يا سڀني راتين
جهڙو، هر طرف اونڌاهو - جتي

■ ٻاهر ڏس ! ■

■ سائين، اسان ڏهن ڏينهن

■ شپيلول نمبر ڇهون.....

ٽيڪ آ.....

جرمن واپس اس ۾ اچي ٿو.

بس دروازي کان اندر اچي ٿي ۽

معمول مطابق ساڳي جاءِ تي

اچي بيهي ٿي. پورهيت، هٿن ۾

ٿيلها کڻي بس مان هيٺ لهي ٿا.

اڄ هنن جي وڃڻ جو رستو ٻيو

ٻيو آهي. چوريهه ڪلاڪ اڳ

هو ڪو به ٻڌو نه مختلف

نمونن تي هلي رهيا هئا... هو

ڪنهن سٺي يا ٽيٽر مان

نگري ايندڙ سيڙوانگر ڏسڻ ۾ پئي

آيو... انهن پئي لڳو، ڇڻ هر ڪو

ڪنهن پئي حصي/ڌڙي جو هيو.

— هائي؟... بس ۾ مختلف

ٻوليون هيون. ۱۰ ڪٽريءَ جي

اڌ اوندها ماحول ۾ ماڻهن جا

مختلف ڌڙا آهن. ڪٿي ترڪ،

ڪٿي يوناني، رستي جي پٺئين

باسي جرمن — جنگو جرمن بس

مان لهي ڊائريڪٽر سان ڳالهائڻ

لڳو هيو، تنهن کي پهريون دفعو

ڊب محسوس ٿي رهيو هيو. هن

سڀ ڪجهه سمجهيو پئي ته ڇا

ٿي رهيو آهي. ڪا ڳالهه ناهي.

جيڪڏهن ڪجهه ٿيو به، ته

پورهيت ڪم تي ضرور ڇڙهندا.

ڪم شروع ٿيڻ ۾ باقي اٺ منٽ

آهن. ان کانپوءِ ڪم شروع

ٿيندو... ڪم شروع ٿي ٿو.

هو ڌار ڌار ڪمرن ڏانهن وڃن

ٿا... پهريون مونجهارو شروع

ٿئي ٿو. ترڪ ۾ يونانين جا

ڪمر آهن. پئي سان لڳ آهن،

۽ هو هڪجهڙي جي ڀرسان هنڌ

ٺٽا گهرن. هو ڪمر تبديل ڪن

ٿا. غلطي ڇهرا، مرڪندڙ ڇهرا.

فوجين جي ڀارن جي ڇهرن تي

مرڪ آهن... انهن مان ڪنهن چيو:

■ حراسي ۾، اهو لفظ جرمن

ٻوليءَ ۾ آهي، ۽ هر ڪو ان

کي سمجهي ٿو. اوچتو ويهن

کان ٽيهن ڏانهن ماڻهو هڪ پئي

ڏانهن اڄ وڃ ڪرڻ لڳن ٿا.

جرمن به انهن ۾ گڏجي وڃن ٿا.

گهٽ ۾ گهٽ وڃن ٿا، پر گهٽ وڃندي

نسي سڀني کان اهو لفظ وري

وڃي ٿو. ڦرندڙ پٿر... ڪالڙ

پٿر تي هو هڪ ٽيڪ جو ڍانچو

ڇڏي ويٺا هئا، جنهن کي تيار

ڪيو پئي ويو. پورهيت ان تي

اڳي رات کان ڪم ڪري

رهيا هئا، ۽ اڃا مڪمل ڪونه

ٿي هئي. جنهن ٽيڪ تي

ڪالڙ سائين ترڪ، يوناني ۽

جرمن هڪ هڪ ڇوڪر سان ڪم

ڪري رهيا هئا، هاڻي ان تي

ڪيترائي هٿ ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

هڪ هٿ ترڪ آهي، ٻيو

هٿ يوناني ۽ ٽيون هٿ.....

ٽيڪ لڏي ۽ ڏکي ٿي. اها

ناانفائيءَ کي پسند نه ٿي

ڪري... ڪم شروع ٿيڻ کان

منٽ اڳ گهٽ ۾ پهر وڃي

ٿو. هر ماڻهو هٿن ۾

اوزار کڻي تيار ٿي وڃي ٿو.

سوراخن ڪيڏن ڇڏڻ مشينون،

هٿوڙا، ٻجڪش وغيره کڻيا

وڃن ٿا. ڪري ڪري جي هٿ ۾،

سوراخن ڪيڏن جي مشين آهي.

ايدونس کي به اهڙي ئي هڪ

مشين هٿ ۾ آهي. هو ٽيڪ جي

ڍانچي ۾ هڪجهڙي جي سامهون

بيهي سوراخ ڪيندا، هو سالن

کان اهڙي ڪم ڪندا رهيا

آهن. آخري گهٽ ۾ وڃي ٿو...

هڪ آواز... پٿر ڇوڌاري ڦرڻ

شروع ڪري ٿو. پٿر جيئن ئي

هلڻ شروع ڪيو، ٽيڪ جو

ڍانچو ۾ آهستي آهستي ڇرڻ

لڳو. ايدونس ڪري ڏانهن ڏسي

ٿو. ڪري هن ڏانهن

ڏسڻ گوارا نه ٿو ڪري

ٽيڪن جو ڍانچو خاص طور

يونانين ۾ انوکو احساس

پيدا ڪري ٿو. لوهو ڍانچو پٿر

جي رفتار مطابق، مقرر ڪيل

رفتار سان هنن جي اڳيان هلي

ٿو. انهن مان هڪ ٽيڪ قبرص

۾ اچي ٿي. ان ڍانچي تي يوناني

پنهنيو ڪم ڪاڙ ۾ ڪن ٿا.

هر ڪاڙين هڪ نئين ٽيڪ

ٺاهي ٿو.

اڳ ئي ٿيل سوراخن ۾

بتن جون تارون لڳايون ويون

آهن. دشمن کي جاچڻ لاءِ

چوٽيءَ تي هيرسڪوپ

لڳائي ٿا. جنهن پاسي بندوقون

لڳايون وينديون آهن. ٽيڪ

اوڏانهن وڌي ٿي. جيڪو ماڻهو

لهي ڊائريڪٽر سان ڳالهائڻ

ويو هيو، اهو هيڏانهن هوڏانهن

ڊگهندو وڃي ٿو. هو جرمن جي

ڪنن ۾ ڪجهه چوڻ لاءِ هيٺ

جهڪي ٿو. هو پاڻ ۾ ڳالهائڻ

ٿا ۽ ڪنڌ لوڏن ٿا... هر ڪوئي

معنيٰ ڀري انداز ۾ مرڪندي

هڪ ٻئي ٿا بهن ڏسي ٿو. ايدونس

پنهني هٿ ۾ سوراخن واري

مشين جهلي ٿو. نئين ڍانچي ۾

سوراخن ڪيڏن ڇڏڻ، جيڪو

ماڻهو هن جي اڳيان لنگهي ٿو،

سو ڪري ٿو. جنهن کي هو

ڏسي ٿو. هن ڀري ڪري به هن

ڏانهن ڏسي ٿو. پٿر ڇوڌاري

ٿو ۽ ڍانچو اڳتي هلندو رهي ٿو.

ايدونس کي سوراخ ڪيڏن آهن.

يا، ۽ ڍانچي جي مٿان ٿو ڏسي

مشين ڪري جي مٿي ۾ هٿ

چاهي ٿو؟ هڪ بندوق... سوين

بندوقون... هلايون ويون آهن

قبرص ۾... ڇا، ايدونس مشين

کي بندوق طور استعمال ڪرڻ

لاءِ تيار ٿي ويو ڪري؟...

ڪري به تيار آهي.

جيڪڏهن ايدونس حملو ڪندو،

ته کيس ان جو جواب به ملندو.

ٽي سگهي ٿو، ته پئي مشينون

پاڻ ۾ نڪرائجن..... پٿر هلندو

وڃي ٿو ۽ جيئن جيئن اهو هلندو

وڃي ٿو، تيئن تيئن اهو ڍانچي

کي ڀري ڪندو وڃي ٿو. رڳو

ٽي ئي... ايدونس! سوراخ

ڪڏهن ايدونس خيالن مان واپس
 موٽي اچي ٿو، ڪجهه اڳتي
 وڌي سوراخ ڪڍي ٿو. ڪريمر
 ڪم ۾ جنبي وڃي ٿو. ڪريمر
 جي دل ۾ به احساس اٿڻ ٿا،
 ڪجهه بهار جو، ڀيو نفرت جو—
 هن جي اندر ۾ هڪ ويڙهه شروع
 ٿي وڃي ٿي جنهنڪري هو ختم
 ڪري نٿو سگهي— يا وري هو
 ان کي ختم ڪرڻ نٿو چاهي.
 بهار ڪرڻ، اوچتو هڪ ڀيري
 جو دشمن ٿي وڃڻ.....
 هو ان کي به ايمانجي سمجهي
 ٿو. جيڪڏهن هن ۾ تبديلي
 اچي وئي آهي، ته اها ڪا وڏي
 ڳالهه ناهي؛ پر هو مون سان
 وڙهي ٿو. منهنجو گهرو دوست،
 ايدونس... جيڪڏهن هو کيس
 ڇڏڻ نه هوس، مون به حملو
 ڪندو؟... ڪريمر سوراخن ۾
 ريوٽيون ٺوڪري ٿو، جيڪي
 ٺوڪري ٿي کانئن ڦڙيون ٿي
 وڃن ٿيون، سندس خيالن
 جو سلسلو ٽٽي پوي ٿو. هو
 سوچي ٿو، ته هن انهن کي ايڏو
 زور سان ڇو لڳ هنيو— ڇا هو
 مشن سان ايدونس جي ڏانهن
 اچڻ جي جواب ۾، کيس سڻي
 ۾ ڏک هڻڻ چاهي ٿو؟ ريوٽيون...
 ڪريمر هڪ ڀي ريوٽ کڻي ٿو.
 هيءُ اها ريوٽ آهي،
 جيڪا هڪ ڀريءَ کان
 ويڪري ٿيندي آهي ۽ هڪ
 دلمو هڻڻ کانپوءِ ٻاهر نه ڪڍي
 سگهي آهي. ڪريمر پنهنجو منهن
 مٿي ڪري چوڌاري ڏسي ٿو.
 کيس سوين ريوٽيون ڏسڻ ۾ اچن
 ٿيون، پر سمجهي نٿو سگهي ته
 ڇو. هو محسوس ٿو ڪري، ته
 هر هڪ ترڪ، يوناني يا جرمن
 ريوٽ کانسواءِ ڀيو ڪجهه
 ناهي. هو سوچي ٿو، ته سالن
 تائين کيس پنهنجي ملڪ ۾،
 هاڻي هتي، هو هڪ ڳوٺي
 وانگر ٺوڪيو ويو آهي. ساڳي

حالت ايدونس سان آهي ۽ هن
 جرمن سان پڻ. ڇا هو انهن
 ڪوڪن کان گهڻو مختلف آهن،
 جيڪي ٿورو الڳ ڪڍيل
 سوراخن ۾ لڳايا آهن؟ نشان
 ڏانهن وڌايل... هڪ جلدِي
 ٺوڪيل... مختلف جاين تي
 لڳايل. اها هو ڳالهائون ٿا...
 بهار ڪن ٿا... بهن ٿا...
 فيصلو... ٻيا ڪن ٿا، اڄ هو بهار
 به ائين نٿا ڪري سگهن، جيئن
 هن ڪالهه بهار ڪيو هو.
 جرمن ايدونس جي ڪن
 ۾ پئڪيو؛ هو چوڻ ٿا، ٽينڪون
 ائينس ڏانهن وڌي رهيون آهن.
 ايدونس کان رڳو ٺڪري وئي؛
 ”اسان جون ئي ٺهيل ٽينڪون!“
 جيڪو جرمن ڊائريڪٽر سان
 ڳالهائڻ لاءِ بس سان لٿو هو،
 پڇندو اچي ٿو، ۽ انهيءَ جرمن
 جي ڪن ۾ ڪجهه چوي ٿو،
 جنهن ايدونس کي پڏايو هو، ته
 ٽينڪون ائينس ڏانهن وڌي رهيون
 آهن. جرمن جو منهن ڳڙهو ٿي
 وڃي ٿو. ”ها ها“ ٻيو وقت
 کان اڏائي منٽ دير سان آهي.
 ... ايدونس، ڪريمر جي پاسي
 ڏانهن وڃي ٿو. اها هو ڪريمر
 جي پٺيان پهچي ٿي ٿو، ته
 ڪريمر ڏانهن ڏسي ٿو. جيڪڏهن
 ايدونس ڪلندو، ته هو ۽ جواب
 ۾ ضرور ڪلندو. هو سوچي ٿو.
 گهٽ وڃي ٿو، وقفو... ڏهن
 منٽن جو وقفو— بنا ڪنن ٿا ۽
 مانيون ٻاهر نڪرڻ ٿيون.
 مختلف جاين تي ڌار ڌار ٽوليز ۾
 ماني کاڌي وڃي ٿي. ڪريمر
 ٽينڪ جي پٺيان اچي ويهي ٿو.
 ٽينڪ ۾ بندوڦون اڳتي نڪري
 لڳايون ويون آهن، جن جا منهن
 ڪريمر پاڻ ڏانهن ٽيل ڏسي ٿو.
 هو انهن کي ڏسڻ نٿو چاهي ۽
 منهن پٺي پاسي ڦيرائي ٿو. جيئن
 ئي هو منهن ڦيرائي ٿو، سندس
 نظر ايدونس تي پوي ٿي. پٺي

هڪ ڀيري کي ڏسڻ ٿا... ڏسندا ئي
 رهن ٿا. کائڻ ۽ پيئڻ جي
 آواز کانسواءِ ٻيو ڪوبه آواز
 ٻڌڻ ۾ نٿو اچي. پنهنجي جون
 نظرون هڪ ئي وقت ٽينڪ ڏانهن
 مڙن ٿيون. ائين پئي لڳو ڄڻ
 اڳ ئي اهڙو فيصلو ٿيل هجي.
 هنن، ڪالهه هن ئي وقت هن
 ئي جاءِ تي ڳالهائيو هو. پر اها
 پراڻي ڳالهه هئي، چوويهه
 ڪلاڪ اڳ جي، ان وقت سندن
 وچ ۾ ٽينڪ ڪونه هئي. هو
 هڪ ڀيري جي ڀرسان اينج ٿي
 ويٺا هئا... ٻاهر ڏسڻ هو، پر
 به هو دريءَ کان ٻاهر ڏسي رهيا
 هئا ۽ ڳالهائون ڪري رهيا هئا،
 ۽ موڪلن ۾ ڪريمر جي ڪار ۾
 گهڻن جو پروگرام ٺاهي رهيا
 هئا. هو ايدونس جي شاديءَ جو
 انتظام ڪندو. هو پٺي ڪنهن
 کي به پاڻ سان نه وٺي ويندا.
 هنن خوش ٿيندي ۽ ڪلندي اها
 ڳالهه پڻ ڪئي هئي، ته هو
 ڪريمر جي ڪار، ڪنوار لاءِ
 ورتل تحفن سان ڀري ڇڏيندا.
 هنن اهو به سوچيو هو ته هو
 سڌو ائينس ويندا ۽ وچ ۾ ڪٿي
 به نه ترسندا. ايدونس، ڪريمر
 کي چيو هو ”جيڪڏهن تون
 منهنجي شاديءَ تي ناچ نه
 ڪندس ته ٻيءَ دنيا ۾ آڱ ٽوڪي
 نه ڇو ٿيندس.“
 ”ايدونس! جيڪڏهن سان
 چيفٽلي (ناچ جو قسم) ناچ
 ڪيان ته ڏيک ڏيندو؟“
 ”ڇو نه؟ سپيني يونانين کي
 ”چيفٽلي“ ناچ ايندو آهي.“
 ”هڪ منٽ ترس.“ ڪريمر
 چيو: ”مان توهان نه هلندس.“
 ”ڇو؟ توکي خبر ناهي،
 شاديءَ کانپوءِ گڏجي استقبال
 هلنداسين. ۽ هڪ اناطوليس...
 ڪجهه گهڙيس ڪمانهو هن
 ڪريمر کان پڇيو، ”مگريٽ
 اٿئي؟“

ايدونس سگريٽ نه چڪيندو آهي، پر جڏهن هو پريشان هوندو آهي، ته ڪڏهن ڪڏهن سگريٽ چڪيندو آهي.
 ”ها وٺ.“

اڃا هن ماچيس ٻاهر ڪڍيو، ته ٻاهر گھنڊ وڳو. ايدونس سگريٽ ڊڪائڻ بدران ڪن تي رکي ڇڏيو، کيس اها بدقسمتيءَ جي نشاني لڳي هئي.

ڪريم جي نظر ايدونس جي ڪن ڏانهن ڪڍي وڃي ٿي. ايدونس پڻ ان کي محسوس ڪري ٿو. اوچتو، جڏهن هو هڪٻئي کي ڏسي ڪلڻ وارا هئا، ٽينڪ وچ ۾ اچي وڃي ٿي. هنن جدا جدا منهن لهي وڃن ٿا، ٽينڪ پنهنجي رستي تي آهستيءَ سان هلڻ شروع ڪري ٿي، ٽينڪ ڏانهن ڇو دروازو ٽپي ٻاهر نڪري ٿي. ان وقت تائين پورهيتن هتي سوين هزارين ٽينڪون ڏاهيون آهن. پر اهي سڀ ڪيڏانهن ويون آهن، هو ٿڌا ڄاڻن ۾ اهو ڄاڻن جي، ته هنن ڪوشش به نه ڪئي آهي. پراڄ، هاڻي، هو ڇا لاءِ ڊوڙي ڏسي رهيا آهن، ته ٽينڪ ڪيڏانهن وڃي رهي آهي. ايدونس سوچڻ لڳو، ٽي سگهي ٿو، اها يونان ڏانهن وڃي رهي هجي. جرمنن کي ٽينڪ خريد ڪرڻ لاءِ ڪافي نااڻو آهي. يونان غريب ملڪ آهي. ترڪي ۽ يونان جنگ جو شروع ڪئي؟

”تمام گھڻو پئسو.“ ڪريم سوچيو، ”ٽينڪ تي تمام گھڻو پئسو خرچ ٿئي ٿو... ٽي سگهي ٿو، اها ٽينڪ ترڪي ويندي هجي.“

ايدونس اتي بيٺو. هو ٽينڪ جي ويجهو آيو ۽ چيائين: ”جيڪڏهن ائينس وڃن ته منهنجي ٻياريءَ کي سلام ڏجان.“

ڪريم، اتي بيٺو. هو هڪ ٻئي ڏسي نه سگهيا. هلڻ لڳن ٿا. گھنڊ وڃي ٿو. جرمن اڳ ئي پنهنجي ڄاڻ تي پهچي ويا آهن. يوناني ۽ ترڪ پڻ هتي تي مٿن شامل ٿين ٿا، ٻڌو چوڌاري هلڻ لڳي ٿو. هيڏانهن هوڏانهن ڪجهه ماڻهو ڳالهائي رهيا آهن. مکيه دروازو کلي ٿو ۽ ڪجهه ماڻهو ظاهر ٿين ٿا. هتي کان ٿورو پري بهن ٿا. سندن هٿن ۾ پورهيتن جا نالا لکيل ٿين ٿا. ڪجهه منصوبا آهن.

”اسان کي نوان پورهيت گهرجن.“ فورسٽن چوي ٿو. ”جيڪڏهن اسان وڪرو ٺٽا ڪري سگهون، ته ٿاهيون ڇو ٿا؟... ڪنهن ڇو.“

”انهن جي وچ ۾ اهو جهيڙو تمام پراڻو آهي.“ جنهن کي نوان پورهيت گهرا هيا. تنهن چيو.

”تاريخ کي پنهنجو پاڻ ورجائڻ لاءِ ڪو هڪ واقعوئي ڪافي آهي. مان چوان ٿو، ته جيتوڻيڪ اسان وٽ يوناني پورهيت گھڻا ڪونه آهن، پر اسان ترڪن کي ضرور ماري ڏينداسين. اسان انهن جي جاءِ تي يوگوسلاوين کي پرڻي ڪنداسين. اسان کي يونانين کي پڻ مارڻ ڏسو. هتي ترڪيءَ کان آيل ڪيترائي يروزگار ڦرندا وٺن ٿا... باقي هنن جي يونين تنهن کي منهن ڏيڻ سولو آهي. جيڪڏهن جنگ ختم ٿئي ٿي، ته اسان جي پيداوار ۾ تڪڙي واڌ ايندي ۽ انهيءَ کانپوءِ اسان ڏهه سيڪڙو وڌائي پگهار ڏئي سگهنداسين. جيڪا يونين جي گهر آهي. پگهار وڌائڻ کانپوءِ، ته جرمن پورهيت راضي ٿي ويندا، جيڪڏهن نون پورهيتن کي پرڻي ڪيو وڃي ٿو، ته مان جرمنن کي ترجيح ڏيندس.“

پڇ، ڇو؟ عام طور اسان وٽ يروزگاري آهي ۽ جرمن پورهيتن کي روزگار ڪونهي. تون ٽيڪ ٿو چوين... هڪ ٻيو سبب آهي: جنگ ختم ٿيڻ کانپوءِ سڪن آهي، ته ترڪ يوناني پورهيتن کي واپس پنهنجي ملڪ گهرايو وڃي. خير، ڪنهن به طريقي سان، انهن سان وڙهڻ ڪير ٿو چاهي؟ اسان ڪنهن سان نه وڙهنداسين. اسان کي ته پيداوار وڌائي آهي. ٿوري وقت لاءِ ئي سهي، پورهيتن جي ٿورائيءَ کي پورو ڪرڻو آهي.. جرمنن سان... تو، تازيون خبرون ٻڌيون آهن؟...

جنتا... ۽ قبرص ۽ ٿامس جون ڪاٺيون... بنياد... جيستائين جنگ جاري رهي، ڇا اسان اوور ٽائيم هلائي سگهنداسين؟ فقط هٿن ماڻهن سان هڪڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي، اسان ٻه شينون هلايون... اسان ترڪن يونانين کي ڌار ڌار شينن ۾ لڳائي، انهن ۾ جرمنن کي ورهائي سگهون ٿا. اهڙيءَ طرح هو پاڻ ۾ ملي ٿا. نه سگهندا. ۽ جيڪڏهن هو پاڻ ۾ ملن ٿا، ته... چڱو ڀلا، آفيس هلون؟ وڌيڪ اتي هلي ٿا. ڳالهائون...“

”ها سائين، وڌيڪ اتي ئي هلي ٿا ڳالهائون...“ مکيه دروازو کلي ٿو. وري بند ٿئي ٿو. ايدونس ويندڙ ماڻهن ڏانهن نٿو ڏسي. ۽ ڪريم پڻ - هو پنهنجي ئي پريشان ڪم ڪندڙ جرمن کان پڇي ٿو، ”جرمنيءَ ۾ ٽينڪ ٿاهڻ جون گھڻيون فيڪٽريون آهن؟“ ”ٽي... پنج... مون کي وري خبر ڪونهي.“ جرمن مخصوص انداز ۾ ڪلهن کي لوڏيندي چوي ٿو، ”پنهنجي ڪم تي وڌيڪ ڌيان ڏئي. مان هن

هن تي جي ٻڌڻيءَ ۾ جبلن تي
وڃي ٻڌڻ آيا. موڪلڻ
اسڪنگ ڪئي آهي؟ چون ٿا
ته جنگ ختم ٿي سگهي ٿي.
”جنگ؟“

”تو کي ڇاڻ هوندي قبرص
جي ڪري. مون ٻڌو آهي ته
قبرص سڳورن ڪري گهڻو
مشهور آهي. اها ڳالهه صحيح
آهي؟“

ڪريم ٻئي سوراخ ڪڍڻ
لاڻو مشين اٿان ٻاهر ڪڍي ٿو ۽
سوراخ ڪڍڻ کانپوءِ انهن
هٿوڙي سان رهندڙن ٺوڪي ٿو.
رهندڙن ٺوڪيندي هو ٻئي پاسي
کان اٿل جرمن کان پڇي ٿو:
”جرمنيءَ ۾ ڏينڪن جون
گهڻيون فيڪٽريون آهن؟“

هيءُ به ساڳيو جواب ڏئي
ٿو، ”مون کي خبر ڪونهي.“
ڪريم ڪاوڙ مان هن ڏانهن
ڏسي ٿو، جنهن کي هو به محسوس
ڪري ٿو، ۽ چوي ٿو:
”مون کي اها ته خبر
ڪونهي، ته جرمنيءَ ۾ فيڪٽريون
فيڪٽريون آهن، باقي اها ڇاڻ
اٿم ته جنگ ختم ٿيڻي ٿي.“
ڪريم هن کان پڇي ٿو:
”تي ڪٿي ٿي نوجوهڙن جي
آهي؟“

”هونئن ته ڪيترن کي اها
خبر آهي.“ جرمن چوي ٿو:
”پر اڄ ڪلهه گهڻا ان متعلق
ڪونه ٿا چئن.“

”اسان کي اها به خبر
ڪونهي.“ ڪريم چري ٿو.
”اها ڇاڻ وڌيڪ ٽڪلڻ
ڏيندڙ آهي ۽ ان کان سواءِ اسان
ڪجهه ٿا ڪري سگهون، ته
ڪجهه به نه ڄاڻون...“

”اهو وري ڪيئن؟...“
چوي ٿو.

گهٽ وڃن ٿا... منجهندجي
نئيءَ حوالت. هو پنهنجا اوزار
ٻڌ رکن ٿا ۽ هڪ ستر ويهه

سترهري ڪيئي ڏير ٿا ڏانهن
هلن لڳن ٿا. هلڻ، واري و
انتظار ڪرڻ، ڪڍو ڪڍڻ ڪڍڻ،
سگريٽ ڇڪڻ ۽ ان کان به

ڪڍڻ سٺو ويهه ستر واپس
موٽڻ... اهو سڀ ڪجهه ڪرڻ
لاڻو هنن کي فقط ويهه منٽ
آهن... هو ورڪشاپ کان ٻاهر

نڪرڻ ٿا. ٻاهر مينهن وسي ٿو،
جيڪو ايترو تيز آهي، جو ساڻهو
ڊوڙن تي مجبور ٿي پوي ٿو. هو
ڊوڙن ٿا. جرمن، ترڪ توڙي

يوناني ڌار ڌار ڌڙن ٿا. هنن کان
سواءِ ٻي قوت به سان ڊوڙن ٿا.
ڪريم، ان جرمن کي پهر ڳولي
ٿو، جنهن سان هو پهرين ڳالهائي

رهيو هيو. هو کانئس پڇڻ چاهي
ٿو، ته ڇو اسان ۾ ٿيندي آهي
ڪجهه نٿا ڪري سگهون؟ هو
چوڌاري نظر ڊوڙائي ٿو ۽ ٿوروئي

پري جرمن کيس ڏسڻ ۾ اچي ٿو.
ساڳي ڳالهه هو کانئس چوڻو
پڇڻ چاهي؟ ان سان سندس
ڪهڙي مراد آهي؟ هو سوچي

ٿو: کانئس انهيءَ ڳالهه پڇڻ جو
هيءُ وقت صحيح آهي؟ نه نه؟
ته هو اسان کي ڪوبه صحيح
وقت ڏيڻ ۾ نٿو اچي. جيڪڏهن

اسان ٿورو غور ڪريون ته هر شي
ڏيک ٿي ويندي. اسان اهو ڪجهه
ڪري سگهنداسين، جيڪو ڊوڙن
ٿا. پر هتي سوچڻ ۽ غور ڪرڻ

جو وقت ڪونهي... اسان ڊوڙ
آهي. تيز ڪان تيز... اسان ڪجهه
سگهندڙن تائين به ڪنهن جو
انتظار ڪري نٿا سگهون. مينهن

هر شيءَ کي ڏکيو ڪري ٿو؛
چڙهي، اسان مشين پيدا ٿيا هئاسين،
جيڪا هلي ٿي، ڊوڙي ٿي، ۽
ساڳيون ڳالهيون وڃائي ٿي.

اسان فقط انتظار جو تصور ڪري
سگهون ٿا. جيڪڏهن اسان هڪ
دفعو پاڻ ۾ گڏ ٿي وڃون، ته
۾ ڪر هر شيءَ ڏيک ڪري وڌون
۽ ان کان پوءِ اسان جنگن کي

به روڪي سگهنداسين.

جنگيون؟... ڊوڙ!... ان بابت
پوءِ ڳالهائينداسين. اسان هر شي
ڄاڻون ٿا. ۽ شعوري طور ان جو
حصو ٿيڻ... اها شرم جي ڳالهه

آهي... اسان ان جو
حصو آهيون، ان ڪري اسان کي
اسان لاءِ به ڪوشش ڪرڻ گهرجي
ٿي يا گهڻي. جهنگ ڪي

تسلیم نه ڪرڻ گهرجي. بلڪل
اڻڻ جيئن ڪوبه ساڻهو پنهنجي
زال کي ڪڍڻ به خراب نه
پيندو آهي. ۽ اها ڳالهه دعويٰ

سان چوندو آهي. سي... موه...
ڪيڏي ٽڪليف ڏيندڙ آهي!
اسان تباهيءَ جي ڪناري تي
اچي پهتا آهيون... ٿيندڙ...

تو کي خبر آهي، اها ته هي آڻڻ
لاءِ ڪيڏانهن وڃي رهي آهي؟
ڪٿي به اسان ان ذريعي تباهي
ڄاڻيون ٿا، ۽ تون اتي ڪڍڻ

رهيو آهين؟ ۽ ڪجهه ڪڍو
اڏي؟ گڏ وٺڻ دوست، وڌيون
وڌيون سڙيون... انهن تي هاڻي

۽ ماني وڪيل، ڪيئي ڏير ٿا اڻڻ
يا ڏهن وڳي جو وقت... هاڻي
۽ ماني رکيل، سڙن جي چوڌاري
ترڪ ۽ يوناني پوريت ويهن ٿا،

جيڪي ڪي ڪوڙيل پٺاڻن
مان ماني کائڻ ٿا، اهي ٻاهرين
ملڪن کان آيل آهن. جرمن
پوريت هڪٻئي کي پٺاڻن ٿا،

ته سڏهن چوڻي، جنگ ختم
ٿيندي. جيڪڏهن جنگ بند ٿي
ٿئي، ته اهو اسان لاءِ سٺو ٿيندو،
يا خراب؟ هڪ ٻيو هو جرمن

چوي ٿو: ”اهو سٺو ٿيندو ڇو،
ته اسان کي بگهار وڌائي ڏني
ويندي.“ هڪ ٻيو هڪجي ٻئي
وارو جرمن پنهنجو ڪٽو ٻڌندي

چوي ٿو: ”اهو خراب ٿيندو. هو
اسان کي گندا ڪم به ڪائيندا.
هڪ پاسي اسان کي پئسا، ته
وڌيڪ ملندا، پر اسان کي سخت
۽ ڪٽا ڪم ڪرڻا ڏيندا...“

”جلدئي اسان اوور ٿا ٿيم ڪرڻ لڳنداسين. هن سال... پنهنجو سگريٽ ضايع نه ڪر. باقي رڳو چار منٽ آهن. هر مان ڪم تي موٽندي اهو رستي تي ويٺندس.“

ٻاهر ته مينهن وسي رهيو آهي، اهو تنهنجي سگريٽ کي آلو ڪري ڇڏيندو. اوه! ڇڏيس ان کي. مينهن شروع ٿي ٿيو؟ جيڪڏهن هتي مينهن وسي رهيو آهي، تنهن جي معنيٰ جبلن تي برف پئجي رهي آهي. مان هتي... ٻچاڙيءَ! اسڪ ٽڪ لاءِ ٿين. رهيو آهيان.“ يوناني ڊوڙن ٿا، ڇا ان جو مطلب آهي، ته هو مداخلت / واقيات آهن؟ هر اڪثر چوندا آهن ته يهودي يهودا آهن... اها چالاڪي آهي... پنهنجو گوشت ڪڍو آهي. تو اهو چيو، ته ڏينڪن جي پيداوار وڌندي؟ اسان کي ڏنڻ گهرجي.“ هو برائڻ ٿا. باقي ڪي ٿورا ڪيفي ٿريا به آهن ٿا. ۽ پوءِ اهي ٻه ميڙن ڪري ڇڏين ٿا.

هو دروازي ڏانهن وڌن ٿا. مينهن اڃا وسي ٿو. دروازي کولڻ وارو ماڻهو ٽڪڙو ٽڪڙو ٻاهر نڪري ٿو، ۽ پوءِ ڊوڙي ٿو. ايدونس به ساڳيءَ طرح ٻاهر نڪري ٿو. ان کان پوءِ ڪريم نڪري ٿو ڪريم، ايدونس کي ڪجهه ڇوڻ چاهي ٿو. ڪريم هن جي ڀرسان اچي ٿو. هر ايدونس منهن ڀري ٿو. ڪيرائي ٿو ڇڏي. اکين ۾ مينهن پوڻ سبب ڪريم اکيون ٽپوئي ٿو، ڪجهه لفظن ڇوڻ لاءِ هو پياڻ کي تيار ڪري ٿو ۽ چوٽاري ڏسي ٿو. مڱن آهي ته ايدونس کي ڊپ ٿيندو هجي ته مٿان ڪوئي ڏسي.

”ايدونس، هيڏانهن ڏس. مان توکي ڪجهه پٽائڻ ٿو چاهيان.“

”تون آهين ڪير؟“ ايدونس چوي ٿو.

اهي لفظ چوڻ کانپوءِ ايدونس وڌيڪ تيز ڊوڙڻ لڳي ٿو. ڪريم کي ايدونس جي ان طرح پيش اچڻ جي ڪا اميد ڪانه هئي. ”اهڙا هتي سالن جي دوستي؟“ هو سوچي ٿو؛ ”ڇا جرمنيءَ جي هن ئي شهر جي ويڪرن رستن تي پائڻن وانگر ڪونه گهميا هئاسون؟“ جڏهن هنن سان ڪنهن به هڪ ٻئي کي ڪا خوشي ڏيندڙ ياد ڪري پٺاڻي هئي ته ٻئي خوشيءَ وچان چوندا هئا ته جيڪر گڏ هجن ها؟ ”انهن ڏکڻ ڏينهن بابت.....؟“ ڪيئن هنن هڪٻئي سان هٿ ملايا هيا؟ پاڪر هاتا هيا!... ”مان هميشه هتي هوندو آهيان...“

”مهرباني.“

”هلون پلا.“

”انسان جو موت ڇا هي ايدونس؟“

”مون کي ان جي ڪا به ڳڻتي ڪونهي. توکي خبر آ، مان ڪڏهن ڪڏهن ڇا سوچيندو آهيان؟“

”ڇا؟“

”مان پاڻ چوان ٿو، ته تون تنهنجي بندوق سان مون کي ماري ڇڏ ڪريم! پر اهو ڪنهن چڱي ڏينهن ڪجانءِ. بهار جي موسم... پيئڻ وقت... ها ڪنهن پني چڱي وقت.“

”اهو توکي ڪيئن لڳندو، جيڪڏهن گولي تنهنجي مٿي ۾ هٿان؟ تنهنجي شاديءَ وٽس ايدونس؟ اٿيس؟ پر ڪنهن جي نالي؟“

”پيار محبت جي نالي ڪريم. اهو سٺو جذبو آهي. توکي خبر آهي، ته دنيا اهڙو پيار مان ڪن ٿورن سان ڪندو آهيان، جيڪڏهن ڪنهن ته سسي يا چار

هوندا، ڪڏهن ڪڏهن خيال ايندو
 آهي، ته انهن کي هڪ
 ڪري ماري ڇڏيان. ۽ پيار جي
 عذاب کان بچي روان.

” ڪو ماڻهو ڪريم ڏانهن
 ڊوڙندو اچي ٿو. کيس چوي ٿو،
 ” تون تڪڙو ڇو نه ٿو هلين؟
 گھنڊ وڃڻ وارو آهي. انهن، ته
 تون ڪونه پهچي سگھندين.“

ڪريم ڊوڙڻ لڳي ٿو. سندس
 خيال جو سلسلو ٽٽي پوي ٿو.
 هو پاڻ کي ڪجهه منجهندل
 محسوس ڪري ٿو. ڪو ماڻهو
 لوهي دروازو کولي ٿو. ڪريم
 تيزيءَ سان ان جي پٺيان اندر
 داخل ٿئي ٿو. هو اڃا پنهنجا وار
 منهن ڪهڙي جي ٽڪرن سان
 اکهي ٽپي ٿو، ته گھنڊ وڃي ٿو.
 هو تڪڙو ڪجهه وڪون اکيان
 رکيل مشين کڻي ٿو. مشينون
 هلي رهيون آهن. پڇڻ ڪش ... ۽
 ٻيا اوزار هيٺ مٿي ٽپي رهيا آهن.
 پٽا چوڌاري ڦرن ٿا. هيج ...
 نٽ ... هري ڏسڻ جا ڪاوا ...
 فوجي سامان ... بر ... من جا
 خول ... تمام گھڻي آواز ۽ ڪوڙ
 هر شي ۽ منجهل آهي — پر
 پورهيتن کي خبر آهي، ته ڪن
 ڇا ڪرڻو آهي. هنن جا
 مضبوط هٿ، مشينون، لوهه جا
 ٽڪرا ڏانهن ٿا، جيڪي ماڻهن
 کي تيارهه ڪندا، ڪريم ...
 ايدونس ڍانچي جي پٺي پاسي
 کان بيهن ٿا. قبرص ... اچڻ ...
 نازو... جيگي ٿاهه ... ڪوسٽ ...

اڄ انهن ٻن ماڻهن جي
 دشمني آهي، جيڪي هڪ ٻئي
 لاءِ مرڻ تائين تيار هئا... ڪريم
 پنهنجي ٻانهن مٿي کڻي ٿو.
 چوي ٿو، ” هو سچ — سچ دشمن
 آهي. هن مون سان ڳالهائيو —
 ڪونه .. ڪهڙي کن ڪا به ايدونس
 مٿي ڏسي ٿو. هو ڪي به ڪي
 ڏسڻ ٿا. ايدونس جي ستن جو
 تاتر اڳ ڪان بلڪل مختلف

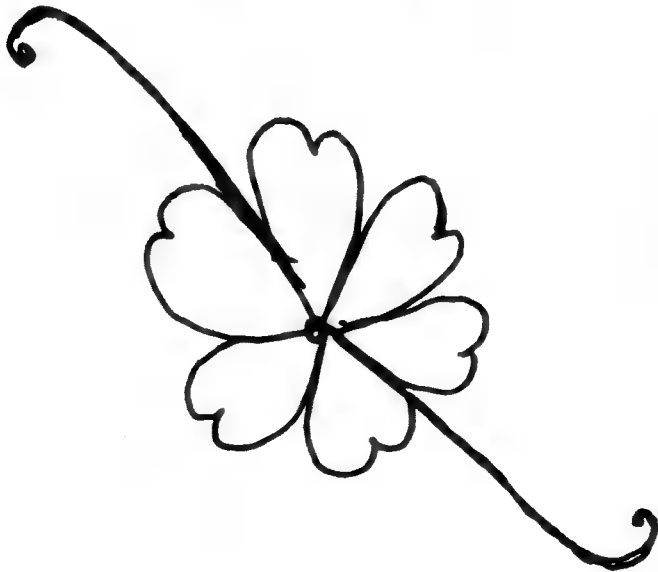
آهر... لڳي ٿو، ته هو مرڪي رهيو آهي. ڪريسمس سوچي ٿو، ڪيئن، ته هو ظاهر ڪري ٿو. کيس مون مان نه ڳڻائڻ جو ڏک ڪونهي. پراڻا شرم جهڙي ڳالهه آهي... ايدونس پري وڃي ٿو. هن جي واچ ۾ ڏسڻ بدران، وقت ڏسڻ لاءِ هو پٺي کي ڏسي ٿو. کيس اهو خراب لڳي ٿو. زندگي ۾ پهريون دفعو هو ايڏي شدت سان ضرورت محسوس ڪري ٿو. هو نڪڙو نڪڙو ڏٺائيت ڏانهن وڃي ٿو. اتي ڪو... ڪونهي. هو ڪجهه گهڙيون انتظار ڪري ٿو. ڪو ماڻهو اچي ٿو ۽ هو ان کان سگريٽ وٺي دڪائي ٿو. ڏانلٽ جي اڌ کليل دروازي مان هو ٻاهر ڏسي ٿو. ٽينگ ۽ ٽينگون - سوين پورهيت انهن تي جهڪن ٿا. وري سڌا ڏين ٿا، بڪايل ماڻهن وانگر، يا انهن جانورن جيان. جيڪي ڪنهن مثل جانور کسي چيري ٿي رهيا هجن.

ايدونس ڪافي وقت تائين انهن کي ڏسي ٿو، پورهيت جنهن جي چوڌاري بيٺا آهن، جنهن کي چريو ٿي ويو ويو هجي. اها اڙي شيءِ آهي، جيڪا نظم طريقي سان ماڻهن کي تيار ڪرڻ لاءِ ٺاهي پئي وڃي... پورهيت ان جي چوڌاري گم ٿيل آهن. پورهيت، جهڪي ترڪيءَ ۽ يونان کان آيا آهن. جرمن اڪثريت ۾ آهن... سمهڻ پار... يونان... يونان يا ڪريسمس جو وطن... ممڪن آهي، ته هنن مان ڪجهه ٽينگون يونان ڏانهن وڃن... ٿي سگهي ٿو ته اهي ڏک ڏانهن اڻيس جي گهٽين ۾ هنن... ڏک گولي... سنهجي هيويا کي لڳي... سنهجي ماءُ کي... ڪير؟... هو جلدي دروازو بند ڪري ٿو. هو ٽينگ ۽ ڪم ڪندڙ ماڻهن کي پيو.

ڏسي ٿو، ڪير؟... ڏسي ٿي. سگهي ٿو، مان به فوجي ٿو. ڪريسمس توکي اهو ڪيئن لڳندو، ته هو اسان پٺي کي ڏک ٽينگ ڏين؟ هو ٻاهر نڪري ٿو. مان بياڊي لوج ۾ آهيان. پر ان سان ڪولرڻ نٿو پوي. ڇا هن وقت اسان ٽينگن جي هڪ فيڪٽريءَ ۾ ڪم نه ڪري رهيا آهيون؟ جيڪڏهن اسان کسي ۾ پئي جي خلاف وڙهڻو پوي ته؟... اسان جون ٽينگون ڪٿي ڪرائيون؟!... ڪريسمس... دفعي واڳونءَ جي سڏين حملي جهڙي ٽينگ کسي پند ڪيو هو...

هاڻي ايدونس ٽينگن جي وچ ۾ آهي. هو ٽينگ جي ويجهو اچي ٿو. ڪريسمس ۽ هو ساڳيءَ ٽينگ تي ڪم ڪري رهيا آهن. حذر ڪرڻ اسان ٽينگ تي گڏجي ڪم ڪري رهيا آهيون، نه ڇا ان کي ان گڏجي استعمال نه ڪنداسين؟... هوسنجهي پري ٿو... سوراخن ڪيڏ واري سڏين کي ٽينگ جي ڍانچي تي نٿو رکي. پر... اسان اها ڪنهن

جي خلاف استعمال ڪنداسين؟ جيڪڏهن اسان گڏجڻ به نه ڪنهن جي خلاف؟ گهڙي کيس کانوڻو هڪ يوناني پورهيت ايدونس کي ٻڌائي ٿو، ته هتي ڪيترائي زخمي آهن. تمام گهڻا؟... ها- ڪيترن مطابق اها وڏي رهيا آهن... پٽو اڳتي هلي ٿو. ايدونس چوي ٿو: مان هيءَ سوراخ نه ڪيندس... هو پنهنجي پوري طاقت استعمال ڪندي ڍانچي جي مٿان جهڪي ٿو. ڪريسمس به پٺي پاسي کان پنهنجي پوري طاقت استعمال ڪندي ان تي جهڪي ٿو. پٽو هلندو رهي ٿو. سو اتي تمام گهڻا زخمي آهن... اوه... اتي ضرور ڪو بدبمش آهي. ايدونس پنهنجو ڪٽ مٿي آڻي ٿو. هو پاڻ کسي زخمي محسوس ڪري ٿو. هاڻو، هو انهن مان ٺهي آهي. پر هو ڪم سڄو دوست آهي. هو پنهنجو پاڻ کي چوي ٿو. هو هو اهيءَ ڊپ کان ته مٿان سندن نظرون ملن، ڪٽ پئي پاسي ڦيرائي ڇڏي ٿو.

هي وڏو ڏينهن آهي

نر بيده ميتلو

۱۹۸۷ جي ڊائري
چڙهي وئي. هتي ته سڄي ڊائري
خالي. هر هڪ خاني تي نظر
ڪڍي وئي. تاريخ ۱۰-۸۲-۸۲
لکيل هيس :-

”هي به وڏو ڏينهن آهي.“
اهو وڏو ڏينهن ضرور سندس
با ڪنهن جي چم جو ڏينهن
هوندو. چم جو ڏينهن سڄي جي
ذهن ۾ ڪهڙا احساس پيدا
ڪري ٿو. خوشيءَ جا، ڏڪڻ
جا يا وڃڻا ڪي ٻيا. اهي
احساس سڄي لاءِ مختلف مختلف
ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا.
جهڙو ماحول تهڙا تاثيرات ...
هي ڳالهه آهي ”وڏي ڏينهن
جي.“ هونءَ ته هيل تائين وڏو
ڏينهن قيامت جي ڏينهن ڪسي
ٻڌو آهي. ڇا هر چم، ٻار مان
گڏ قيامت کي به جنم ڏئي ٿو؟
ها اهو برابر آهي. هر ماڻهو هن
معاشري ۾ چم کان مرڻ تائين
ڊگهي ڏينهن ”قيامت جي ڏينهن“
جي ڪاٺي ۾ ڳوڙهي ٿو، جتي
پنهجا گهٽ هر ٻاريا حساب
ڪتاب گهڻا ڏيڻا پون ٿا. هن
معاشري ۾ هر هڪ فرد کي
موڪل آهي، ته ڪنهن ٻي جي
نڪ ۾ نوڙي مٽاپ سان وجهي
ست ڏني چڪي به سگهي ٿو.
هن جو سامه منجهائي رت مڪاني
سگهي ٿو. اهو عمل حياتيءَ ۾
کوڙ دفعا، اصل اڻ ڳڻيا ٻيرا اچي
ٿو. (ان کي ڏيئي لپتي جي
معنيٰ ۾، ڪڙڻي پرڻسي چئجي.)
ها ڪٿي ڪلر ڪلاڙي ڊم چئجي،
جو ماڻهو ويچارو اٿڻ، ته هڻو
۽ ويچارو ٿي وڃي، جو اها نڪ

۾ نوڙي پاڻ ڪڍي ڦٽي ڪري
ٿو سگهي. خبر ناهي جاني به
ماڻهو ايترو لاچار آهي يا وري
معاشري جي قدرون جو ڪيس ايترو
احترام ۾ آڻيو ...

هلندي هلندي هڪ-ٻئي
همراه جي رستي روڪ ڪير
پڇس، ”ٻولي ٻڌاءِ، وڏو ڏينهن
ڇا ڪي ٿا چون.“ همراه چيو.
”هلندي گهمندي، پورن
-ورن ۾ ڏڪا ٽاپا ڪاٺيندي
ڪنهن ضرورت مند کي نون جي
ڳوڙي ملي پئي ته اهو به وڏو
ڏينهن آهي.“ پر ائين ٿيندو ناهي.
هفتن کان پوءِ، آس ۾ سڙي
سڙي تيشي ۾ تناري ڪڙڪائي
ڪڙڪائي، مزوري ملڻ به وڏو
ڏينهن آهي — مان جا سال
لوايون ڪاٺي ڪاٺي، گهڻيءَ
جون ڳيٽون ڏني ڏني، نيٺ
ڪنهن کي گهر مان پڇائي
وڃڻ به وڏو ڏينهن آهي. وامن
وهڻ، پٺن وهڻن تي، مڙن
هڻن مڙس مارڻ به وڏو ڏينهن
آهي. ڪڙميءَ جو سياري جي
راتن ۾ هڙ هڙ ڪري جاڳي بهرو
ڏيڻ — آخرڪار سڄي ٻڌائي
وڌيري جي گدام ۾ وڃڻ — (هن
جي ليکي جو حصو به اوڏر سوڌر
۾ هڙب ڪرڻ) اهو ڏينهن به
وڏو ڏينهن آهي. انڌي منڊي
ٽنڊي فقير جي هٿ ۾ لٺ ۽
ڪشڪول هجي، ڪڏهن
منڊڪاٺي هلي، ڪڏهن
ريڙهيون پائي هلي، ڪڏهن
انڌو ته ڪڏهن ڪونگي سڀ
ڪرتب ڏيکارڻ کان پوءِ به
ڪشڪول ۾ ڏوڪڙ ۾ ڪڙڪو

نه ٻڌي، اهو به سندس مقام
وڏو ڏينهن ٿيو.

حياتيءَ جو وڏو حصو لافيا
ڪاٺن جو هر ڏينهن وڏو ڏينهن
هوندو آهي. سا ته خبر هوندي—
ڇو جو ان ۾ چنڊ سورج کان
سواءِ آسمان جا هر راز پروڙي
وڻيا آهن. آخر ۾ هڪڙو ڏينهن
اهڙو — ايندو آهي، جو ذري
گهٽ ان ماڻهوءَ کي سڀ پوڄڻ
لڳندا آهن ۾ سندس زندگي جون
هر آمانشون ڪيس اشاري سان
ملي وينديون آهن. اهو وڏو
ڏينهن اصل ۾ ٻل صراط ٿيڻ کان
به نازڪ ٿئي ٿو، ڇو جو هوم
جي نفساني پهلوئن کي هڪڙي
جڪڙي سوکيو ڪرڻو پوي ٿو.
اهو فن سو اچي، ۾ ته سائين
نوندون آهن.

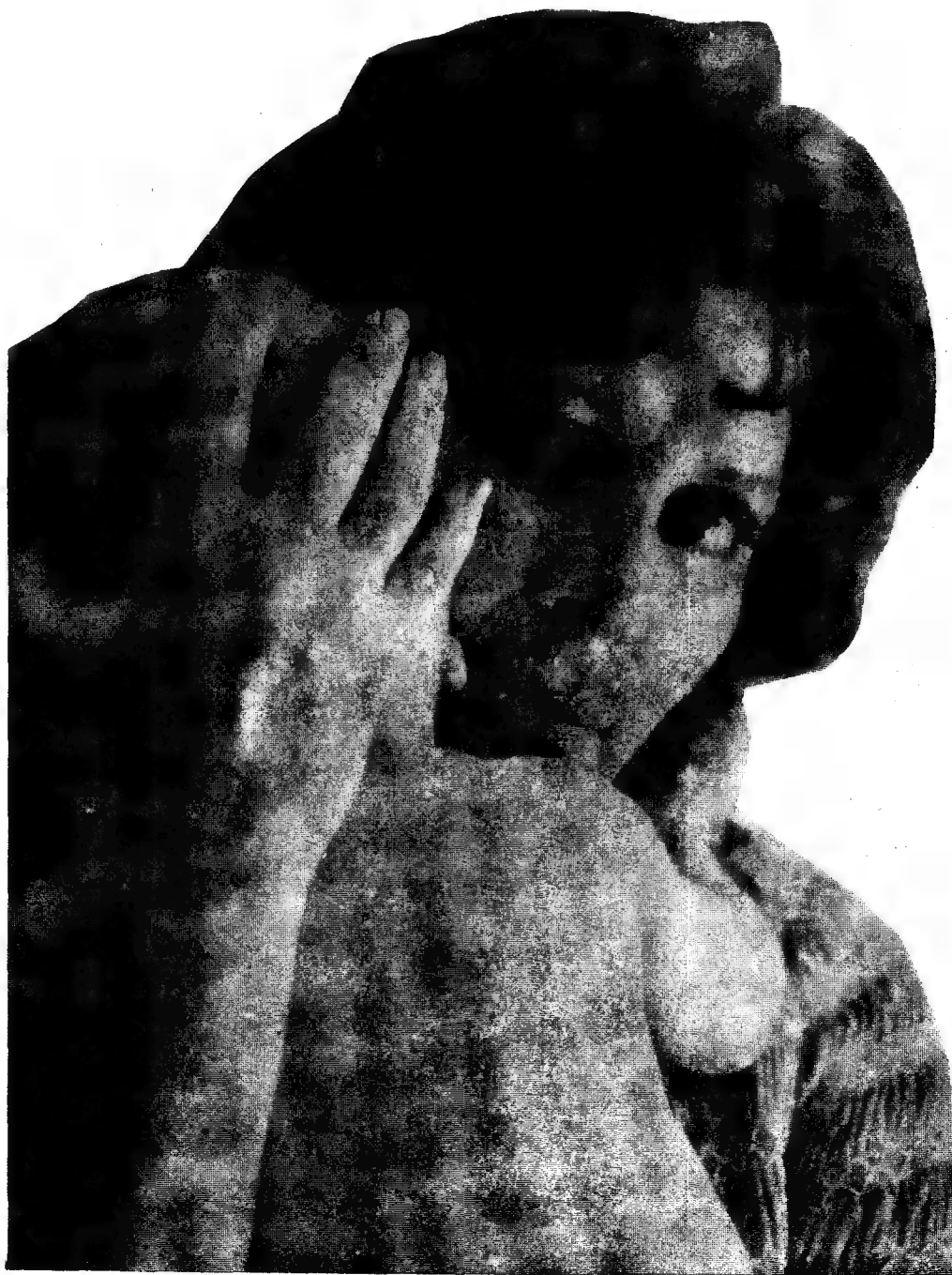
سائين توهان ٻل صراط جي
ڳالهه ڪئي. ڪٿي وڏو ڏينهن
”قيامت جي ڏينهن“ کي ته نٿا
چون. برابر سمجهو ٿئي پٽڙا.
ڌرتيءَ تي مختلف زمانن ۾
مختلف روپن ۾ قيامت اچي ٿي
اچي. هن وقت اهو وڏو ڏينهن
لبان تي آيو آهي، ان قيامت
جو هڪڙو نمبر آهي ۾ ان ڌرتيءَ
تي ڪيتريون قيامتون اڳ آيون
آهن، سي تاريخي انگ اکر پاڻ
وت رڪان ڪونه. ٻيو هڪ
اهڙا به وڏا ڏينهن ٿين، جن ۾
ماڻهو چمن ڪونه، پر ڀيرڻ
مٿان ڀيرڻ مرن ٿا. جيئن فلسطين
تي وڏا ڏينهن آيا آهن. ذهين
ماڻهن کي موت جي ڪٽهڙڻ
تي چڙهڻ، سنگسار ڪرڻ، زهر
پيئڻ ۾ وڏا ڏينهن ليکجن ٿا.
ديس واسين کي هڪ نيڪالي
وڃڻ، سو به ته وڏو ڏينهن هوندو.
پري ۾ ٿو وڃين ٻارا —
مثال وٺ. هڪڙي گڏهه کاڌي
هلائيندڙ پورهيت جي کاڌي جو
ڦيٽو پڇي پوڻ يا سندس گڏهه
جو ڦٽڪي مري وڃڻ به ته
سندس لاءِ وڏو ڏينهن آهي.

هن زماني جي ڪارائتي سوچ
رڪندڙ دماغ وڏو ڏينهن چون ٿي
ان کي ٿا، جنهن ڏينهن انهن
فسادي قوتن جا ڪندا خلاص
ٿيندا، اهو ڏينهن تاريخ جو
سوارو ۽ وڏن ڏينهن کان به
وڏو ڏينهن هوندو.

ناهي - مصيبت وري اها آهي
تہ انهن هاڻيڪارن لاءِ وڏا
ڏينهن روزانو نه ايندا آهن.

ها اها ٻي ڳالهه آهي، تہ
اسن پسند هان پر سڀي ايتري
سگهه پيدا ڪن، جو ان پلٽڻ
جو گهڻو حصو سان ختم
ڪن. ۽ وري ٻي وڏي ڏينهن
آڻڻ لاءِ سگهه گڏ ڪن. اصل

پلا اهو ٻڌاءِ، دنيا ۾ جن
طاقتن لاءِ ڦهلايو آهي، جنگ
ڪرڻ جون نئين سر نيون سازشون
جونهن ويٺا آهن، تن جي
پڄاڻي جو وڏو ڏينهن ناهي ڇا؟
وڏو ڏينهن تہ برابر آهي پر
انهن فساد جي جهيڙن جي پلٽڻ
ان ڪٿ آهي. ان مسئلي جو
حل ڪو هڪ ڏينهن جي ڳالهه.

ناشر

سليم چنا

کان پاهر.

ويديو تراهي ذريعي علاج
ٿيندو رهيو سندس ڳوڙهيون
بلڪل ختم ٿي ويون. انهيءَ
هرمي دوران ظفر ملندو هو ته
ڏاڍيون پياريون پياريون ڳالهيون
ڪندو هو. سندس پيءُ کان
موڪلائيو هو ته ڪڏهن ڪڏهن
ڏاڍي پياريءَ نمائي انداز ۾
چوندو هو، ”چاچا مون کي چڪر
کارائيندين.“ سندس چوڻ جي
انداز ۾ اهڙو ته اثر هوندو هو
جو مان انڪار ڪري ڪونه
سگهندو هوس. سندس چوڻ مون
کي بعد وٺندو هو. هن وقت
سوچيان ٿو ته ڪاڏي تي چڪر
کارائڻ لاءِ هاڻي ڪير چوندو!

انهيءَ وچ ۾ ظالم بيماري
کيس کائيندي رهي ۽ هيٺو
ڪندي رهي. موت کان چار پنج
ڏينهن اڳ کيس گهر ۾ فرش
تي ڪرڻ سان مٿي ڏڪ لڳو،
جنهن ڪري ڪافي خون ضايع
ٿي ويس. موت کان ڏيڍ مهينو
اڳ به ٿيڪ هو. هڪ ڏينهن

هن دنيا ۾ انسان جتي ايترو
طاقتور ۽ وس وارو آهي، اتي
ساڳي وقت بي وس ۽ هيٺو به
آهي. ان ڳڻيا وسيلن جي هٿ
۾ آهن، اتي اڃا قانونن گهڻائي
اهڙن ماڻهن جي آهي، جن جي
هٿ وس ڪجهه ڪونهي. هن
سماجي سرشتي ۾ هوند ۽ اڻ هوند
جو چڪر نهايت آڳوڻو ڪردار
ادا ڪري ٿو، ۽ غريب لاتعداد
طاقت واري هٿ اڳيان بي وس
آهي.

ننڍڙي ظفر جو موت، انهن
مٿين حالتن جي پس منظر ۾
ڏسڻ سان ٿڌي ٿڌي ڪٽيايو
چڏي. هو جڏهن ڄائو هوندو ته
سندس پيءُ ڪهڙا نه سهڻا ڏٺا
هوندا ته پٽ وڏو ٿي سندس نالو
روشن ڪندو ۽ دنيا جي ڏهاڙي
وارين پرڀاشن ۾ سندس پنهن
پيلي ٿيندو. هن ڪڏهن به نه
سوچيو هوندو. ظفر وٽس ڪجهه
مال، مهينن، ڏينهن ۽ بلڪل
جڙو مهمان هوندو. اولاد جو
وڇوڙو ڪير هوندو. پر موت هڪ
اٽل حقيقت آهي. موت جو
ظالم هٿ جگر جي ٽڪرن
کي زبردستي الڳ ڪيو ڇڏي.

ظفر، منهنجي دوست جو
لخت جگر هو. سندس عمر ست
سال کن هئي. طبيعت ۾ سادو،
مهموم، نمائندو ۽ ڳالهائون
ڪندو هو. ته اڏيون سمجهه
پريون جو عمر کان وڏو ٻيو
لڳندو هو. سال کن اڳ علاج
خاطر هتي آيل هو، ۽ ٽي مهينا
سندس بيماري جي سڃاڻپ ۾
لڳي ويا. پئسي ۽ اثر واري ٿلهو
جي پار جي بيماري سڃاڻڻ ۾
شايد ايترو وقت نه لڳي ها. نيٺ
خبر پئي ته ڪينسر آهي. خبر
پڌڻ سان ۾ لڳي ويا. غريب
جي پار کي اهڙي بيماري
جنهن جو علاج ڪونه...
جيڪو ڏيرو ڪونهن، سو به وس

اڳ هنڌ تي ڪريو ته وري نه
اٿس. آخري رات جو اسپتال
۾ هڪ پلي انسان جي مدد سان
سندس زندگي بچائڻ جي آخري
جاڪوڙ ٿي. پر پوءِ صبح جو به
سندس طبيعت ساڳي رهي ۽
ڊاڪٽرن ماهوسي جو اظهار
ڪيو. قاضي مليل خون ڇڻ ته
کيس موت کان ڪجهه ڪلاڪن
جي مهلت وٺي ڏني. غشي طاري
رهي ۽ انهيءَ غشيءَ ۾ ئي
سج لهن مهل موت جي مضبوط
هٿ کانئس هيءَ حياتي
ڦري ورتي.

ظفر جي موت جو ڏک
پاڻياڻ ٿو ته سندس پيءُ جي هر
دوست کي هوندو پر وڌيڪ
ڏک انهيءَ ڳالهه جو آهي ته اسان
وٽ اهڙا وسيلو ۽ سهوليتون
ڪونه آهن جو اسان ظفر جهڙن
پٽن معصومن جي حياتي بچائي
سگهون. پيسن آهي ته
ظفر آمريڪا يا يورپ جي
ڪنهن به ملڪ ۾ هجي ته ايترو
جلد ڪونه مري ها. هتي اسپتال
۾ مريض ۽ انهن جي ماڻهن کي
علاج پدران ذليل ڪيو ٿو وڃي.
هت انسان کان وڌيڪ، انهيءَ
جي حيثيت اهم آهي. اهڙو
وقت ڪڏهن ايندو جڏهن اسان
وٽ انسان کي انسان جي ذاتي
سان ڄاڻو ۽ سڃاتو ويندو؟

ڪهڙي نياڳي نرال شادي ڪندي؟

الطاف شيخ جو سفرنامو

”اڙي سرنگ تمام ڳرا آهن.“
آڱ وارن هڪڙي وائو، سرنگ
کي اهو وٺي وٺي، اکيون
ڪڍي ڇڏين: شرم ڪريو شرم،
جوان ٿيا آهيو، هي ڳرا آهن؟
جيف هجي توهانجي مڙسيءَ تي،
هينئر ئي ڇاهه پڳي پئي اٿان،
توهان جهڙن سان شادي به
ڪهڙي نياڳي زال ڪندي؟!
نيسن هيلين ڏاڪي ٿاڻن وڃي
ويو. هڪ ڊرم کي پاڻ ڏي
ڇڪي اڏو بيهاري ڳن هٿ
وڃهي کڻي جا مٿي سٽ ڏنائين،
تہ سڌو سندس ڪلهي تي، پوءِ
هٿ ڏاڪن جي هٿي
تہ پوءِ ڊرم وڃهي اڪيلي سر
سئي چڙهيو.

پوڙهي سرنگ کي ڏسي ٻين
کي ڊرم به آيو، تہ ڪٿڻ جي
انگل به. ٻين ڏهن منٽن ۾
سڀ ڊرم مٿي چڙهي ويا ۽
جهاز ملاها جو بندرگاهه ڇڏي
سينگاپور ڏي روانو ٿيڻ لڳو.

بهر حال ڳالهه ان پوڙهي
سرنگ جي ئي ڪنهن خاص
ڪري سندس وڏي عمر جي،
اسان کانئس سندس عمر جو
پڇندا هئاسين تہ معصوميت سان
چوندو هو تہ ”بابا خبر نه اٿس،
پڙو نه اٿس، ٽي نياڻيون هيون
سي پرڻجي ويون ان کي به وڏو
عرصو ٿيو، انهن جو اولاد پڙيو
انهن کي اولاد ٿي ويو آهي -
مون کي نه نالا به شايد رهن

اهي ويا جيڪي آفيس جا ماڻهو
ڏکي ٿي ٺي ڇڏي ويا. اسان
جي هٿن کي انهن کي
ڏاڪن تان مٿي کڻي انهن روم
۾ رکڻو هو، سرنگ - جيڪو
آڱ وارن ۽ خلاصين مٿان اٿن
اهي جيئن هارين مٿن ڪهه،
تنهن چئني آڱ وارن کي هيٺ
جيٽيءَ تي موڪليو تہ وڃي
ڊرم کڻي آيو.

ڊرم کي ايترا ڳرا به نه
هئا پر هنن کي ڏانءَ نه ٻڌي
آيو تہ ڪيئن ڪڍجن. هڪ
ڊرم کي به آڱ - وارا جهلي
مٿي ڏاڪن تي جهڙو چڙها
ئي تہ اڳيان پويان صحيح مفاصو
۽ بئلس نه رکڻ ڪري ۽ ڪجهه
اڀي هجڻ ڪري ڊرم ڪرڻ جو
ڊپ ٿي ٿين ان ڪري وري
هيٺ ڏسي لاءِ آيو.

جهاز تي ڪيٽان به چڙهي
ڇڪو هو، بندرگاهه جا ڪم وارا
رهن ۽ هٿ وڃي پيا هئا، تہ
- ٻين ڊرم چڙهن تہ رسا ڪوليون،
مٿن ڊريءَ سان آڱ به انتظار
ڪري رهيو هوس، تہ مٿي ڪنهن
تہ انهن اسٽارٽ ڪجي، پر هتي
هيٺ چار ئي چٽا ڪلڪولڳائي
پيا هئا، اتي ڊيڪ تي انهن
سرنگ نمودار ٿيو ۽ آڱ وارن
کي گهروڙو ڏاڪن ڏي
منڊڪائيندو پهتو، آڱ وارن
هن کي ڏسي ڪلڪو بند ڪيو
پر ڊرم مٿي چڙهيندي اچي
گهرائي رهيا هئا، سرنگ اتي
ڏاڪن تان ئي هڪندي رڙ
ڪري چين، ”ڪها بات هي؟“

دفعي اسانجي جهاز
جو انجن سرنگ، هڪ پٺاڻ تمام
وڏي ڏاڙهيءَ سان، تمام وڏي
عمر جو هو. هو ايترو تہ پوڙهو
هو جو سندس اکين جا پرون به
اڇا ٿي ويا هئا. گهٽ ۾ گهٽ
اسي سالن جو هوندو يا ٽي
سگهي ٿو، تہ اڇا ۽ وڏي عمر
هجي - جنهن جي کيس به ڄاڻ
نه هئي، پر ڪمال جي ڳالهه -
اها تہ همت ۽ ايمان جي سلامتي
ايتري هيس جو خراب کان خراب
سمند ۽ موسم ۾ ڏکڻي ڪنار
ڏکڻي ڪم وقت به انجن روم
جي گرميءَ ۾ ٻين سان گڏ
همراهي ڪرائيندو هو، ڊرم جو به
عارضو هوس، تنهن هوندي به
مجال آهي جو نماز جو هڪ وقت
به ڪمائي. هر وقت درود پڙهندو
رهندو هو، انجن روم جي آڇ -
ڏاڪن تان هيٺ مٿي لهي
ڇپ جهڙين مشين کي بدلي
ڪرائيندو وڌندو، ڳرن اوزارن
کي واجهه ٻڌي ڪلهن لاه
ڇڪندو وڌندو، ساڳي وقت
پنهنجي عملي جي ماڻهن: آڱ
وارا، ٽيل وارا، ڪمب وغيره
کي ڊرڪا ڏسي ڪم ٻيو
سمجهايندو. مجال آهي ۽ ڪو
هڪڙو ماڻهو به سندس اک کان
پري پڇي ۽ ڪم کان گمائي،
ڪاوڙ ڪهڻي اچي تہ ڪارڻ -
مان به نه ڪندو هو.

ڏينهن ڇا ٿيو جو جهاز
جي روانگيءَ وقت انجن جي
ڪجهه ڪيمپائي دوا
(پروڪلين وغيره) جا ٽيڊا ڊرم

جي ٻليٽ تي ٻه لانون اڪريل
هئا :

Rule No: 1
The boss is always right

Rule No: 2
If the boss is wrong, see

Rule No: 1
يعني لاعدو نمبر پهريون نه

صاحب جي هر ڳالهه صحيح
آهي، ڇاڪاڻ ته نمبر ٻيو نه جي
صاحب غلط آهي ته لاعدو نمبر
پهريون ڏسندا ڪريو.

Stand
ڊنمارڪ مان وٺي آيل تي رکيو
هئائين، ان تي اڪريل هو:

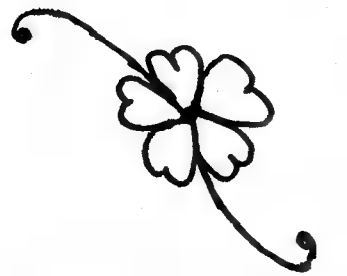
I am not deaf
I am ignoring you

يعني آئون ڪو ٻڌو نه آهيان.
پر توکي اهميت نٿو ڏيڻ چاهيان.
ڪري جي ڌو جي اندرئين
باسي اسٽڪر تي لکيل هو:
سگريٽ نه پيئڻ لاءِ توهانجي
وڏي مهرباني. ۽ هر واري پٽ
جي ڪنڊ تي لڳل اسٽڪر تي
لکيل هو:

If you must smoke
Do not exhale

معنا ڇڪڻ توهان سگريٽ
ڇڪڻ کان باز ۽ اڇو نه ڪهڻ
ڪهڻ ڏونهون ٻاهر نه نه
ڪڍو. سندس ڪار جي پويان
جهان سان ورتل اسٽڪر لڳل
هو جنهن تي رنگين اڪرن ۽
لکيل هو:

Sailors make better lover
جهازي سڄا عاشق ٿيندا
آهن.

اسٽڪر هئڻ جو ڏاڍو شوق هوندو
هو. انگلنڊ، اسڪينڊينويين
ملڪن، هانگ ڪانگ ۽ ٻين
اهڙن ساسونڊي قومن وارن
ملڪن ۾ ته خاص جهازين جي
ڏانءَ جا پوسٽر اسٽڪر ملن
ٿا. جيڪي اسانجو پيار خريد
ڪري پنهنجي ڪنڊن ۾ ٽڪندو
ويندو آهي.

سندس ڪنڊن ۾ اڳل هڪ
ٻه پوسٽر اسٽڪرن جن جا نعرا
مضمون هن وقت ياد آهر:
جهازين کي مزا آهن.
دنيا ڏسڻي اٿان ته ساسونڊي
نوڪريءَ ۾ اچو. سندس آفيس
جتي صبح شام سندس ماتحت
ڪنڊت ۽ خلاصي ڏيئونسي لاءِ
رپورٽ ڪندا هئا. ان جي هڪ
پٽ Bulkhead تي پوسٽر لڳل
هو:

The boss is not
.....Always right
Always the boss.

(ضروري ڏاهي ته صاحب
هميشه صحيح رهي پر سائين
صاحب هميشه صاحب ئي آهي).
هڪ ٻيو پوسٽر جيڪو لنڊن
مان ورتو آهي ان ۾ خاص جهاز
جي چيف آفيسر لاءِ لکيل هو.
اهو آفيس جي دروازي جي اندر
پٽ تي هنيو هئائين:

A chief
Is always right!
He may be misinformed
Inexact, bull headed
Fickle, ignorant, even
Abnormally stupid, but
Never wrong!

يعني صاحب جي ڳالهه
هميشه صحيح آهي، صاحب ڪنڊ
جو ڪچو، رستڙيو، گڏو، جاهل،
واڙو ويندي چرو نه ٿي سگهي
تو پر غلط نٿو ٿي سگهي.
سندس ڪري جي در تي
ڪتاب جي ساڄي ڇيڙي ڏاهي

ايترا ڏوهڻا، ڏوهڻيون پڻ ڏوهڻا
پڻ ڏوهڻيون اٿس. ۽ ڇا چوندو:
”خير ناهي آئون شادي بعد
جهاز تي ويس ته ٻه رڳو ڪنورا
جهازن تي هوندا هئا، پاڪستان
۾ گهڻو گهڻو ٿيو.“

ڏهنهن ڪنڊن جي
ڪنڊن ۾ ويٺو هوس، ته ڪنهن
ڪم سانگي هي سرنگ ۽ ٻه ان
ڪنڊن ۾ آيو، ڪنڊن ۾ ٻه
جيتوڻيڪ ٻوڙ نه آهي، پر سرنگ
ان کان به گهڻو ٿيو، ڪنڊن
کي اڪ ۽ ٻي چيو، ته سرنگ
کان عمر ته ٻه سرنگ ڪيترا
سال گذاريا آهن توکي-؟

سرنگ سوڪندي ڪنڊ
هيٺ ڪري پشور لهجي ۾ چيو:
”صاحب چاليهه ۽ پنج“

”سرنگ ڏاڍي ٻڌائيندي
چاليهه ۽ پنج - يعني فقط
پنجتاليهه“ ڪنڊن مان گڏ
مون کي به تعجب لڳو، ته
سرنگ نسورو ڪوڙ ٻيو ڳالهائي.
”جي ها. پنجتاليهه-“
سرنگ نماڻيون اکيون ڪري وري
ورجايو.

ڪنڊن چيو: ”سرنگ ڪمال
ٿيو ڪنڊن، تنهنجي پنجتاليهه
سال عمر! آئون تنهنجي اولاد
جيڏو منهنجي ئي پنجاهه آهي.
تو کي پنجتاليهه ڪنڊن ٿيا؟“
”بلڪل منهنجي سي. ڊي.“

سي (۽ ساهوڙ) ڪنڊن ڏس ته
مون جهاز تي پنجتاليهه سال
گزاريا آهن- يعني اها سروس
اٿس. عمر ته خبر ناهي ڪيتري
اٿس. جڏهن مون شادي ڪئي
هئي ان کان پورا اڻ سال رهي
پهرين وڏي لڙائي لڳي هئي...“

چيف ڪ... ڏيوار
بي رانگ

اسانجي چيف آفيسر زاهد
کي پنهنجي ڪار ۾ جهاز جي
ڪنڊن ۾ جدا جدا قسم جا

شاعري جو سماجي ڪارج

پي. ايڇ. ايس. ايلٽ سم سنڌيڪار: محمد ابراهيم جويو

رنوت: هن مئگزين جي پيڙهي ۾ هن مضمون جو هڪ ٽو ٽڪرو، ڪنهن رسالي تان ڪڍي جيئن جو تين هلايو ويو هو. ان جي رد عمل ۾ هڪ ڪرم فرما اهو مضمون سڄي جو سڄو ڏياري موڪليو ته هلايو وڃي. سنڌي ادب ۾ هي مضمون اڄ به ايتري ئي اهميت رکي ٿو، جيتري ترجمو ٿيڻ وقت - ان ڪري پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو.

يا ٽي ٻه زبان ۾، ۱. هن عالمي طور آڻ ان ڳالهه بابت سولائيءَ سان لکي سگهيس ٿي ته آڻ پاڻ شاعريءَ وسيلي ڇا ڪندو آهيان يا ڇا ڪرڻ چاهيندس، ۲. هو اوهان کي ترغيب ڏين ٿا جي ڪوشش ڪريان ته درحقيقت ماضيءَ ۾ سڀني وڏن شاعرن شاعريءَ وسيلي اهوئي ڪجهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، يا کين ائين ٿي ڪرڻ ڏيندو هو. رڳو هو ان مقصد ۾ سگهڻ آهي ته مڪمل طرح ڪامياب نه ٿيا هجن، جنهن ۾ به وري شايد سندن ڪو ڏوهه ڪونه هجي. بهرحال، مون کي اهو صاف نظر اچي ٿو ته جيڪڏهن شاعر پوءِ جيڪڏهن مرانهنجي مراد سموريءَ عظيم شاعريءَ سان آهي - ماضيءَ ۾ ڪو سماجي ڪارج ڪونه ڪيو، ته هن ممڪن آهي ته مستقبل

مخصوص شاعري رکندا آهن، ڇا هو پاڻ لکڻ چاهيندا آهن. اهو ته خبر هميشه ممڪن آهي ته مستقبل ۾ شاعري جو ڪم ان کان مختلف هجي، جيڪو ڪم ان جو ماضيءَ ۾ رهي ڇڪو آهي: ۱. جي ائين واقعي هجي، ته به اهو مناسب آهي ته پهريائين ان ڳالهه جو فيصلو ڪجي ته ماضيءَ ۾ ان جو ڪارج ڪهڙو رهي ڇڪو آهي. ٻنهي طرحن سان - هڪ دور يا ٻئي دور ۾، ڪنهن ڪا زبان

هن مضمون جو عنوان ڪجهه اهڙي قسم جو آهي، جو مختلف ماڻهو ان مان مختلف شيون مراد وٺي سگهن ٿا: تنهن ڪري مون کي مناسب ڪيو وڃي، جيڪڏهن پهريائين مان هيءَ ڳالهه واضح ڪريان ته آڻ ان مان ڪهڙي ڳالهه مراد نٿو وٺان، ۲. پوءِ اهو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪريان ته دراصل منهنجي ڪهڙي مراد آهي. جڏهن اسين ڪنهن شي جي ”ڪارج“ جو ذڪر ڪريون ٿا، ته غالباً اسين ائين سوچيون ٿا ته ان شيءِ کي ڇا ڪرڻ گهرجي، بچاءُ ان جي ته هينئر اها ڇا ڪري رهي آهي يا ماضيءَ ۾ ڇا ڪيو اٿس: اهو هڪ اهم فرق آهي، ڇو ته منهنجو اهو ارادو نه آهي ته ان بابت ڳالهائين ته منهنجي خيال موجب شاعري کي ڇا ڪرڻ گهرجي. آهي ماڻهو، جيڪي اسان کي ٻڌائين ٿا ته شاعريءَ کي ڇا ڪرڻ گهرجي - خاص ڪري جيڪڏهن اهي پاڻ شاعر آهن - هي ذهن ۾ گهڻو ڪري اها

ٽي ايس ايلٽ (ٽاس ايسٽيٽس ايلٽ) ويهين صديءَ جو عظيم انگريزي شاعر ۽ نقاد آهي. هو سن ۱۸۸۸ع ۾ آميرڪا ۾ ڄائو، ۽ پوءِ سن ۱۹۲۷ع ۾ برطانوي شهريت حاصل ڪيائين. ايلٽ جو نالو پهرين سن ۱۹۲۲ع ۾ ماڻهن جي زبان تي آيو، جڏهن هن جو شهر آفاق نظم ”دي ويسٽ لنڊ“ شايع ٿيو. ان کان پوءِ هن جا ادبي شاعري سلسل شايع ٿيندا رهيا، جن ۾ هن جو ناماچار ڪوئيءَ تبديليءَ سان عام طور سڄيءَ دنيا ۾ مخصوصاً يورپ ۾ آميرڪا ۾ وڌايو. هن جي ادبي شاعري ۾ هيٺيان تمام گهڻا مشهور آهن: ”اٽس وينسڊي“، ”مرڊر ان دي ڪنٽرول“، ”دي ڪاڪ ڊل رٽسي“، ”ڪانفيسيشنل ڪلارڪ“، ۱۹۴۸ع ۾ ٽي. ايس ايلٽ کي ادب لاءِ دنيا ۾ وڏي ۾ وڏو انعام، ”نوبل پرائيز“ ڏنو ويو. هن وقت مغربي دنيا ۾ هو پهريون نمبر شاعر ۽ ادب جو نقاد تسليم ڪيو وڃي ٿو.

۾ ان مان ڪو ڪارج نه سگهجي.

جڏهن آءٌ سموريءَ عظيم شاعري جو ذڪر ڪريان ٿو، ته منهنجي مرضي ان پئي طريقي جي ڪي نظر انداز ڪري ڇڏڻ جي آهي، جنهن موجب به هونئن آءٌ هيءُ موضوع بحث هيٺ آڻي سگهيس ٿي. مثلاً، ڪو ماڻهو شاعريءَ جا مختلف قسم هڪٻئي پٺيان کڻي، انهن هر هڪ قسم جي جدا جدا سماجي ڪارج تي واري سان بحث ڪري ڇڏي. هن عام سوال تائين پهچي ٿي ته سگهجي ته شاعريءَ جو بحيثيت شاعريءَ جي ڪهڙو ڪارج آهي! تنهن جو مطلب ته آءٌ شاعريءَ جي عام ۽ خاص ڪارجن ۾ استياز ڪرڻ گهران ٿو، ته جيئن اسان کي پتو پوي ته ڪهڙيءَ ڳالهه بابت اسين سڌست بحث نه ڪري رهيا آهيون. ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن شاعريءَ جو ارادو ۽ شعوري طور ڪو خاص مقصد هجي، شاعريءَ جي زبانه اوائلي قسم ۾ اهڙو مقصد گهڻو ڪري صاف ظاهر پڻ آهي. مثلاً، ڪي قديمي ڪيت ۾ راڳ آهن، جن مان ڪن جو عملي مقصد جادو ڪرڻ جو هوندو هو. جيئن ته بد نظر کي تارڻ، بيماريءَ جو علاج ڪرڻ يا ڪنهن ديوٽا کي ريجھائڻ. شاعري شروع ۾ مذهبي ڪرياکرم ۾ ڪم ايندي هئي، هاڻي به اسين جڏهن ڪو مذهبي راڳ (مولود، سداح يا ڀڄن) رچيون يا ڳايون ٿا، ته شاعريءَ کي خاص سماجي ڪارج لاءِ ڪم آڻيون ٿا. رزميه داستان گوئيءَ واريءَ شاعريءَ جا اوائلي نمونا جيڪي هلندي هلندي نيٺ هاڻي رڳو قبائلي وندر جي خاطر وڃي ڏنڊه رهيا آهن، تن اوائل ۾ ان شيءِ کي

محفوظ رکڻ ۾ مستقل ڪرڻ جو ڪم ڏٺو هوندو، جنهن کي ”تاريخ“ تصور ٿي ڪيو ويو. لکيل ٻوليءَ جي استعمال کان اڳ نظم جو اهو هڪ باقاعده نمونو واقعي حافظي جي لاءِ انتهائي مددگار ثابت ٿيو هوندو. اوائلي پٽن ۽ چارٽن، ڪهاڻين پڌا پندڙن ۽ عالمن جو حافظو به واقعي غضب جو هوندو. وڌيڪ سڌريل سماجن ۾ جهڙوڪ قديم يوناني سماج ۾ شاعريءَ جا اجتماعي پيچل سماجي ڪارج پڻ صاف ظاهر آهن. يونانيءَ لکي مذهبي ۽ فرائض ۽ رسمن سان آسريو. عام ماڻهن جي منظم ۽ باقاعده اجتماعي جشن جي حيثيت سان، جيڪي سنڌن روايتي مذهبي ڪرياکرم سان وابسته هئا، قديم رهيو. سنڌن ”پنداري“ گيت پڻ ساڳئي قسم جي هڪ خاص سماجي موقعي جي نسبت سان، ۽ ان جي پس منظر ۾ وڻن پيدا ٿيا ۽ وڏيا. يقيناً شاعريءَ جي ان قسم جي واضح ۽ مقرر استعمال شاعريءَ کي هڪ اهڙو ڍانچو ڏنو، جنهن جي وسيلي انهن مخصوص قسم جي شاعريءَ ۾ ڪاميابيءَ ۽ عروج حاصل ڪرڻ ممڪن ٿي سگهيو. جديد تر شاعريءَ ۾ انهن منجهان ڪي نمونا اڃا به موجود آهن. جيئن ته مذهبي راڳ (مولود، سداح يا ڀڄن)، جن جو ذڪر ڪري چڪو آهيان. ”ناصرانه ۽ اصلاحي يا ادي شاعريءَ جي اصطلاح جي معنيٰ ڪنهن حد تائين بدلائي چڪي آهي. انهن لفظن جي هڪ معنيٰ ته ”معلومات پهچائيندڙ“ به ٿي سگهي ٿي ۽ سنڌن مطلب خالص ”اخلاقي هدايتون ڏيندڙ“ يا ٻي ڪا اهڙي معنيٰ به وٺي سگهجي ٿي، جنهن ۾ اهي پئي معنائون شامل هجن. مثلاً، روسي

شاعر ”ورجل“ (ولادت ۲۹-آڪٽوبر ۱۷۰۰ ق. م. وفات ۵۰ ورهين جي عمر ۾) جا ”جيار جڪس“ نالي شعر تمام سهڻا شعر آهن، منجهن ڪيئيءَ جي باري ۾ تمام مفيد معلومات ڏنل آهي. پراچ اها ڳالهه ناممڪن نظر ايندي ته ڪيئيءَ بابت هڪ جامع ڪتاب لکجي، جو ساڳئي وقت بهترين شعر پڻ هجي. هڪ ته ان ڪري جو موضوع تمام پيچيدو ۽ سائنسي نوعيت جو ٿي ويو آهي، ٻيو ته ان کي بهتر نموني ۾ نثر ۾ ئي ناهي سگهجي ٿو. نه وري اڄ اسين ائين ڪري سگهون ٿا، جيئن روسين ڪيو هو. ته عام نجوم ۽ فلڪيات تي ويهي رسالا قلمبند ڪريون. اهڙي قسم جي نظم تي، جنهن جو واضح مقصد معلومات پهچائڻ هجي، نثر سبقت ۽ نوعيت حاصل ڪري چڪو آهي. هن قسم جي معلوماتي يا اداوي شاعريءَ هاڻي آهستي آهستي يا ته رڳو ۾ اصلاحي شاعريءَ تائين محدود ٿي چڪي آهي، جنهن جو مقصد پڙهندڙن کي ڪنهن ڳالهه بابت مصدق جي نظريي ڏانهن سائل ڪرڻ آهي. ان ڪري، منجهس هاڻي اهو ڪي پڻ شامل ٿي ويو آهي، جنهن کي ”طنز“ سڏيو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ ”طنز“ جي دائري ۾ خالص ”لُڏول يا سٺ“ يا ”مزاح“ پڻ اچي وڃن ٿا، جن جو مقصد بنيادي طور صرف ڪل ڀڳو ۽ خوشدلي پيدا ڪرڻ آهي. ”ڊرائيڊن“ جا ڪي نظم، سترهن صديءَ ۾، ان معنيٰ ۾ ”طنز“ شمار ٿين ٿا، جو انهن شين تي لُڏول ۽ چٽڪرڻ آهي، جن جي خلاف اهي لکيا ويا، ۽ ساڳئي وقت اهي ”اصلاحي شاعريءَ“ ۾ به شامل آهن، جو انهن جو هڪ مقصد پڙهندڙ

کي هڪ خاص سياسي نظريي ۽ مذهب، نقطہ نگاہ ڏانهن سائنل ڪرڻ آهي؛ ان ڪالهم جي حاصلات واسطي انهن نظمن ۽ حقيقت کي انساني جي وسيلي بيان ڪرڻ وارن تمثيلي نمونن کان پڻ ڪم ورتو ويو آهي. ان قسم جي نظمن ۾، هن جو نظريو ”دي هائينڊ اينڊ پينٽر“ (هرئي چيٽو) تمام گهڻو اهم آهي. جنهن جو مقصد هٿ ڏيکارڻ آهي ته انڪلنڊ جي ڪليسا جي مقابلي ۾ روم جي ڪليسا حق تي هئي. ساڳي طرح، اولهين صديءَ ۾، ”شيلي“ جي شاعريءَ جو گهڻو حصو سماجي ۽ سياسي سدڙن آڻڻ جي ولولي کان متاثر آهي.

جيسٽائين نائڪ واري رنگ جي يا ”ڊراما“ جي شاعريءَ جو تعلق آهي، هينئر ان جو سماجي ڪارج به ان قسم جو آهي، جو خود خود ان سان مطابقت ملي ٿي: ڇاڪاڻ ته اڄڪلهه گهڻي ڀاڱي شاعري انگريزي لکي وڃي ٿي، جا اڪيلائيءَ ۾ پڙهجي يا هڪ ننڍي حلقي ۾ وڏي آواز سان پڙهجي ۽ ”ڊرامائي شاعري“ ٿي اها واحد شاعري آهي، جنهن جو اهو هڪ ڪارج آهي ته ماڻهن جي هڪ هجوم تي، جو اسٽيج تي هڪ خيالي حقيقت ڏسڻ لاءِ جمع ٿيو آهي، فوراً ۽ اجتماعي اثر پيدا ڪري. ”ڊرامائي شاعري“ ٻئي هر قسم جي شاعريءَ کان مختلف آهي. جيئن ته ان جا خاص قاعدا قانون، ڊراما يا نٽڪ جي قاعدن قانونن سان هم آهنگ آهن، جنهنڪري ان جو ڪارج سرسري طور نٽڪ جي مخصوص ڪارج ۾ ئي سمايل آهي. ظاهر آهي ته هتي نٽڪ يا ڊراما جو سماجي ڪارج منهنجي موضوع سان واسطو نٿو

رکي.

جيسٽائين فلسفانه شاعريءَ جي خاص ڪارج جو تعلق آهي، ته ان کي سمجهڻ لاءِ ڪافي ڇنڊ ڇاڻ ۽ تاريخي جائزي وٺڻ جي ضرورت آهي. مان سمجهان ٿو ته مان اڳي ئي شاعريءَ جا ڪافي قسم اهو واضح ڪرڻ لاءِ ڄاڻائي چڪو آهيان ته منجهانئن هر هڪ جو خاص ڪارج ڪنهن نه ڪنهن ٻيءَ شي جي ڪارج سان لاڳاپيل آهي. ”ڊرامائي شاعريءَ“ جو ڊراما يا نٽڪ سان، ”معلومات پوڄائيندڙ افادي شاعريءَ“ جو ان جي نفس مضمون جي ڪارج سان، فلسفي يا مذهب يا سياست يا اختلافات جي ”اصلاحي شاعريءَ“ جو انهن موضوعن جي ڪارج سان. تنهنڪري، ائين ٿي سگهي ٿو ته اسين انهن منجهان ڪنهن به خاص قسم جي شاعريءَ جي ڪارج تي غور ڪريون؛ پر خود ”شاعري“ جي ڪارج جو سوال پوءِ به ائين جو ائين رهجي ٿو وڃي، ڇو ته اهي سڀ مٿي ذڪر ڪيل شيون نثر ۾ به ٻاهي سگهن ٿيون.

پر، اڳتي وڌڻ کان اڳ، آڄ هڪڙي اعتراض کي ختم ڪرڻ چاهيان ٿو، جو هتي ڪري سگهجي ٿو. بعضي ماڻهو شاعري جي اهڙي قسم کي، جنهن کي ڪو خاص مقصد سامهون آهي، هڪ جي نظر سان ڏسندا آهن مثلاً، اهڙي شاعري، جنهن ۾ شاعر ڪن خاص سماجي اخلاقي، سياسي يا مذهبي خيالن جي تبليغ يا وڪالت ڪندو هجي. ان صورت ۾، ماڻهو جيڪڏهن اهي خيال پسند نه ڪندا آهن، ته فوراً ائين چوندا آهن ته اها شاعري، شاعري ئي نه آهي. بلڪل ائين ئي، جيئن ڪي ماڻهو وري ڪنهن خاص شاعري

کي سڃي سڃي شاعري سمجهندا آهن، بعض ان لاءِ ته ان ۾ جن ڳالهين جي ابتڙ ڪيل آهي، تن سان هنن جو اتفاق راءِ هوندو آهي. مان سمجهان ٿو ته اهو سوال اهميت نٿو رکي ته شاعر ڪنهن مخصوص سماجي لاڙي جي خلاف آهي يا فائدي ۾، ٿي سگهي ٿو ته ڪا خراب شعر گوئي عامه ول ٿي وڃي، ڇو ته ان ۾ ان وقت جي عام لاڙي سان مطابقت هجي؛ پر سڃي سڃي شاعري نه رڳو ڪنهن خاص مقبول عام لاڙي جي بدلجڻ کان پوءِ به باقي رهندي آهي، پر خود انهن مسئلن ۾ عام دلچسپيءَ جي مڪمل طور ختم ٿي وڃڻ کان پوءِ به رهندي آهي.

جن مان خود شاعر جي پنهنجي جذباتي وابستگي هئي. روسي شاعر ”ليوڪيشس“ جو نظريو اڄ به هڪ عظيم نظريو آهي، توڙي جو علم نجوم طبعيات بابت هن جي نظرين جي هاڻي ڪابه اهميت نه رهي آهي. اهڙيءَ طرح ”ڊرائيڊن“ جو نظريو توڙي جو سترهين صديءَ جي سياسي مذهبي جهيڙن سان هاڻي اسان جو ڪوبه واسطو وجهه ڪونهي، ماضيءَ جي شاندار نظريو جي حيثيت اڄ به اسان کي لطف ڏيندي سگهي ٿو. حالانڪ ان جو موضوع اهڙو آهي، جو اڄ ان کي نثر ۾ ئي بهتر نموني ٻاهي سگهجي ٿو.

هاڻي، جيڪڏهن اسان کي شاعري جو لازمي سماجي ڪارج ڳولڻو آهي، ته پهريائين ته اسان کي ان جي انهن ظاهر ظهور ڪارجن ڏانهن — بشرطڪ ان کي ڪي ڪي ڪارج پورا ڪرڻا آهن — ڏسڻ گهرجي، جيڪي ان کي واقعي پورا ڪرڻا آهن. انهن منجهان پهريون، منهنجي خيال ۾، جنهن بابت اسان کي خاطري

ٺي سگهي ٿي، سو هيءُ آهي ته شاعري کي لطف يا ورونهن ڏيڻ گهرجي. جيڪڏهن اوهين ٻڌندا ته ڪهڙي قسم جو لطف ڏيکارين ٿا ته آءٌ چوندس ته اهڙي قسم جو جيڪو شاعري ڏيندي آهي! ته ان کان وڌيڪ صاف يا مفصل ٻيو ڪوبه جواب اسان کي جماليات جي وسع ۾ ڏورانهين دائري ۾ ڦٽل جي اصلي ماهيت جي سوال ڏانهن کڻي ويندو.

آءٌ سمجهان ٿو ته هيءُ ڳالهه اڻ سڃي ويندي ته هڪ سٺي شاعر کي، هڪ وڏو شاعر هجي يا نه، لطف سان ڪم ٻنهنجي پڙهندڙن کي ٻيو ڪجهه به ڏيڻو آهي؟ ڇو ته جي هو خالي ۾ محض لطف ڏيندو، ته اهو لطف بذات خود به ڪنهن ڪمال درجي جونئو ٿي سگهي. اهڙن خاص مقصدن کان علاوه، جن جا مثال آءٌ شاعريءَ جي مختلف نمونن جي بحث ۾ اڳي ئي ڄاڻائي چڪو آهيان، شاعريءَ ۾ هميشه ڪنهن ائين تجربن جي ورڪا ٿئي ٿي، يا ڪو مانوس يا ڇاڻل تجربو نئين ادراڪ يا ڇاڻ سان پيش ٿئي ٿو يا وري ان ۾ ڪنهن اهڙي شيءِ جو اظهار ٿئي ٿو، جنهن جي اسان کي ڇاڻ ته آهي پر ان جي بيان ڪرڻ لاءِ اسان وٽ لفظ نه آهن، اهو اظهار اسان جي ڇاڻ کي ڏاڻي ٿو. ان کي سڏاري سڏاري ٿو. اهو سمجهڻي هن مضمون جو تعلق نه ته شاعريءَ جي هن انفرادي زندگي سان آهي. نه وري ڪنهن لطف ۾ ورونهن جي نوعيت سان. آءٌ سمجهان ٿو ته اسين سڀ ان ورونهن ۾ ان لطف سان واقف آهيون، جيڪو اسان کي شاعري مان ملي ٿو، تنهن سان گڏ، ان کان اڳتي وڌي ڪري،

اسين ان لسوق کي به محسوس ڪريون ٿا، جو شاعري اسان جي خود زندگيءَ ۾ پيدا ڪري ٿي: انهن ٻن اثرن پيدا ڪرڻ کان سواءِ، شاعري شاعري نه آهي. هيءُ سڀ ڪجهه قبوليندي به، عين ممڪن آهي ته شاعري اسان کي، اسان جي اجتماعي حيثيت ۾، يعني سڄي سماج کي، جو ڪجهه ڏئي ٿي، تنهن کي نظر انداز ڪري ويهون؟ ۽ جڏهن اها ڳالهه چوان ٿو، تڏهن ان جو مارو وسيع مفهوم پنهنجي خيال ۾ آهي، ڇو ته مان سمجهان ٿو ته هيءُ هڪ اهم ڇيڙو آهي ته هر قسم کي پنهنجي شاعري هٿن گهرجي. نه رڳو انهن ماڻهن واسطي، جيڪي شاعريءَ مان لطف حاصل ڪن ٿا (اهڙا ماڻهو ته هر وقت ڌاريون ٻوليون به سگهي سگهن ٿا، انهن جي شاعري مان لطف به حاصل ڪري سگهن ٿا) پر ان ڪري، جو اها ڪريون ٿا ۽ پنهنجيءَ زبان کان علاوه ٻيءَ ڪنهن زبان جي نه سگهڻ جو هڪ سبب هي به رهي ٿو ته ماڻهو جو ڪجهه آهي، تنهن کان سردمت مختلف ٿيڻ جو نتيجو گهري. مطلب ته هڪ اعليٰ زبان کي ٽيستانين ختم ٿيڻ ڪري سگهجي، جيستائين ان زبان جي ڳالهائيندڙن کي ختم نه ڪيو ويو آهي. جڏهن هڪ زبان ٻيءَ زبان جي جاءِ والاري ٿي، ته ان جو سبب هي آهي ته ان ۾ ڪي بهتر قبول ٿيڻ لائق صلاحيتون آهن، ۽ اها زبان ڊيڄي ۽ سڄي ويٺل زبان کان نه رڳو سوچڻ لاءِ، پر احساس ۽ امنگ جي دائري ۾ پڻ نه رڳو مختلف پر گهڻو بهتر آهي ۽ تنهن جي معنيٰ ته امنگ ۽ احساس، قوم جي عام زبان ۾ ئي بهترين حد تائين ظاهر ٿي سگهن ٿا. هتي ”قوم جي عام زبان“ مان

مراد اها زبان آهي، جا قوم جي سمورن طبقن—غريبن—وڏي ڳوٺاڻن—جي زبان هجي. زبان جي بيهڪ، ترنم، آواز، ان جا اصطلاح، ورڇيون، ٻيا ٻيا سڀ ان جي ڳالهائيندڙن جي شخصيت جو اظهار ۽ ترجماني ڪن ٿا.

جڏهن آءٌ چوان ٿو ته نثر جي بجاءِ نظم احساس ۽ امنگ جي اظهار سان واسطو رکي ٿو، تڏهن منهنجو مطلب اهو نه آهي ته شاعريءَ ۾ ذهني مواد به مفهوم جي ضرورت نه آهي، يا هيءَ ته عظيم شاعري معنيٰ جي لحاظ کان گهٽ درجي واري شاعريءَ کان گهٽ مائيدار هوندي آهي، پر ڳالهه جي هن لحاظ کي زياده ڇيڙو نه ٿو ڏيان. پنهنجي فوري مقصد کان پري هٽي ويندس، تنهنڪري مان، هيءَ ڳالهه هتي تسليم ڪرڻ نه سمجهي، اڳتي وڌندس ته ماڻهو پنهنجي عميق ترين احساس ۽ امنگ جو شعوري ۽ غير شعوري صرف پنهنجيءَ زبان جي شاعري ۾ ئي پائيندا آهن، ۽ ٻئي ڪنهن به فن يا ٻيءَ ڪنهن به ڌارين ۾ ٻوليءَ جي شاعريءَ ۾ اها ڪم نه ملي سگهندي. ان جو اهو مطلب به نه آهي ته سڄي ٻي شاعري رڳو انهن احساسن ۽ امنگن جي اظهار تائين محدود آهي، جن کي ان ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن مان هڪو شخص سڃاڻي ۽ سمجهي سگهي ٿو. شاعريءَ کي رڳو مقبول عام شاعريءَ تائين اسان کي محدود سمجهڻ گهرجي. انهيءَ سلسلي ۾ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته هر امنگ قوم جي زياده پڙهيل لکيل ۽ روشن خيال ماڻهن ۾ عام سڌن ماڻهن ۾ ناهي. ناهي ته امنگ ۾ هڪڙي اهڙي ڳالهه ضرور مشترڪ آهي، جا سندن

پيءُ ٻوليءَ جي ساڳئي درجي وارن ڳالهائيندڙن جي وچ ۾ هرگز موجود نه آهي: ۱ جڏهن ڪنهن قوم جو تمدن صحتمند ۽ اڀرندڙ آهي، ته سندس عظيم شاعر وٽ پنهنجن سنهي همزيبان ۾ هموطن پائڻن کي پيش ڪرڻ لاءِ مندن الڳ الڳ تعليمي سطح جي لحاظ سان، ڪجهه ضرور هوندو آهي.

اسين هتي چئي سگهون ٿا ته شاعر جو هڪ شاعر جي حيثيت ۾، پنهنجيءَ قوم ڏانهن فرض السديءَ طرح ئي آهي. هن جو سديءَ طرح فرض پنهنجيءَ زبان ڏانهن آهي - يعني پهريائين ان جي حفاظت ڪرڻ، ۽ پوءِ ان کي وڌائڻ ۽ سڌارڻ. جو ڪجهه ٻيا ماڻهو محسوس ڪري رهيا آهن، تنهن کي ظاهر ڪري، شاعر انهن جي احساس کي باشعور بنائي ٿو، ۽ ائين خود ان احساس کي بدلائي ٿو. هو ماڻهن کي، جيڪي ڪجهه هو اڳي ئي محسوس ڪري رهيا آهن، تنهن بابت وڌيڪ ڄاڻ پيدا ڪري ٿو، ۽ ائين هو کين مندن ذات متعلق زياده باخبر بنائي ٿو. پوءِ هو ٻين کان رڳو زياده باشعور نه آهي، پر انفرادي طور ٻين کان، خود ٻين شاعرن کان به، مختلف پڻ آهي، ۽ شعري طور پڙهندڙن کي انهن احساسن کان به روغناس ڪري سگهي ٿو، جن جو ان کان اڳ هئڻ کي تجربو نه ٿيو آهي. اهو آهي اصل فرق، هڪ حقيقي شاعر ۽ هڪ خطي ۽ چڙواڳ شاعر ۾. هڪ خطي شاعر وٽ به اهڙا احساس ٿي سگهن ٿا، جي ٻنهي ذاتي هجن، پر جن ۾ ڪو ٻيو شريڪ نه ٿو ٿي سگهي، ۽ ان ڪري اهي بيڪار آهن: پر هڪ حقيقي شاعر ادراڪ ۽ احساس جون نيون شڪليون تلاش ڪري

ٿو، جن ۾ ٻيا به شريڪ ٿي سگهن ٿا، ۽ اهڙيءَ ريت، احساس ۽ انگ جي انهن نئين صورتن کي اظهار بخشي، هو ان زبان کي وڌائي ۽ مالا مال ڪري ٿو، جا هو پاڻ ڳالهائي ٿو.

آءٌ هڪ قوم ۽ پيءُ قوم جي احساس جي ان غير محسوس فرق بابت ڪافي ڪجهه چئي چڪو آهيان: اهو فرق سندن مختلف زبانن ڪري آهي، ۽ آهي زبانون ئي ان فرق کي تهاڻن وڌائين ٿيون، پر قومون مختلف تجربن سان، نه فقط مختلف ڄاڻن تي پر مختلف دورن ۾ پڻ دوچار ٿين ٿيون. درحقيقت اسان جو شعور ۽ احساس اسان جي بدلجندڙ دنيا سان گڏ هميشه بدلجندو رهي ٿو. اسان جو شعور ۽ احساس اڄ ته فقط ساڳيو نه آهي، جو چئنان يا پوئانين جو آهي، پر اهو ساڳيو به نه آهي، پر ڪنهن مئو سال اڳ به خود اسانجن وڏن جو هو: اسان جو شعور ۽ احساس هينئر اهو به ساڳيو نه آهي، جو اسان جي پنهنجي والدين جو هو، ۽ خود اسين پاڻ به جيئن هڪ سال اڳ هئاسين، هينئر ائين نه آهيون. اهو ته ظاهر آهي: پر ڇا ڳالهه اهڙي ظاهر نه آهي، سامهينءَ ته بس اهوئي سبب آهي جو اسين ڪڏهن به شعر لکڻ بند ڪري نٿا سگهون. اڪثر پڙهيل ماڻهو پنهنجيءَ زبان جي وڏن ادبين ۽ مصنفن لاءِ فخر محسوس ڪندا آهن، توڙي جو هنن انهن کي ڪڏهن پڙهيو به نه هوندو آهي: بلڪل ائين، جيئن هو پنهنجي ملڪ جي ٻين ڪنهن اهڙي نسل جي نرالين خياليين بابت فخر محسوس ڪندا آهن: ڪي ادب ۽ مصنف ته ايسڏا مقبول ٿي ويندا آهن، جو سياسي

تقريباً بازين ۾ به هنن جا حوالا ڏنا ويندا آهن، پر اڪثر ماڻهو اهو نٿا محسوس ڪن ته اهو ڪافي نه آهي: ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن هو مستقل طور نوان نوان وڏا ادب ۽ مصنف، خاص ڪري وڏا شاعر، پيدا نه ڪندا رهندا، ته هنن جي زبان کي زوال اچي ويندو، هنن جي تمدن کي زوال اچي ويندو، ۽ اهو شايد ٻئي ڪنهن طاقتور تمدن ۾ جذباتي وڃي.

ڳالهه هيءَ به ته صاڪ آهي ته جيڪڏهن اسان وٽ پنهنجي دور جو نئون زندو ادب نه هوندو، ته اسين پنهنجي ماضيءَ جي ادب کان به ڇڄي وينداسون. جيستائين اسين ادب جي اوسر جو هيءَ سلسلو قائم نه رکنداسين، تيستائين اسان جو ماضيءَ جو ادب به اسان کان جيئن EH نئين هوندو ۽ پري ٿيندو ويندو، تان جو اهو اسان لاءِ اجنبِي ٿي ويندو - جيئن ڪنهن ٻيءَ ڌارينءَ قوم جو ادب، جو ته اسان جي زبان بدلجندي رهي ٿي، ۽ اسان جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو نمونو، اسان جي ماحول ۾ بدلجندڙ مادي حالتن جي اثر ۽ دٻاءُ سبب، هروقت ۽ هر طرح بدلجندو رهي ٿو: ان حالت ۾ جيڪڏهن اسان وٽ ڪي اهڙا ماڻهو نه آهن، جيڪي پنهنجي غير معمولي احساس ۽ شعور کي لفظن تي غير معمولي قدرت رکندي، ظاهر ڪرڻ ۽ بختگي بخشن جي صلاحيت رکندي هجن، ته ان صورت ۾ نه فقط اسان جي پنهنجي اظهار جي صلاحيت، بلڪه، سواءِ خيس کان خيس محسوسات جي، ٻيءَ ڪنهن شيءِ جي محسوس ڪرڻ جي طاقت به نستي ۽ نابود ٿي ويندي.

اها ڳالهه ڪا خاص اهميت

ڪانه ٿي رکي ته ڪنهن شاعر جي چاهيندڙن جو حلقو سندس حياتيءَ جي دور ۾ وسيع هو يا نه. اهم ڳالهه اها آهي ته هر نسل ۾، ۽ هميشه هن جي چاهيندڙن جو ڪجهه نه ڪجهه حلقو موجود هجي. ٻيو صورت، انهي سنهجي چوڻ جو اهو مطلب نڪري ٿو ته شاعر جي اديت پنهنجي دور لاءِ ٿي آهي، ۽ گذري وڃي شاعر اسان جي ڪنهن ڪم جا نٿا رهن، جيڪڏهن اسان وٽ زنده شاعر موجود نه آهن. مان ته پنهنجي پهرين ڳالهه تي ايترو نه زور ڏيندس ته جيڪڏهن ڪنهن شاعر جي مقبوليت سندس جيتري تمام جلد وڌي وڃي ٿي، ته اها صورتحال خود شڪ جو باعث بنجي ٿي، ڇاڪاڻ ته ان مان اهو انديشو ٿئي ٿو ته هو ڪا نئين شيءِ پيش ڪانه ڪري رهيو آهي، بلڪ جيڪي ڪجهه پيش ڪري رهيو آهي، سو اهوئي ڪجهه آهي، جنهن تي ماڻهو اڳي ئي هريل آهن. يعني اهو ڪجهه، جيڪو اڳي ئي پنهنجن اڳين نسلن جي شاعرن کان حاصل ڪري چڪا آهن، پر اها ڳالهه اشد ضروري ناهي ته شاعر کي پنهنجي دور ۾ مڃيند ۽ باشعور چاهيندڙن جو هڪ ننڍو حلقو ضرور هجي. هي نهايت ضروري آهي ته پيشرو ماڻهن جو هڪڙو مختصر حلقو موجود هجي، جي فڪر ۾ آزاد هجن، ۽ جي پنهنجي دور کان به اڳتي هجن. يعني اهڙا، جو نئين شيءِ ڪسي جلد قبول ڪرڻ لاءِ تيار هجن. تمدن ۽ ثقافت جي ترقيءَ جي معنيٰ اها نه آهي ته هر شخص کي هر دست اڳتي آڻي معاذ تي بهارجي، بلڪ، ان جي معنيٰ صرف هي آهي ته هر دور

۾ ادب شناس ۽ باذوق ماڻهن جو منتخب ڏليل حلقو موجود هجي، جن کان عام پڙهندڙن جي هڪ جماعت، ذوق ۽ ادب دوستيءَ ۾، هڪ - اٽل نسل جي ويجهي کان زياده پئجي نه هجي. شعور ۽ ادراڪ جون تبديليون ۽ واڌارو، جيڪي اول ڪن ٿورڙن وٽ ظاهر ٿيندا، سي، پنهنجي اثر ذريعي، ٻين ۾ ترنت قبول ٿيندڙ مصنفن معرفت، آهستي آهستي زبان تي پنهنجا هلڪا هلڪا نشان ۽ نقش پيدا ڪندا، جنهن وقت اهي ان تي چمي، دائمي ڇڪهه والاري پيدا، تڏهن وري هڪ نئين قدم، هڪ نئين پيشقدميءَ جي ضرورت ٿيندي. ازانسواءِ، زنده اديب ئي آهي، جن جي وسيلي مثل اديب زنده رهن ٿا، مثلاً، ”شڪسپيئر جهڙي شاعر انگريزي زبان تي جيڪو گهرو اثر ڇڏيو آهي، اهو اثر رڳو ڪنهن نسل لورن پوءِ واري نسل جي شاعرن جي ذريعي ئي نه پهتو آهي، ڇو ته عظيم شاعرن ۾ ڪسي خصوصيتون هونديون آهن، جي ترنت ظاهر ٿي نه سگهندون آهن، ۽ صديون پوءِ وارن شاعرن کي سڌيءَ طرح متاثر ڪري، اهي عظيم شاعر، زنده زبان تي هميشه اثر وجهندا رهندا آهن. اڄ جيڪڏهن هڪڙو انگريزي ٻوليءَ جو شاعر اهو ڄاڻڻ چاهي ٿو ته موجوده دور ۾ پنهنجي ٻوليءَ جا لفظ هو ڪيئن استعمال ڪري، ته هن کي لازمي طور انهن اديبن جو گهرو اڀياس ڪرڻو پوندو، جن پنهنجي زباني لفظن کي صحيح استعمال ڪيو، جن پنهنجي دور ۾ زبان کي نئون روپ ڏنو ۽ نئين زندگي بخشي. هيستائين مون ان آخري ڳالهه ڏانهن رڳو اشارو ٿي ڪيو آهي، جنهن تائين، پنهنجي خيال موجب، شاعريءَ جي اثر جي

انتها ايڪي سگهجي ٿي: ۽ اها ڳالهه هن نموني ۾ بهتر طور ادا ڪري سگهجي ٿي ته شاعري دوران آخرڪار ماڻهن جي ڳالهه ٻولي، ماڻهن جي احساس ۽ ادراڪ، ماڻهن جي روزمره توڙي عام زندگين ۾ امتياز ۽ فرق هڪ بنيادي فرق، خاص امتياز واقع ٿئي ٿو، اهو امتياز ۽ فرق سماج جي سڀني فردن، قوم جي سڀني شخصيتن، بلڪ سڀني قوم جي حالت ۾ مجموعي طور واقع ٿئي ٿو. پوءِ منجهانئن ڪي ڪي شاعري کي پڙهندا هجن يا نه به پڙهندا هجن، ان مان لطف اندوز ٿيندا هجن يا نه به ٿيندا هجن، ۽ ڪي پنهنجن عظيم شاعرن جا رڳو نالا به ڪي پاد نه هجن. شاعري ۾ اثر، پنهنجن آخري حسدن تائين، درحقيقت، نهايت وڌيڪ، تمام اڻڌو ۽ ثابت ڪرڻ ۾ انتهائي مشڪل آهي. ان جو مثال ائين آهي، جيئن آسمان ۾ اڏامندي ويندڙ بکيءَ يا هوائسي جهاز ۾ اک وجهي بهي ڇڏي: ۽ جي اوهان ان کي تڏهن نظر ۾ رکيو هو، جڏهن اهو اوهان کي چٽو ڏسڻ ۾ ٿي آيو، ۽ ائين اوهان ان کي برابر نظر ۾ رکيو آيا، ته اوهان ان کي تڏهن به برابر ڏسندا رهندا، جڏهن اهو تمام پري هليو ويو هجي. اصل ايترو پري، جو جيڪڏهن اوهان ان وقت پئي ڪنهن شخص کي اشارو ڪري اهو ڏيکارڻ جي ڪندا، ته هن جي اڻهليل اک ان کي ڏسي ئي ڪانه سگهندي. ساڳيءَ طرح، شاعري جو اثر به جيڪڏهن اوهان پهريائين انهن ماڻهن ۾ ڇاپيندا، جن تي شاعري گهڻو ۽ گهاٽو اثر ڇڏيو آهي، ۽ پوءِ انهن کي ڇاپيندا، جن ڪڏهن شاعري کي پڙهيو به ڪونهي، ته اوهان کي شاعري جو اثر ان ملڪ ۽ ان قوم ۾ هر

هنڌ نظر ايندو. گهٽ گهٽ اوهان کي اهو اثر تڏهن ته ضرور نظر ايندو، جڏهن ان قوم جو تمدن صحتمند ۽ زنده آهي ۽ ڇو ته هڪ زنده سماج ۽ ان جي حصي جو پٺي حصي تي باهمي اثر مستقل طور هوندو ٿي رهندو آهي ۽ آءٌ شاعريءَ جي سماجي ڪارج ۽ سان اها ئي ڳالهه سندس وسيع معنيٰ ۾، مراد وٺان ٿو: يعني هيءَ، ته شاعري پنهنجي رفعت زور ۽ تاثير جي سلسبت سان سڄيءَ قوم جي ڀول چال، شعور ۽ ادراڪ تي اثر وجهي ٿي.

اوهان کي ائين سمجهڻ نه گهرجي ته منهنجو مطلب ڪو هيءُ آهي ته اسان جيڪا زبان ڳالهائون ٿا، تنهن جو تامين فقط اسان جا شاعر ئي ڪن ٿا. ثقافت جو ڍانچو انهي کان زياته پيچيدو ۽ وسيع آهي. درحقيقت اها ڳالهه به پنهنجي جاءِ تي درست آهي ته اسان جي شاعري جي لباقت انهي ڳالهه تي منحصر آهي ته ڀوليءَ جا ڳائيندڙ ڀوليءَ کي ڪهڙي نموني استعمال ٿا ڪن؟ ڇو ته شاعر کي لازمي طرح پنهنجي زبان بلڪل ائين ئي پنهنجي مواد طور کڻي پوي ٿي، جيئن اها سندس اردگرد ڳالهائڻي وڃي ٿي: جيڪڏهن اها بهتر کان بهتر ٿي رهي آهي ته ان سان ڦٽندو وڌندو ۽ جيڪڏهن اها هيئي هوندي ٿي وڃي ته هن لاءِ ان ئي ڀوليءَ زبان جو بهتر استعمال ڪرڻ لازمي آهي. شاعري، ڪنهن حد تائين، ڀولي جي سونهن کي قائم رکي سگهي ٿي؛ شاعري ڀوليءَ کي پيچيده حالتن ۾ زندگيءَ جي بدلجندڙ مقصدن لاءِ اهڙي ڪاميابي سان اظهار خيال جي سوزون ذريعي پنجن ۾ مدد ڏئي سگهي ٿي، جيڪي ٻيءَ طرح اها گذريل ساده

زندگيءَ جي سڌن سادن مقصدن لاءِ هڪ سوزون ذريعو هجي. پر، ساڳئي وقت، شاعري پنهنجي سر ان پراسرار سماجي ڪوشش ڪاريءَ جي پٺي عنصر وانگر، جنهن کي اسان ”ثقافت“ سڏيون ٿا، اهڙين وسيع ۽ متعدد حالتن تي مدار رکي ٿي، جي سندس پنهنجي اختيار ۽ ضابطي ڪان ٻاهر آهن.

هيءَ ڳالهه مون کي ڪن زبانه عام قسم جي خيالن ڏانهن وٺي وڃي ٿي، جن کي هتي آخر ۾ ٻيڻ ڪرڻ ضروري ٿيو سمجهان. هيستائين مان شاعريءَ جي مقامي قومي ڪارج تي زور ڏيندو رهيو آهيان، ۽ ان ڳالهه جي سلسلي ۾ مون کي هڪ صفائي پيش ڪرڻي آهي. مان اهو تاثر ڇڏڻ نٿو چاهيان ته شاعريءَ جو ڪارج قومن کي هڪجهڙي کان الڳ ڪرڻ آهي، ڇو ته مان اهو نٿو چاهيان ته مختلف قومن جون ثقافتون تمدن هڪجهڙي کان هڪجهڙي اختيار ڪري ترقي ڪري سگهن ٿا. جيتوڻيڪ ان ڳالهه ۾ شڪ نه آهي ته ماضيءَ ۾ ڪيتريون تهذيبون ٿي گذريون، جن اعليٰ فن، فڪر ۽ ادب پيدا ڪيو، ۽ اهي تهذيبون هڪجهڙي سان لهه وچڙ نه هون، پر انهن جي باري ۾ مان ڪامل يقين سان چئي نٿو سگهان، ڇو ته ٿي سگهي ٿو ته انهن مان ڪي تهذيبون، جي بظاهر اسان کي الڳ الڳ نظر آيون، سي درحقيقت ٻين سان ربط ۾ رهيون هجن. پر يورپ جي تاريخ ۾، بهرحال، ائين ڪم ٿيو آهي. خود قديم يونان مصر کان گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو، ۽ ڪنهن حد تائين ايشيا تي سرحدي ملڪن کان پڻ. خود يوناني رياستن جي باهمي تعلقات ۾

اسان کي، سندن ڀولين ۽ طهور طريقي جي اختلاف جي باوجود باهمي اثر نظر اچي ٿو. بلڪل اهڙو ئي، جهڙو ۽ يورپ جي مختلف ملڪن جو هڪجهڙو ئي. يورپي ادب جي تاريخ ۾ ته ڳالهه خاص طرح نظر ايندي ته هڪ زبان جو ادب ٻيءَ زبان جي اثر کان ڪڏهن به الڳ ۽ آزاد نه رهيو آهي؛ سڄي هميشه آزادانه ڏي. وڻ ٿيندي رهي آهي، ۽ ٻن سمجهائڻ هر هڪ هڪجهڙي کان نئين قوت ۽ توانائي حاصل پئي ڪئي آهي. ثقافت تمدن جي معاملي ۾ مڪمل هڪجهڙيءَ مان ڪجهه به وري سري ڪن ٿو سگهي: ڪنهن به ملڪ جي ثقافت جي زنده جاويد رهڻ جو مدار ان تي آهي ته اها ٻين ثقافتن مان آزادانه ڏي. وڻ ڪندي رهي. پر يورپ جي امن ۽ اتحاد لاءِ ثقافتي هڪجهڙي جيڪڏهن هڪ خطرو آهي ته اهو ساڳيو خطرو ان ثقافتي اتحاد ۾ پڻ موجود آهي، جيڪا يڪرونگيءَ ۽ يڪسانيت طرف وٺي وڃي. ڪثرت ۽ تنوع ايترو ئي ضروري آهي، جيترو اتحاد. مثلاً، ڪن محدود مقصدن جي حق ۾ هونئن ته گهڻوئي ڪجهه چئي سگهجي ٿو. جيئن ته يورپ جي ”هڪ گڏيل ڀوليءَ“ جي سلسلي ۾ ٻيجا آسانيءَ سان ”اڻپڙتو“ يا ”بنيادي انگريزيءَ“ جا نالا وٺي سگهجن ٿا. پر سمجهو ته ملڪن جي سموري لکپڙهه ۽ ڳالهه ڀولنه ان جڙتو ڀوليءَ وسيلي شروع ڪري ٿي ڏجي، ته اها ڪيتري نه اڻنگي ۽ اڻوري لڳندي. شايد ائين ۾ ٿئي ته ڪن معاملن ۾ ته اها زبان مقصد کي پورو ڪري سگهي، ۽ ڪن ۾ بلڪل بيڪار ثابت ٿئي. هيڏانهن شاعري مستقل طور انهن شين جي

يادگيري ڏياريندي رهي ٿي، جي
 لفظ ۾ زبان ۾ چئي سگهجن
 ٿيون، ۽ انهن جو ترجمو ناممڪن
 آهي. هڪ قوم جو ٻيءَ قوم سان
 روحاني ڏي-وٺ جو رستو
 قيسنائين قائم ٿي نٿو سگهي،
 جيستائين کي اهڙا ماڻهو نه
 هجن، جن پنهنجي ٻوليءَ کان
 علاوه ٻي گهٽ ۾ گهٽ هڪ
 ڌارين زبان ايتري چڱيءَ طرح
 سکي هجي جيتري پنهنجيءَ زبان
 کان سواءِ ٻي زبان سکي
 سگهجي ٿي، ۽ نتيجي طور، ان
 ڌارينءَ ٻوليءَ ۾ ڪنهن نه
 ڪنهن حد تائين پنهنجيءَ زبان
 وانگر ئي محسوس ڪري سگهندا
 هجن. ان طرح، جيڪڏهن ڪو
 شخص ڪنهن ڌارينءَ قوم کي
 سمجهڻ چاهي ٿو ته هو پهريائين
 انهن شين کي سمجهڻ جي
 ڪوشش ڪندو، جن پنهنجيءَ
 زبان کان علاوه سندس زبان کي
 سکڻ جي تڪليف ورتي هوندي
 - اهڙيءَ طرح هو هڪڙي
 کي پنهنجيءَ پنهنجيءَ قوم کي
 سمجهڻ ۽ سمجهائڻ ۾ مددگار
 ثابت ٿيندا.

هتي ذهني طور هيءَ ڳالهه
 به ڪري ڇڏيان ته ڪنهن ٻي
 قوم جي شاعريءَ جو اڀياس هڪ
 خاص انداز جي معلوماتي نوعيت
 جو ٿئي ٿو. مان چئي چڪو آهيان
 ته هر زبان جي شاعريءَ ۾ ڪي
 اهڙيون خصوصيتون آهن، جي
 فقط اهي سمجهي سگهن ٿا، جي
 اهل زبان آهن. پر ان ڳالهه جو
 پورو رخ به آهي. مون ڪڏهن
 ڪنهن اهڙيءَ زبان جي پڙهڻ
 جي ڪوشش ڪندي، جا مون
 کي چڱيءَ طرح نه پئي آئي
 آهي، انهن محسوس ڪيو آهي ته
 مان ان جي نشتر کي ان وقت
 تائين سمجهي نٿي سگهيس،
 جيئن مون ان کي اسڪول جي
 استاد جي معيار ۽ دستور مطق
 نه پڙهيو - يعني ان کي سمجهڻ

لاڙ مون کي هر لفظ جي معنيٰ
 جي هڪ ڪرڻي پيشي، ان جو
 گرامر - ڳڻهڻو ٻيو، وغيره، پر
 ڪڏهن ڪڏهن مون انهن محسوس
 ڪيو آهي ته ڌارين زبان جي
 ڪنهن شعر کي پڙهڻ مهل،
 جنهن جو مان ترجمو ڪري نٿي
 سگهيس. ۽ جنهن ۾ مون لاءِ
 ڪيترائي ڏکيا لفظ به موجود
 هئا، ۽ اهڙا جملا به درپيش هئا
 جن جو مطلب مان سمجهي نٿي
 سگهيس، مون کي ٻورن ڪنهن
 اهڙي واضح خيال يا تاثر جو
 احساس ٿيو، جو نه رڳو نراڻو
 هو، پر انگريزيءَ ۾ جيڪي
 سمجهه آهي تنهن کان به مختلف
 هو، ۽ ان ۾ مون کي هڪ اهڙي
 شي ۾ نظر آئي، جنهن کي مان
 لفظن ۾ نه بيان ڪري نٿو سگهان
 پر ته به مون چاتو ته مان انکي
 سمجهي ويو آهيان. پوءِ جڏهن
 مون اها زبان چڱيءَ طرح سکي
 ورتي، ته معلوم ٿيو ته اهو تاثر
 ڪو وهر ڪونه هو، ڪا محض
 اهڙي خيالي شيءِ نه هئي جا
 صرف پنهنجي ذهن جو اختراع
 هجي، پر اها شيءِ درحقيقت ۾
 واقعي ان شاعريءَ ۾ پنهنجي
 جاءِ تي موجود هئي. هن مان
 منهنجو مطلب هيءُ آهي ته
 شاعريءَ جي وسيلي اوهين
 ڪڏهن ڪڏهن هڪ ڌارين
 ملڪ ۾، پاسپورٽ ۽ ٽڪيٽ
 حاصل ڪرڻ کان اڳ نٿي،
 ڪڏهن چاهيو ته داخل ٿي
 سگهو ٿا.

يورپ جي حدن اندر مختلف
 زبانن ليڪن ملندڙ جلندڙ ثقافتن
 رکندڙ ملڪن جي رشتي جي
 هن مسئلي ڏانهن، شاعريءَ جي
 سماجي ڪارج جي تحقيق ڪندي
 اسين شايد غير متوقع طور ٺڪري
 آيا آهيون. آڳاٽن يقينن هن نقطي
 کان اڳتي وڌي، خاص سياسي
 مسئلن ۾ داخل ٿي نٿو چاهيان

پر آڳاٽو اهو چاهيان ٿو ته جيڪي
 اهڙن مسئلن مان سڌيءَ طرح
 واسطو رکڻ ٿا، سي انهن سوالن
 جي سرحدن ۾، جن تي آڳاٽي
 بحث ڪري چڪو آهيان، ڪڏهن
 ڪڏهن ضرور داخل ٿين، چوڻهه هي
 سوال انهن سياسي مسئلن جو روحاني
 رخ پيش ڪن ٿا، جن جو مادي رخ
 سياست جو موضوع آهي. پنهنجي
 پنهنجي بحث جي دائري ۾ ماڻهو
 جو واسطو انهن زندگيءَ ۾ ٿيل شين
 سان آهي، جن جي وڌڻ ويجهڻ
 جا قاعدا قانون بنهه پنهنجا آهن،
 جيڪي، سوڙهي جو هر شئي مدلل
 ۽ معقول نه نه آهن، ته - عقل
 ۽ دليل کي اهو تسليم ڪرڻا
 ئي آهن. اهي اهڙيون شيون
 آهن، جن جي دستوري رٿابندي
 نٿي ٿي سگهي، ۽ جيڪي
 فاطمي هٿ ايتروئي رهي
 سگهن ٿيون جيترو موسمون، سينن
 يا هوا.

آخر ۾ آڳاٽي چوندس ته
 جيڪڏهن آڳاٽو سمجهڻ ۾
 حق بجانب آهيان ته شاعريءَ
 کي شاعر جي سڄيءَ هم زبان
 قوم لاءِ هڪڙو سماجي ڪارج
 ادا ڪرڻو آهي - سوڙهي جو
 - قوم پنهنجي شاعر جي وجود
 کان باخبر هجي به يا نه - ته
 اهو ان مان هي نتيجو نڪري
 ٿو ته يورپ جي هر قوم وٽ
 اها ڳالهه اهميت رکي ٿي ته
 ٻين قومن وٽ شاعريءَ جو سلسلو
 قائم رهڻ گهرجي. مان نار واري
 زبان جو ذمئو نه پڙهي ڪونه -
 ڇاڻاڻ، پر مون کي پڌايو ويو
 ته نار واري زبان ۾ شعر نٿو لکيو
 وڃي، ته مان ان کي هڪ
 خطرو سمجهي، اهڙي نموني ۾
 چرڪيس، جو منهنجو اهو اظهار
 ۽ ڪشاده دلڪشي واري
 همدرديءَ جي اظهار کان
 گهڻو وڌيڪ هوندو: مان ان کي
 هڪ اهڙيءَ پيمانيءَ جي

نشان جي سمجهندس، ڇا شايد
پر عظيم پڪڙجي ويندي: اها
اهڙي زوال جي نشاني ٿي
سگهي ٿي، جنهن جو مطلب اهو
ٿيندو ته ماڻهو هر هنڌ تهذيبي
جذبات جي قوت کان محروم
ٿيندا ويندا، ۽ نيٺ محسوس
ڪرڻ جي صلاحيت کان محروم
رهجي ويندا. ۽ ائين واقعي ٿي
سگهي ٿو. هر هنڌ مذهبي اعتقاد
جي زوال پذيريءَ بابت ڪافي
ڪجهه چيو ويو آهي؛ پر مذهبي
احساس ۽ شعور جي زوال پذيريءَ
ڏانهن ايترو توجهه نه ڏنو ويو.
اهي موجوده دور جي مشڪل
رڳو اها نه آهي ته خدا ۽ انسان
بابت ڪن انهن عقيدن ۽ ويساهه
وڪي ٿو سگهجي، جن ۽ اسانجن
ابن ڏاڏن جو اعتماد هو؛ پر اصل
ڳالهه اها آهي ته جيئن انسان جا

اڳيان بزرگ خدا ۽ انسان بابت
محسوس ڪندا هئا، ائين هينئر
محسوس نٿو ڪيو وڃي. هڪڙو
عقيدو، جنهن ۾ هينئر اوهان جو
اعتقاد نه رهيو آهي، پهرين حال،
اهو ته اهڙي شيءِ آهي،
جنهن کي ڪنهن حد تائين اوهان
پوءِ سمجهي سگهو ٿا؛ پر جڏهن
مذهبي احساس ڪم نه ٿئي ٿو،
تڏهن اهي لفظ جن جي وسيلي
ساڻهن ان احساس جي اظهار
ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي،
جي بي معنيٰ ٿي پون ٿا. اهو
سچ آهي ته مذهبي احساس
فطرتي طرح انسان ۾
محسوس آهي، ۽ دور دور ۾ به
محسوس آهي. ائين نٿي، جيئن
شعراءِ احساس بابت مختلف آهي.
احساس بدلجڻو رهڻو ٿو، ٿو وڃي
عقيدو ۽ نظريو ساڳيو ٿي رهڻو

اهو ته انساني زندگيءَ جو هڪ
اڌل شرط آهي. مون کي دراصل
جنهن ڳالهه جو خوف آهي، سا
آهي هن احساس جو ڪم ۽ مڪمل
موت. ساڳيءَ ريت هيءَ ڳالهه
پڻ ايتري ئي ممڪن آهي ته
شاعريءَ لاءِ احساس ۽ اهو
احساس جيڪو شاعريءَ جو
بنيادي مواد آهي، سو ڪنهن
وقت هر هنڌ پنهنجي مري ۽ ختم
ٿي وڃي؛ ۽ اهڙي صورتحال
پوءِ دنيا ۾ بڪسانيت قائم ڪرڻ
لاڳو شايد آساني به نه ٿئي
ڪري وڃي، جيڪا بڪسانيت
کي ماڻهو محض بڪسانيت
خاطر محبوب ۽ مطلوب سمجهن
ٿا.

(سماهي ”مهراڻ“ ۳-۴/۱۰۰
۱۹۶۰ع کان ورتل)

وڪرسو وهاءِ...

غلام حسين رنگريز

(نوٽ: مدد علي سنڌي جي ڪتاب پير ملن جي مهورت تي پڙهڻ لاءِ لکيو ويو)

بنگال جي عظيم شاعر ٽيگور لکيو هو ته سانجهيءَ ويـل ٻڌندڙ سج آخري چڙهي هندي چيو. ”آهي ڪو، جو منهنجي جڳهه والاري! ان وقت هڪ ننڍڙي ڏيئي ڪنڌ مٿي کڻي چيو. ”آئون ڪوشش ڪندس.“ جڏهن رات جو سڀ سڄي ماحول جي نس نس ۾ پنهنجو زهراري ويندو آهي، ته ڪيترائي جيءَ گهر ۾ ڳڻڻاڻجي ويندا آهن ۽ ٻيا ڪيترائي سراجي، سانت جي ڪنڊ وٺائيندا آهن. هر ڪي ذات جا ڏيئا پنهنجي جهڪي جوت سان به اونڌاهيءَ کي لنگهاريندا آهن. هي سڀ ڀڄ ڊاڳ ۽ ڀڄ جا ڀول اونڌاهيءَ جا چٽيل آهن. ماڃس جي هڪ تپاسي ڏيئي جي سنهڙي لاث به پوائتي ماحول ۾ آڏت جو سامان بنجي ويندي آهي. گهور انڌيري ۽ هورازيون ڏيندڙ به انهي جهڪي جوت سان وات لهڻ جا جتن ڪندا آهن. سج اوس ڀرڻو آهي، شام اسانجي منزل نه آهي. هيءَ سڀ پنهنجي پنهنجي --وج، پنهنجي يقين، پنهنجي به--ج ۽ هڪ جو اولڙو آهي. اسان سڀ انهي شام جنهن جو وه اسانجي وجود کي ويڙهي ويو آهي، جي بهاني ڏسڻ ۽ نئين نڪور سڄ جي ڀرڻ جا آسائتا آهيون.

اها آس اسان جو يقين ۽ اسان جو ايمان آهي. هڪ بلغاري شاعر لاشن هٿان مارجڻ کان چند گهڙيون اڳ به هن ويساه جو اظهار ڪيو هو ته: ”مياني هسءِ حياتي سرهاني مائيندي، هي يقين منهنجي سيني ۾ محفوظ آهي، ۽ جيڪا هن يقين کي چيري سگهي، سا گولي ڪٽي به ناهي، ڪٽي به ناهي.“ اسان وٽ عام چوڻي آهي، ته ماه وڃي هر ويساه نه وڃي. هن حياتيءَ جي مڻا ۽ سرهاني انهي ۾ آهي، ته ويساه قائم ۽ دائر رهي. جيئن جو اسانگ ۽ اڳتي وڌڻ جو جذبو انهي ويساه سان ئي سلهاڙيل آهي. انهي ڪري اسان کي هيئن چوڻ نه چڱائي، ته شام اسان جي منزل آهي ۽ رات جو پنڌ ان ڪٽ آهي.

دور دور تائين راه ڪائي روشن نه هئي ڏينهن جي هن سفر ۾ ويندو اڌ پنڌ ۾ سج لهي شام منزل هئي تنهنجي تنهنجي، ائين ته نه سوچيو هئس، شام منزل ٿي ويندي ڪڏهن تنهنجي ۽ منهنجي!! (مدد - برسلن)

سنڌ جو عظيم شاعر، حياتيءَ جو ترجمان، سج ۽ سورهاپ جو ساکي، لافاني لافاني ڪلام جو خالق روشنيءَ جو اوجو مينار، موجود ۽ ايندڙ نسلن لاءِ واکاڻا ڪريو. بوي چري.

وهه. مٽڙا پنهور ۾، ڪر ڪو واکو ۽ لڙڻ جو لطيف چئي، ڏونگر ڏيندو ڏس. پنهو اٿي، سر پر هلي سڀني دوستو. اڄ جي گڏجاڻي جي مناسبت جي گهر آهي ته آئون پاڻڪي انهي تائين محدود رکان، انهي ڪري مون اڄ جي ڳالهه کي ٽن حصن ۾ ورهايو آهي.

هڪ - ڪجهه سنڌي ادب متعلق. ٻيو - ڪجهه صاحب ڪتاب متعلق. ٽيون - ڪجهه ڪتاب متعلق.

ڪجهه سنڌي ادب متعلق

ورهاڻي کانپوءِ سنڌي ادب ۾ جيڪو حال پيدا ٿيو، تنهن کي ڀرڻ ۽ اسان پنهنجي سرچڻي جا ڪوڙ ڪٽي، سرڪار جي سرپرستي نالي ماتر رهي حالتن جي دشواري ۽ اڻائي واءِ هئي. مٿيون منجهاني ڇڏيون. ڪجهه وقت ته وائڙا رهيا سن. آهستي آهستي پنهنجي پنهنجي ويجهل سڃاڻپ جي مڃهه حاصل ڪيسون ۽ سنڌي ادب جي واڌاري لاءِ پاڻ پتوڻ لڳاين. انهي سلسلي ۾ جميت الشعرا ڪانوڻي سنڌي ادبي سنگت تائين ڪن ٻين ننڍين ننڍين تنظيم ۾ شهن چڱي ۽ وڪي محنت ڪئي. جميت الشعرا اڳتي هلي بي جان ٿي وئي. باقي رهسي سنڌي ادبي سنگت، تنهن نئين

لومي ۽ ترقي پسند ادب کي وڌائين ۽ اڻسڻو ڪردار ادا ڪيو. اسانجي شعور جي اوسر ۽ واڌڪشي. نوان شاعر ۽ ليکڪ پيدا ٿيا. نئون صنفون متعارف ٿيون. ترقي پسند لاپڻ زور ورتو. اڃا انهي ڪم جون ڀڙون پختون نه ٿيون هيون، ته ڪي مؤثر جو هٿي باز، موقعي پرست ۽ ڏيسڪاءُ پسند سياستڪار ۽ سياستباز پيدا ٿيا جن ذاتي ۽ گروهه لڳل شپ جي انا پرستي سان هٿي اچي ٻاڙي ڪي لڙهه ڪري ڇڏيو. ڪلهه تائين اسان هڪ ئي سنڌي ادبي سنگت جي آياري ڪئي ۽ هاڻي اسان هڪ هڪ ٿي انجا چوڏا لاهڻ شروع ڪيا. ان تي ناچائڻ قبضن، ۽ دغلين ۽ هڪ هٿين جاسٽهوبا سڏيا اٿئون. انکي سنڌي ادب جي وڌاري ۽ پيڙهڻ پنهنجي مخصوص سياستڪاري ۽ سياستبازي جو سهرو بنائڻ جون حرڪتون ڪيون اٿئون. هن گهڻائي جي دور ۾ هن المناڪ ۽ ڪڙي حقيقت کي نهايت سنجيدگي سان غور هيٺ آڻڻ جي ضرورت آهي.

ون پوسٽ ڪانوه ۽ جنهن هلال جنم ورتو ۽ جيڪا ۱۹۶۷ کان ۱۹۶۹ جي وچ ۾ عروج تي رهي تنهن سنڌي ادب جا نوان رسالا، ڪتاب ۽ ڪتابڙا نڪتا، جن ادب جو قابل فخر سرمايو مهيا ڪيو. اڄ اسان سڃاڻپ جو جيڪو فصل لٽي رهيا آهيون سو انهي دور جو ئي ڏنل آهي. انهن ڏينهن ڏي نهاريندي وري جڏهن اسان حال ڏانهن ڏسون ٿا، ته هنجون ٿا هاريون ۽ ڳوڙها ڳاڙهيون ٿا. اڄ اسان هڪيون ڇا ٻيا؟

نفرتون، نراسائون، گروهه بنديون، ويساهه گهاٽيون، آهيشاهيون، خود غرضيون، ڪردار ڪشون، حماقتون، ابي هٿيون، اناپرستيون ۽ بزدليون،

ذهني پسماندگيون... انهي هڪ مان اسان ۽ اسان جي ايندڙ ٽهي ڪهڙا قل ۽ قول ميڙيندي سا ڪا ڳجهي ڳالهه نه آهي. ”روح رهاڻ“ هڪ ماهوار رسالو هئو، پر ان هڪ اداري جو ڪم سر انجام ڏنو. اڄ به روح رهاڻ جا سالپانا ميڙ تصور جي اکين آڏو اچن ٿا، ته ٻنهي ۽ حب الوطني جو ويساهه تازو ٿيو وڃي. اڄ اسان ڪميٽي / عدد (Quantitv) ۾ اڻ ڳڻيا آهيون پر خاصيت (Quality) ۾ ڪجهه به ناهيون. اسان جي حال جو هيءَ حال آهي جو هڪ به سنڌي رسالو (سرڪاري / غير سرڪاري ڪان علاو) باقاعدي مان نٿو نڪري. هڪ به روح رهاڻ جي ميڙ جوڙو ميڙ نٿو ٿئي. اهي سڀ ڳالهون ويچار ۽ ڪجهه ڪرڻ لائق آهن. اسانجو آئيندو اسانکي هڪاري رهيو آهي ۽ حال وقت جي عدالت ۾ اسان تي ڏانهو پيو آهي.

ڪجهه صاحب ڪتاب متعلق

مدد، ”پرسن“ جو خالق منهنجو پراڻو دوست آهي. اسان هيدرآباد جي سرهڻ پربل راتين ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ رهاڻون ڪيون آهن. انون کيس ان وقت ڪسان سڏائڻ جڏهن هڪ يونيورسٽي جي ورائين ۾ انقلابي نعرا هڻندو وڌندو هئو. مون کيس شاگرد معاذ تي اڻ ٿڪ پوريو ڪندي به ڏٺو، مون کيس ادب جي ميدان ۾ قوم پرستي ۽ جهنڊوڪڻي ۽ اڳتي قدم چاڙهندي ڏٺو. منهنجي ساٿي تڏهن به حجت رهي جڏهن، هو ٽڪل ٽل واهڙو وانگي ڪنهن وڻ جي ڇانوري ۾ ويهي رهيو. انون ساٿي تڏهن ۾ ملائي رهيس جڏهن هنجي اندر جو عملي انسان

سانت جي سر ۾ لڙهندو ويو. اسان تڏهن به ملياين جڏهن هنجي اندر جي ڪرانتڪار ۽ ڌار پنجهي ويا. هو ڪهاڻين جي ذريعي نراسائي پسند ليکڪ ۽ پڙا جو پورٽريٽ بنجي آيو. ڪلهه وارو اسنگ ۽ حوصلي ڀريو مدد، هار کائي اڄ نٿو ۽ نماڻو ٿيو ويٺو آهي. ڪلهه جنهن جو جهول ڳڙهن سرهن ڪن لاءِ ڦهليل هو، اڄ سو ٿور ٿانڪو آهي. ٿور جو وڻ ۽ ٻڪو اڄ جي فرانس ۾ پسنڌ ليکڪ جو نشان آهي سو زندگي ۽ رهائي ۽ خوشحالي جي خاصيتن کان وانجهو آهي. زندگي، ٿور ۾ وڻ نه آهي. زندگي مونتي جي مڪار به آهي، ته ڪلاب جي رنگين خوشبو به. زندگي مانوڻ جي رت ۾ مهراڻ جي موج آهي، ته ٿر جي ٿڌڪار به. زندگي پرهم جو، پڪيڙن جي لات به آهي، ته هر هلائيندڙ، ان اهاڻيندڙ، جڳ ڇرڪائيندڙ ۽ ڪارون جي ذات به بهرحال مدد اڄ ”شام“ کي پنهنجي منزل بنائي ويٺو آهي ۽ مدد جهڙا ڪيئي ليکڪ انهي شام جي اوند ۾ پناهه وٺي پنهنجي هستي ۽ مستي مان ويساهه ويڙهي ويا آهن. مدد جي شخصيت جي ٽاڇي ٻيئي ۽ متضاد تدون ڪڍڻ وڃڻ ٿي ويون آهن. قوم پرستي جا اهڃاڻ انقلابي اسنگ، جدوجهد جون اذيتون ۽ اڻ ورندي يادون، پاس ۽ قنوطيت جون ڪمزوريون وغيره هنجي ذهن ۽ تخيل ۾ سماجي ويون آهن. اهوئي سبب آهي جو ”پرسن“ ۽ متضاد خيالن ۽ رنگ وڃيل آهي.

سنڌي شاگرد به سياست کان وٺي سنڌي ادب تائين هن جيڪا جا ڪوڙ ڪئي ۽ جيڪا نور نچوڙو آهي سو ڪو سڀ سڀ اڪارت ڪونهي. ”اڳتي

۴ م ۱۱ هن جي وطن دوست خدمتن جو بـا د گ ر آهي. ج. م. ف هن جي بگهر جي پورهني ۱ شعوري ڪوشش جي زنده تصوير آهي. هن جو ننڍڙو وجود ڪئين قوسي ڪارج سڌ ڪري سگهي ٿو، ڪاش هن جي اندر جو هار ڪا اڌل، سٺل ڪرائيڪار جاگي پوي.

(۳) ڪجهه ڪتاب متعلق

ڪتاب ۱ ۱ مواد بايت جو ڪجهه چوڻو هنم ۱ ۱ صاحب ڪتاب جي حصي ۱ ۱ چئي آيو آهيان. البته هتي هيءَ چون ۱ ۱ ضروري ٿو سمجهان، ته نثراني نظم جو هيءَ ڪتاب اسان جي لحاظ کان سنڌي ادب ۱ ۱ پنهنجي نوعيت جو پهريون ڪتاب آهي. مون چئن ته اڳيان چيو آهي. ته مدد جي شخصيت مختلف ۱ ۱ متضاد لاڙن جو هيءَ پنهنجي ويٺي آهي. موجوده وقت جهڙوڪ هو ٽڪل هاريل ۱ ۱ نرسانئي پسند آهي پر اس جي ڪا چٽڪ هنجي اندر ۱ ۱ اڃا ۱ ۱ ڏڪندڙ آهي. تڏهن ئي، ته هو شام ڪي منزل بنائڻ جي باوجود پهره پڻ لاڙ آيو آهي.

اهو صبح به ٿيندو؟

جنهن صبح لاڙ،

تنهنجا ۱ ۱ منهنجا نڀن آتا،

۱ ۱ آجايبل آهن.

جنهن صبح لاڙ

روندڙ چورا

۱ ۱ ٽمڪندڙ ڳوڙها

الائي ڪڏهن کان

اوسڙي ۱ ۱ آهن.

اهو صبح ۱ ۱ ٿيندو.

(مدد - پتر ملن)

هي هنڌ چوڻو:

رات ڪنهن اونداھي سنجيهاڻ،

گهري ۱ ۱ گهني گهري آهي،

ڌرتي ۱ ۱ آڪاس تي،

اونداھي ۱ ۱ اونداھي جو راج آهي،

پر مان...

هڙي اونده ۱ ۱ به،

هن راجڪماري جي لالت

مان ڦٽندڙ،

پرھ ڦٽي جهڙي سڌر سڌر

۱ ۱ وجھري ۱ ۱ -

سرشتي ۱ ۱ جي ۱ ۱ هڪ ۱ ۱ ۱ ۱

ڪي ڏسي رهيون آهيان!

ڪتاب ۱ ۱ پترن ۱ ۱ جون

اڪثر رچنائون/تخليقون مدد جي

پنهنجي اندر جو اظهار آهن.

۱ ۱ سندس ذات جا دڪا درد

بيڙائون، وفائون جفائون، حادثا،

۱ ۱ سانها آهن. هي انهن بيڙائون

جو پوس شڪار آهي ۱ ۱ ۱ ۱ ۱ ۱

ڪاش هي انهن هزارها ۱ ۱ لکها

ڌاتن جا دڪا درد ۱ ۱ بيڙائون

پنهنجون ڪري جيڪي پٽائي

چوڻي ۱ ۱ -

آتر ڏي اوت ۱ ۱ نه سون سوڙ

۱ ۱ نه کپرو،

چار ٽي چئيءَ پوت، مون

ريڙهندي رات گهني.

اسانجي معاشرتي زندگي ۱ ۱

اڪاچار دڪا درد ۱ ۱ بيڙائون

آهن. لکها ۱ ۱ ڪروڙها انسان

ڪلي آسمان هيٺ پونءَ ڪي

بستر بنائي ڏکيا ڏينهن گذارين

ٿا. ڪيترائي لال ڳل ۱ ۱ ڪلاهي

چورا، موذي مرضن جو شڪار

ٿي بي علاج، پونءَ پڙا

ٿين ٿا. ڪيتريون ئي

ونيون حسرتن جي چڪا ئي

چڙهي بي موت سري وڃن ٿيون.

ڪيترائي پورهيت هٿ پڙاڻ ۱ ۱

سگهه وڃائي بيڪ مڱن ٿي

مجبور ٿين ٿا. ڪيترائي بي بهج

۱ ۱ مسڪين ماڻهو بي دريافتا ماريا

ڪٽيا ۱ ۱ بي عزت ڪيا وڃن ٿا.

ڪيترائي اهي ۱ ۱ پڙا ڪنڊي

ڪڍندي ڪالرا، تپ، اڙهي ۱ ۱

پن مرضن جو شڪار ٿي بي علاج،

ماتون کان الڳ ٿي وڃن ٿا.

اهي هيڏا مارا دڪا درد

يقينا ۱ ۱ ذات جي ڏڪن کان

وڌيڪ اهميت رکن ٿا.

ڪاش مدد ۱ ۱ مدد جهڙا

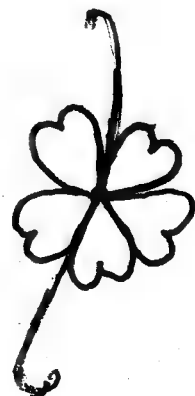
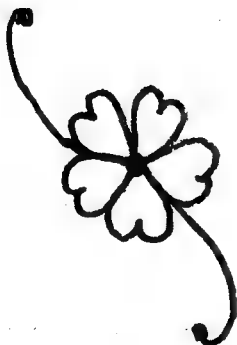
ليکڪ داخليت جي مهاچار مان

نڪري انهن ڪروڙها انسانن جي

ڏڪن دردن کي پنهنجو بنائن.

جيون جي سڱا ۱ ۱ رچائون جي

امرتا انهي ۱ ۱ ئي آهي.

سچ

مختيار ملڪ

سچ اهڙو تجربدي خيال آهي، جنهن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ اوائلي وقت کان وڌيڪ فلسفين جا ڪوڙ ٻئي ڪئي آهي. سچ بابت مختلف مفڪرن جا مختلف رايو رهيا آهن. سچ جي هڪڙي وصف هيءَ ڄاڻائي وئي آهي ته: **جيڪي به حقيقتون ڏسي وائسي سگهجن ٿيون، ان بابت چاڻ يا راءِ سچ آهي.** ڪنهن جو چوڻ آهي ته **غور ۽ جذباتي، غير جانبدار ۽ با مقصد سچائي لرايت طسرف ڇڪيندڙ آهي.** سچ جي ٻي تعريف وصف موجب **”سچ جي فطرت جو هڪ مسئلو آهي، ڪا بيان جو ٻئي لاڳاپي رکندڙ بيان سان مقابلو ڪرڻ“** - سو ائين ڪئي چئجي ته سچ انهن ڳنڍيل بيانن جي سلسلي جو چارو آهي، جن **حقيقتن جو ذڪر بيان هجي، تنهنڪري ڪوبه بيان تڏهن ئي سچ ڄاتو ويندو، جڏهن اهو سچين حقيقتن يا بيانن جي طريقي سان ڳانڍاپو رکندو هجي.** سچ جي نين ۽ مک وصف، عملي نقطي نگاهه واري آهي، جيڪا ٻڌائي ٿي ته سچ اهوئي آهي جيڪو ڪجهه عمل ڪري ٿو، ڇو ته عمل کان خالي حقيقت يا سچ جو اظهار ٻي مقصد آهي ۽ حقيقت به اها آهي ته ڪوبه بيان پنهنجي عمل سان ئي پنهنجي سچائيءَ جي سچاڻپ ڪرائي سگهي ٿو، ماحول موجود ڪيترائي سچ ان ڪري ان ڇڏا آهن، جو انسان اڏو ان جو ڪو واضح عمل ڪونه رهيو آهي. برٽلٽ ريفرحت جي تصنيف **”گليار“** به ائين چيو ويو آهي: **”سچ، وقت جي پيداوار آهي نه سند جي“** (ص ۵۶)، مولانا ابوالڪلام آزاد به سچ وقت جي ڳانڍاپي جي ڳالهه ڪئي آهي ته **”ڪڏهن سچائيءَ کي ان جي ضرورت جي وقت**

پيش نظر ڪيو وڃي ته ان جي باوجود اعتراف ڪرڻو پوي ٿو ته ڏيئا سچ لوڪن کان وڌيڪ پرندا آهن نه ڪي پهريان... انسان جي احساس انسان جي اندر وارين دنيا جي لاڳاپي ۽ ڏڪراءَ جي لاڳيتي عمل هيل نئين ڏاڍيون ڇڏا ڪيون آهن، نه ته حق ۽ ناحق جي ڪسوٽي ڇڏڻ ۾ ڏکيائي ٿئي ها. انسان لاءِ وقت، حالتن، ماحول ۽ تاريخي يا غير تاريخي واقعن کي سمجهڻ جو قاعدو وجود ۾ نه اچي ها، **”منجهس هيڏانهن هوڏانهن واجهائڻ جي قوت يا احساس جنم نه وٺي ها، جڏهن کان انسان کي سچ جي سچاڻي ٿي، تڏهن کان دنيا جي نقشي تي ڪي قدر وجود ۾ آيا ڪي اصول ۽ نظريا ٿيا، دنيا جي ڪيترن شعبن دنيا جي مستقل قيام جي سلسلي ۾ انهن اصولن ۽ نظرين کي بنياد جي حيثيت ڏني ۽ اهي شخص زندگيءَ کي انسانيت ڏانهن امانت سمجهندا آهن، سچ جي نظريي لاءِ جان گھورڻ ڪي عيب نه ڄاڻندا آهن.“** ڇو ته انساني سماج جي وڏي کان وڏي گهرج آهي، ته انسان سچ کي سمجهي ۽ سچائي. سچ زندگيءَ جي اهم حقيقت آهي، جنهن شخص به ان حقيقت کي ڄاتو آهي، تنهن زندگيءَ کي پروڙيو ۽ پوکيو آهي، سچ ڪي سچو آهي، ان سچ کي عام

ڪيو آهي. سنڌ جو صوفي بزرگ سچل مائين به سچ جي راهه جو راهي رهيو. هن پنهنجي زندگي توڙي شاعري سچ ڏانهن اڀري ڇڏي. سچ جي ڳولا، حق جي جستجو، سچل جي ڪلام جو اهم موضوع آهي. هو ڪڏهن به ڪٿي به سچا ڪهه نه ڏپ ڏاڍا جي سچ ڪجهه چئي ڇڏي ٿو.

سچ ٿا سرد چيل ڪنهن کسي وٺي نه وٺي!

سچل، سچ جو پونلڳ هو.

سچيءَ جو چرڪ هو، سچ لاءِ سانس ڇت ۾ چاهه هو:

”حو! سچي ڳالهه ٿي، ڇت آهائي چوربان!

سچ لاءِ جيئن، سچ لاءِ مرڻ هن جي اڌ ڪ مقصدن مان هڪ هو.

سچ سندس نعرو هو:

مارا نمرا حق ڏا، سچل سوليءَ سر آڇو هيس!

سچ، سچل جي وجود ۾ سمايل هو، هو سچ جو متوالو هو ۽ سچ جو ٻانڌڻڙو هو. سچ جي مارڳ تي رسڻ جي لاءِ سچل جي سرپرست سمجھيل هئي!

سچو ئي سچ آيو، ماڳ انهيءَ مهمان!

سچ ڪڏهن مارئي ٿي ڪوٽ ۾ ڳوڙها ڳاڙهي، ته ڪڏهن سسئي ٿي ڏونگر ڏوڏاري.

هر دور **”سچ ۽ ڪوڙ“** به جدا طاقون هڪٻئي سان ٻئي ٽڪريون آهن ۽ هر وقت جي شاعر سچ کي سهارو ٻڌي ڏنو آهي. سچل به سچ جو ساٿ ڏنو.

هن سچ جي سرهاڻ کي پکيڙيو سندس حياتيءَ جو اهم آدرش، سچ هو. سندس شاعري ان سلسله سچ آهي، دائمي ۽ لافاني پڻ. سچل جي هر سٽ **”حقيقت جو اظهار ملي ٿو ۽ هر حقيقت جو بيباڪانه بيان آهي.“** سچل پنهنجي شاعري کي سچ جي ڳولا لاءِ هڪ مهم طور ورتو، سچل جي آها

مقصود نوان لاڙا کڻي آئي آهي. خاص طور تي سچل "صوفي رزم" کي جيڪي طريقا ڏنا آهي نئين صوفي ازم جو بنياد سمجهيا وڃن ٿا. سچ گوني، صوفين جي ان نئين طريقي يا مذهب جو مکيه پرزو هئي، جيئن سچل چيو آهي: سچو وچ سچ دي، ڪيتا انا الحق اقرار.

سچل وٽ سچ جي سار سرس آهي. هو سچ جي ساز تي پيار، امن ۽ نيڪي ۽ جون ڳالهون ڳائيندي ڪوبه عيب يا گناهه محسوس نه ٿو ڪري. سچو سچي ڳالهه ۽ ڪهڙو ڪيتر گناهه؟

روشنيءَ جي ڦهلاءَ لاءِ اونداهين مان الجھڻو ٻوندو آهي. سچ جي آجري ڪرڻ لاءِ اڳ ۾ پنهنجي اندر جو ڪوڙ ڪينو ڪروڙ ڪڍي ڇڏڻو آهي. پاڻ سان بيهڙ ٿو آهي. اسين پاڻ سان ڪيترا سچا آهيون ۽ اسين ٻين سان ڪيترا سچا آهيون، اهو چاڻڻ ضروري هوندو آهي. سچل سچ جي مذهب جي شروعات به پاڻ کان شروع ڪري ٿو: رک ٽول سچو سوز سيني ۾. ڦان ٽول سچو ڏس. ساري جهوڙي سچو صحيح ڪر. ٿي آپ ڪون بڙا ڏيو: ۽ پوءِ ڪجهه پرکي سگهي ڪوڙيون ۽ ڪوڙل سچا سچ سون ڪيا. شيڪسپيئر جو چوڻ آهي ته: "مون کي سچائيءَ ۽ صداقت سان ايتروئي پيار آهي، جو پنهنجي زندگيءَ سان انهن ۽ حقيقت ۽ هڪ ذميدار شاعر وٽ "سچائي" فرض جي حيثيت رکي ٿي. سچ هڪ لاڙو عمل آهي جنهن ۾ جيڪا يگانگت ۽ سرسستي آهي، سا سرڌين کان به نه ٿي روڪي، سچل وٽ اهڙي سرسستي آهي، بلڪل منصور حلاج وانگر، سندس ئي

لفظن ۾:

سچو سائين سچ هي پويو...
سچ ڪنون نهن ڏسداوي
- يا -

تخت هزاري وچ جاءِ رانجهن دي، سچل سچ اڪيان سچل سائين، سچ ٻولي به ٿو نه ڳولي به ٿو، هن جي اظهار ۽ عمل ۾ هڪجهڙائي آهي. هن جي سوچ ۽ لوچ ۾ ساڳائي آهي. هو پنهنجي اظهار ۽ عمل ۾ هڪو پختو آهي. سچ ڳولڻ جيتوڻيڪ جو کائڻو ڪم آهي ته به سچ جي تلاش جاري رکڻ جو جذبو سچ جي ويجهو ضرور آهي ٿو. قرآن شريف ۾ فرمايل آهي:

"چئو: سچ اچي ويو آهي ۽ ڪوڙ غائب ٿي ويو آهي، ۽ ڪوڙ هميشه غائب ٿيڻ واري شئ آهي." سچ جي وجود سان ڪوڙ جي موجودگي اصل کان آهي. سچ نالو آهي پيار، امن، نيڪي، سونهن ۽ سهڻ جو ۽ ڪوڙ نالو آهي ڪلفت، ڪيني ويريڊ، ظلم ۽ ڏاڍ ۽ برائيءَ جو. سچ جو هميشه حالتن سان ٽڪراءُ رهيو آهي ۽ ڪڏهن ڪنهن به مصلحت آڏو نٿو ڪونه ٽڪيو اٿس. ڪوڙ هميشه وقت ۽ حالتن جو غلام هوندو آهي ۽ مصلحتن جو ڳوٺ ٿيندو آهي. ڪوڙ کي ڪڏهن به ڪونه ٿيندا آهن. ڪنهن ڪري ٻن جي اسيند اسين ۽ ٻين جي آڌار تي بيٺل هوندو آهي. سچل به ڪوڙ جي رڃ ۾ پنهنجي حالتن ۾ جنم ورتو. هن هڪ دور جي ڪوڙ خلاف بغاوت ڪئي ۽ انسانن جي اندر ۾ سچ لاءِ آساهه ڏياريو. احمد نديم قاسمي جي لفظن وانگر: "شاعر مستقبل ڏي وڃڻ لاءِ سوچ ۽ تخيل جا پر هڻي اڏري ٿو، يا ٿوري ٿوري ڳالهه غير معمولي شدت سان محسوس ڪري ٿو. هو ان آخري سچ (صداقت) جي

شري ۾ رهي ٿو، جنهن کي ساعرانو سچ به چون ٿا. مادي پرستن ان کي سماجي سچ جو نالو ڏنو ۽ وري صوفين ان کي واحد سچ سڏيو. سچل جيئن ته هڪ سچو صوفي هو، سو سچائي کي هن پنهنجي شاعريءَ جو سونهون بنايو.

خدا ۽ منهنجو مرشد هڪ آهي، پنهنجي جو نالو حق (سچائي) آهي. پوءِ ۽ پنهنجي مرشد، پنهنجي خدا کان، ڪيئن انڪار ڪري ٿو سگهان. (ترجمو)

سچل جون اهي سٽون سچ جي پٽار ڪن ٿيون ۽ خاص طور سچل جي سچ کي چئو ڪن ٿيون. امن - بسند مذهبن ۾ سچ جو آخر درجو ٿئي ٿو، ڇو ته سچ سندر حيات جي جياپي جو منجهو آهي. سچائيءَ سان گذاريءَ حياتي ساڻهي جي نشاني هوندي آهي. پال ڪيريس پنهنجي مذهبي ڪتاب "Gospel of Budha" ۾ به سچ جي پيار ڪئي آهي ۽ سچ کي انساني ذهن جو لازمي حصو سڏيو آهي. هو لکي ٿو ته جيڪڏهن اسان پنهنجن رهن کي خالص نفسياتي خواهشن کان آزاد رکون ۽ ٻين لاءِ برائي نه سوچيون ته اسان ڇمڪندڙ هيري وانگر بڻجي وڃون ۽ ان جي روشني، جيڪا سچ جي روشني آهي، تنهن ۾ هرتصوير کي ان جي اصل حيثيت ۾ ڄاڻي سگهون ته هر شيءِ اسان کي پنهنجي اصلي انداز ۾ روپ ۾ نظر ايندي. سچل سائين به پنهنجي شاعريءَ ۾ سچائيءَ لاءِ جذباتي پيار ڪيو آهي ۽ سوک کي جاڳائڻ لاءِ جاڳوڙ ڪئي آهي. جاڳو جاڳو، اڄوڪي دنيا جي هن ڪوڙيءَ تي جاڳو.

سنڌي الف-ب بابت سوال

ج-ع منگھڙي

سنڌي ٻوليءَ جي الفابيٽ وڏو سڌارو کورندڙ آهي. ڪي اهڙا اکر آهن، جن لاءِ ڪن جو چوڻ آهي ته غير ضروري ٿا پائڻ ان ڪري ڪڍيا وڃن! پر ڪي وري اهڙا ضروري به آهن جيڪي شامل ناهن تن لاءِ وري مان ٿي چوان ته شامل ڪيا وڃن!! تنهن کان علاوه ٻي به ڪجهه ڦيرڦار ضروري آهي.

هنن اکرن کي غير ضروري سڏيو پيو وڃي، جن جهڙا لفظ به هتي ڏجن ٿا.

ا-ع-ت-ط-ث-س-ص-ح-ه-خ-ڪ-ڌ-ز-ض-ظ-غ-گ-ڪ-ق-پر چيئن ته اهي سڀئي اکر وقتن کان وٺي واپس رهڻ ٿا ان ڪري ڏکيا نٿا پائڻ. جن جي لکڻ جو ڏانءُ به آهي. سو ٿي سگهي ته انهن کي ڪيڏن سان ويتر ڏکيائي محسوس ٿئي.

هونئن ڳالهائڻ ۾ به انهن مان ڪن اکرن جي اچارڻ ۾ فرق ٿئي ٿو ۽ جيڪو ضروري به آهي، مثلاً خ ۽ ڪ.

مان ذاتي طور انهن اکرن مان ڪنهن هڪ کي ڪڍڻ جي پئڪڙائي نه ٿي ڪريان — سڀ کان اهم ڳالهه جنهن لاءِ هي سڀ لکيو اٿم ها اها ته سنڌي اکرن ۾ هڪ اهم اکر ”و“ آهي جيڪو سنڌي الفابيٽ ۾ شامل ڪونهي ۽ جنهن کي شامل ڪيو وڃي!! اها ضرورت ان ڪري محسوس ٿي جو جڏهن اهڙا لفظ لکڻ چاهيم ته اهي نڪو ”ر“ مان ٿي لکي سگهيا نڪو ”ي“ مان. ۽ ”ڙ“ وارا اکر اسين ڳالهائون ٿا!! اسين نج سنڌي آهيون!

ڪراچي ۽ لس ٻيلي جي ڇاپرو (چپر واري) علائقي جي

ٻولي، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪلاسيڪي ٻوليءَ جو درجو / حيثيت رکي ٿي.

شاهه رح سنيءَ کي ڪهڻو ڳايو آهي ۽ اهي پنج ٿي سر انهن ٽي پٽن سان لاڳاپيل ٻولي ۾ آهن ۽ سندس ٽي اوسي پاسي ڦرن ٿا. ٻوليءَ جي لحاظ کان شاهه رح جا اهي پنج سر ٿي سٺا ۽ پرور آهن، ۽ اهائي ٻولي آهي ڪراچي ۽ لس ٻيلي جي جي چپر ۽ رهندڙ سنڌي ڳالهائيندڙن جي.

هيٺ مان اکر ”ڙ“ مان ڳالهائيندڙ لفظ لکي رهي آهيان.

۱- ٻوڙ- وار.
۲- ٻوڙو/ ٻوري- ننڍو ٻار، جنهن جي جهنڊ وارا وار نهايت خوبصورت ۽ گهڻا هجن ان ڪري ٻار مان چيو آ.
۳- ٻڙونگي- اهو ڪيڙو جيڪو ريشمي ۽ گرم ڪپڙن کي کائي ٿو.

۴- ٻڙ- ٿوري مقدار ۾ دوا لڳل ڪپڙ جيڪو ڏند ۾ ڪن ۾ سور مهل لڳائبو آ.
۵- چڙڪو- ٻوٽ جو آواز. جملو- ”سٺو ٻوٽ آ چڙڪا ۾ ڪري“.

۶- مڙڪو- تمام جهڻو آواز. جملو- ”لاچار آهي. ساهه جي آڀي پئي ٻوڙ، سس ٿو مرڪا ڪري“.

۷- ڪڙڪو- ٻار جو ڪهڻو

روئڻ.

جملو- ”مائي تنهنجي ٻار جو ته ٻنجهي ۾ ڪڙڪو ۾ پوي“.

۸- ڪاڙو ڙو- ڪانگن جو گڏيل آواز، ننڍن ٻارن جون تيز رڙيون (گڏيل) ۽ هورتن جي ويڙهه مهل آڇي آواز کي ۾ خار مان ڪارو ڙو چيو آهي.

۹- ڪڙڻ- ڪاڏي جي چير ٻوڙ يا ٻت وغيره خراب ٿي ته چيو آ ”هي ته خراب ٿي ڪڙجي ويئي آ“.

۱۰- ڪڙڻ- مڇ ٿي سڪڙجي وهڻ خاص ڪري ڊپ / ٽپ / سيءَ واري حالت ۾ چيو آ ”فلاني کي ڇا ٿي ويو آ ڪڙجي ويٺو آ“.

۱۱- ڪڙڪا- سٺي ماني ڪپڙ ۾ تيل ۽ مٺاڻ گهڻو ڪپڙ وجهي (ڪنڊ ساڻ) ڪنهن کي ڏيئي آ ته چيو، ”فلاني کي ماني ڪپڙ وغيره ڏنو اٿم ڪڙڪا ڪري هو کائي“.

يا،

”مائي عاليشان آ ڪڙ ڪڙ پئي ڪري“.

۱۲- ڪانڙو- ڪمزور ننڍو ٻار ۽ ڪمزور ننڍو جانور.

۱۳- ڙڻ- ڙڻ- سڻين جو آواز.

جملو- ”سٺي مشين آ رڻڪا ٿي ڪري“.

ٽي سگهي ٿو ته ٻيا به گهڻا ٿي ان اکر سان ڳالهائڻ وارا لفظ هجن (اسين به ته ڪراچيءَ جي ٻيٽ ۾ اچي پنهنجي ٻولي وساري ويٺا آهيون) اسيد ته ان سلسلي ۾ ڌيان ڏنو ويندو سنڌ جي سمورن عالمن / اديبن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن کي گذارش آهي ته هو صاحب ان ڏس ۾ ڪجهه روشني وجهي، ڇو ته بلوچ صاحب انهن پٽن کان وائف آهي.

استاد حامي جي ياد ۾ ڪوٺايل جنسي جو احوال

ريپورٽ: مقصود گل - ريتوديرو

حامي مرحوم جو اسڪيج

مقصود گل
استاد ”حامي“ جي

ياد ۾

دل جي ڌرتي لرزي ٿي هئي -
جيون برڪا برسي ٿي هئي -

چا لئه محفل ويران آهي -
چا لئه هر ڪو نالان آهي -

شايد ڪوئي وڇڙي ويو آ،
جيون ٽاڪو آڏڙي ويو آ -

دور لضا مان ڪنهن ڳالهه پيو،
دل ڏارهندڙ راز ۾ ٻڌايو -

مظلومن جو حامي لڏيو،
سنڌيءَ جو اڃا جاسي لڏيو -

تنهنجو هادي تنهنجو رهبر،
”حامي“ سو هو سرد قلندر -

دنيا کان اڃا دور لڏي ويو،
پنهجي پياري ياد ڇڏي ويو -

هر هڪ اک ۾ آهي ٻڙي،
علم ادب جي لات اجهائي -

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمنجيد سنڌي
۽ مهمان خاص نصير احمد سوهو
صاحب (ڊاڪٽر حامي صاحب
جو فرزند) لطيف ادبي سنگت جي
صدر قاضي عبدالحي ڏنل ميزبان
سان گڏ اسٽيج تي اچي ويٺا.
ميزبان ”قائمل سرشاري“
صدر مجلس ”ڊاڪٽر ميمڻ“
صاحب کي سنڌ جو تحفو اجرڪ
پهرايو. بيچ لڳايو. ساڳي طرح
سنگت جي ٻئي رڪن ”سرڪش
سنڌي“ صاحب ”نصير احمد
سوهو“ کي اجرڪ پهرايو ۽ بيچ
هنيو. ويٺن زبردست ڦاڙيون
وڄائي مهمانن جي آجيان ڪئي.
حامي صاحب جي شعرن مان
گڏ مقالن جي نشست شروع ٿي
پهرئين نوجوان شاگرد غلام رسول
گهمري مقالو پڙهي حامي صاحب
جي پسنساري ۽ محبت تي روشني
وڌي. بعد ۾ ”بشير احمد“
صاحب ڊاڪٽر حامي جي

۱۴ آڪٽوبر ۱۹۸۲ع تي
لطيف ادبي سنگت ريتوديرو ۾ سڌا
ٻهار ادبي سنگت نئون ڏيرو جي
گڏيل سڳار سان سنڌ جي
هٻاڪ شاعر ۽ اديب، اعليٰ استاد
۽ ماهر تعليم، سچل سائينءَ جي
شراح ۾ محقق مرحوم ڊاڪٽر
عطا محمد حامي جي ياد ۾
رٿوديرو ۾ هڪ اسڪول جي جلسي
گاهه ۾ پروڦار ادبي جلسو
ٿي گذريو.

اسٽيج کي حامي صاحب
جي شعرن مان لکيل بيتون ۽
رنگ برنگي بلبن سان سينگاريل
ويو هو. وچ ۾ حامي صاحب جي
آدم لئه تصوير، جيڪا قاضي
خضر حیات تيار ڪئي هئي اها
سچني جي نظرن جو مرڪز هئي
ٿيڪ ماڻي ائين بهي مقصود گل
قاضي اسٽيج سنڃالو. سنڌي معزز
مهمان جي اچڻ جو اعلان ڪيو.
مقالن جي نشست جو صدر

سڳو سنڌي مهمان خاص نصير احمد سوهو کي اجرڪ پهرايو ۽ بيچ هنيو

ڊاڪٽر محمد عبدالمجيد مشاعر جي صدر استاد بخاري جي اجازت سان ٺهيل

مدون، منظر قاضي، ساگر سنڌي،
حق شيخ، مختيار گهرو، مقصود
گل، سرڪش سنڌي، محمد بخش
گهانگهرو، شير کوکر، فيض محمد
سورور، شامل هاءِ، ان ڪسان پوءِ
لاڙ ڪاٺي جي شاعرن پنهنجو شعر
پيش ڪيو. بشير احمد شاد، مشتاق
ميمڻ، حافظ حبيب، حافظ نظير
■ ■ ■ سڌ ٿيو لاڙ ڪاٺي جي
هوامي شاعر فقير ”حاجي“
علي بخش جمالي صاحب کي
جنهن پنهنجي مخصوص انداز
سان ”حاميءَ جي حضور“ جي
عنوان سان ڪلام پيش ڪري
داد حاصل ڪيو.

بعد ۾ ٻاهرين ضلعن ۽ سنڌ
جي مختلف علائقن سان آيل
دوست اسٽيج تي آيا ۽ پنهنجو
ڪلام پيش ڪري داد حاصل
ڪيو. منير سولنگي (پير ڳوٺ)،
نظير شهزاد (جنگ آباد)،
حسن مهر فقير (باجارا)، ظفر
سوهاڻي (سيوهڻ)، جمال الدين
جوگي (شڪارپور)، نثار بزمي
(سرڙا پور)، اسد خيرپوري هلي
صاحب خيرپور ميرس کان آيو ۽
حامي صاحب جو خاص شاگرد
آهي.

بعد ۾ نواب شاه کان آيل
سنڌي ۽ سرائيڪي جي مشهور
شاعر گيت جي چاٿو ”بردي
سنڌي“ صاحب جن کي اسٽيج
تي سڏيو ويو جنهن پنهنجو
ڪلام پيش ڪيو. بعد ۾ ”قائل
سراڻي“ پنهنجو ڪلام پيش ڪيو
۽ مهمانن ۽ ڪارڪنن دوستن جا ٿورا

ڇڪو آهي، تنهن سائين
پنهن جون ”ماروڻيون“
پيش ڪري موجود حاضرين کي
متاثر ڪيو ۽ مقالن جي نشست
پوري ٿي.

مشاعري جي صدارت لاءِ
استاد بخاري صاحب جن کي
گذارش ڪئي وئي، ته اسٽيج
تي اچن ۽ صدارت سنڀالين.
ٿوري دير ۾ تازين جي گونج ۾
عوام جو شاعر ”استاد بخاري“
عوام جي سامهون هو. ”ڊاڪٽر
ميمڻ“ صاحب جن ”استاد
بخاريءَ“ کي اجرڪ پارايو ۽
بيچ لڳايو اهڙي طرح مشاعري
جي شروعات ٿي.

سڀ کان پهريائين مرحوم
حامي صاحب جو آواز پندار
ڪونهيو.

شخصيت ۽ شاعري تي پنهنجو
مقالو پڙهندي چيو ته ”مان
گهڻي وقت کان حامي صاحب
جو مداح رهيو آهيان.“ بعد ۾
پرواني سيوهاڻي حامي صاحب
جي شقت جي ابتڙ ڪندي
تقريب ڪئي ۽ چيو ته ”هن دور
۾ حاميءَ جهڙو انسان ڪو
ورلي ملي جنهن ۾ ايتريون
گهڻيون خوبيون هڪ وقت موجود
هجن.“

بعد ۾ ميمڻ غلام مصطفيٰ
مشتاق پنهنجو مقالو پيش ڪيو
جنهن جو عنوان هو ”نقش شجي
يار حامي دل سان چڙهي ويو.“
خيرپور کان آيل دوست
”محمد علي حيدر“ پنهنجي
مقالِي ۾ ”ڊاڪٽر حامي صاحب
جي شخصيت“ سادگيءَ تي
روشني وڌي، تنهن کان پوءِ
سنڌ جو بزرگ شاعر ۽
اديب ”نثار بزمي“ صاحب
پنهنجو مقالو ”حاميءَ جي
حضور عقيدت جا گل“ پڙهي
حاضرين کي متاثر ڪيو ۽ دل
گهريو داد حاصل ڪيو. آخر ۾
ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
صاحب ۽ جڳو حامي صاحب
جو قريبي دوست ۽ مائي رهي

”تنهن جي حسن ڏي مولا خبر ڪري حيران هزارين ٻيا ٿيندا
تنهن جي نينهن جي نازڪ ڏٺي ۽ نقصان هزارين ٻيا ٿيندا.
هن وقت نٿو جو قدر ڪري هڪ ڏينهن اهو افسوس ڪندو،
حاميءَ جي مرڻ کان پوءِ سندس ارمان هزارين ٻيا ٿيندا.“

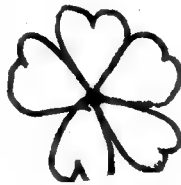
مهربان ان کان پوءِ ”استاد بخاري“
تازين جي گونج ۾ پنهنجو
ڪلام پيش ڪيو ۽ مهمان خاص
ڊاڪٽر حامي صاحب جي پٽ

حامي صاحب جي آواز جي
رڪارڊ هلائڻ کان پوءِ مشاعرو
شروع ٿيو. پهريائين هتان جي
شاعرن پنهنجو ڪلام پيش ڪيو ۽ وڌيڪ

حامي صاحب جي ڪلام جون
طرزون وڃائي داد حاصل ڪيو.
هن وقت نٿو جو قدر ڪري،
هڪ ڏينهن اهو افسوس ڪندو.
حامي جي مرڻ کان پوءِ،
سندس ارمان هزارين ٻيا ڏيندا.

سيد ستار شاهه ۽ غلام شهبير ميراڻي ۽
نور احمد، پنهنجي شيخ ۽ پٽن
لنگارن حامي صاحب جو ڪلام
ڳائي داد حاصل ڪيو ۽ ويٺلن
کي وندرايو. آخر ۽ الفوزه نواز
الله ڏني پانهائيءَ الغوزي تي

نصير احمد موهوءَ کي ڏاڻس
تي سڏيو ويو، جنهن دوستن جا
نورا سڃايا، اهڙي طرح شاعري جي
محفل پوري ٿي ۽ راڳ وهاڻ
جي محفل شروع ٿي.
هن محفل ۾ فقير لعل بخش،

ٽئين ڏير ۾ لطيف ادبي سنگت پاران ماهيايل جشن لطيف جو ٽيڪ

سنڌ جي زرعي معيشت جو سري جائزو

عبدالمجيد خان نظاماڻي

ڪو زمانو هو ته سنڌ ۾ هي بهادڪو مشهور هو ته ”اتم ڪيتي وڌندڙ واپار نيچ نوڪري پنڻ پيڪار“ هو. پر ائين اڄ ڪن ڪجهه وقت اڳي بهراڙين ۽ ڏاڍو مزد هوندو هو، هر شئي خالص ملندي هئي ماڻهن ۽ ايمان ۽ محبت ڏسڻ وڌان هئي. گهڻو ڪري ڪوبه ڪنهن جهه بدخواه ڪونه هوندو هو. هڪ ٻئي سان مدد وڏي پيار ۽ حب سان ڪندا هئا. انهيءَ ۾ ڪوبه ڪنهن کي حيثيت واري تصور کان بي نياز هو. پاڻ دل ٻئي چاهيندي هئي ته ڪنهن جي ڪم اچي. ننڍي سان پيار، وڏي جي عزت، استاد جو ادب نيائيءَ سيائيءَ جو خيال بهراڙيءَ جو خاصو هو. سادگي ۽ اعتدال ايڏو جو جمائي چنڊائي مجبوراً شهر وڃڻ سندن خاص عادت هئي. مشغولي پنهنجي ڌنڌي سان واندڪائي ۾ ڪچهريون سي به سهليون مليون نه ڪلا نه غيبت، نصيحت ۽ هدايت ڀريون. ڪنهن جي شادي غمي ٿي ته حب سان پنهنجا ست ڪم به ڇڏي حاضري ڀرڻ پنهنجو فرض سمجهندا هئا. جتي راج اتي ڏيڍ واڙا به ٿين ٿا جي ڪوبه ڏوهه ٿيو يا چوري ٿي ري ڪوئي راج گڏ ٿي ويندا هئا. هر طرح پاڳني سان همدردي ڪندا بهڙي کي لڪڻ جي جاءِ ڪانه هت ايندي هئي. ماڻهو گهڻو ڪري صحت مند ڪٿي ڪٿي ٻڌبو هو ته ادا فلاڻي کي وڏي ڪنگهه آهي، باقي موسم جي غير گهير وقت ڪو رواجي ٿڌ زڪام نه ته خدا ڊاڪٽرن جي چڪر کان کين بچايو هو.

هاڻي اچون اصل موضوع ڏانهن يعني آبادگار يا ٻين لفظن ۾ بهراڙيءَ ۾ رهندڙ زمين سان مٿاڪٽ ڪندڙ جنهن ۾ ننڍو آبادگار وڏو آبادگار هاري ڪڙمي ڪاسبي زرعي مزور آهت تي ڪم ڪندڙ لوهار وادو مينگهواڙ مطلب ته ديهاٽ جو رهندڙ ٽراڙ ڳاٻار هر قسم جو ماڻهو هن زمري ۾ اچي ٿو. ته انهيءَ جي حالت ڏاڍي رحم جوگي آهي. انهيءَ جا اسباب ڇا آهن. اچو ته پاڪستان جي زرعي معيشت جو حقيقت جي نگاهه سان جائزو وٺون.

باوجود انهيءَ جي جو ملڪي معيشت ۾ وڏو ڪردار زرعي جنسون ادا ڪن ٿيون ۽ ملڪي آباديءَ جو وڏو حصو هن پيشي سان وابسته آهي تاهم پيداوار نڪتہ نگاهه کان اسان اڃا باقي ملڪن کان گهڻو پوئتي آهيون. ڪي قدر ۶۰ واري ڏهاڪي ۾ في ايڪڙ پڌائش سڌري. پر گهربل معيار اڃان حاصل نه ڪري سگهيا آهيون. پاڪستان جي زرعي پيداواري صلاحيت وڌائڻ ۾ اڃان هيٺيون رڪاوٽون آهن:-

- (۱) جديد زرعي سائنس کان اڻ واقفيت
- (۲) بيڪار منڊيون (Marketing) اڻپورو ناقص باربرداريءَ جو نظام
- (۳) سرمايه جي ڪمي
- (۴) پاڻي
- (۵) سمن ڪلر
- (۶) پاڻ ۽ دوائن جو اڻپورو استعمال

(۷) غير معياري بچ

(۸) زرعي مشنري جي ڪمياڻي

(۹) قيمتون رعائيت.

(۱) جديد زرعي ساڻس کان اڻ واقف:

پاڪستان جا آبادگار اڪثر زرعي ٽيڪنالاجي جي استعمال کان غير واقف آهن. جنهن ۾ وڏو دخل اسانجي بهراڙي ۾ ناخواندگيءَ جو آهي. جتي فقط ۱۴ سيڪڙو ماڻهو ٿورو يا گهڻو پڙهيل آهن. معاشي انقلاب اڻ پڙهيل طرفان آيو هجي انهيءَ جا مثال شايد ئي دنيا جي ڪنهن حصي ۾ ملن. زراعت مان سٺا نتيجا حاصل ڪرڻ ۾ ناخواندگي وڏي ۾ وڏي رڪاوٽ آهي. اگرچہ جديد فني معلومات ڏانهن لاڙو تہ شروع ٿيو آهي پر تنهن هوندي به هن صديءَ ۾ تہ گهربل نتيجا حاصل ٿيڻ مشڪل ٿي نظر اچي رهيو آهي. جڏهن تہ هڪ ٻار تي ابتدائي تعليم ڏيارڻ تي ساليانہ ۲۰۰-۲۰۰ روپيا خرچ ٿين ٿا. هي نهايت ئي مايوس ڪن پهلو آهي جو آبادگار طبقه جي اڪثريت جديد فني معلومات کان محروم آهي. ضروري آهي تہ زرعي ٽيڪنالاجي وڌائڻ لاءِ زرعي تعليم تي توجه ڏنو وڃي.

(۲) زرعي جنسن جو نڪال (Marketing) آبادگار تہ ايئن ئي لاتعداد مشڪلاتن

جو شڪار آهي پر پوک پچائي تيار ڪري منڊيءَ ۾ نڪال ڪرڻ شايد وڏي ۾ وڏو درد سر آهي. ڪچا ۽ دور دراز رستا دلائل جا چڪر وڪ وڪ تي ڳاڙهيون جهنڊيون ڪا يونين ڪائونسل جي ڪا ضلع ڪائونسل جي. انهيءَ کان پوءِ ميونسپل جو ناڪو، روڊ ٽئڪس، غير قانوني ٽئڪس جن جي حجت قانوني ٽئڪس کان به وڌيڪ تنهن جو تہ حساب ٿي ڪونهي، آخري پل صراط دلال حضرات، جيڪي پهرين تہ ڏيندا ڊپ لاهور ۾ برسات آهي، ڪراچي ۾ مزدورن جي هڙتال، ڏيساور بند جنس به خراب آهي. مطلب تہ اهڙو هنيون ڦاڙيندا جو آبادگار ويچارو چوندو مال تان هٿ ڪنيم پاڙو ڏي تہ پڇان. وچواري جي مرضي جيڪو وٺيس چنو ٺاهي ڏي. وڪنڊو پنجاهه روپيا مٿ وڪنڊڙ وٺندو ساڳيو سوا سئو روپيا مٿ.

رستن جو مٿي ذڪر ڪيو اٿم تہ (Pakistan Economic Survey 76/77)

مطابق ديهي آباديءَ جو وڏو حصو قابل استعمال رستن کان ٿي ميل يا انهيءَ کان به پري ڇڙو ڇڙ ڳوٺن ۾ رهي ٿو. اڄ ملڪ کي اڍائي لک ميل رستن جي ضرورت آهي جنهن جي جاءِ تي صرف هڪ لک ٽيويهه هزار ميل قابل استعمال رستا آهن.

ساڳيو حال ريلوي جو آهي. تہ زرعي جنس کي ٿرت تازو تانو ۽ باحفاظت منڊيءَ تائين پهچائڻ وڏو مسئلو آهي. ساڳئي وقت ميوا، پاڇيون جن جي حفاظت ضروري آهي تن لاءِ سرد خانن جو هجڻ نهايت ضروري آهي مگر اسان وٽ سرد خانن جي سهوليت فقط ڏيڍ يا ٻه لک ٽنن جي آهي جڏهن تہ اسان کي ضرورت ۲۵ کان ۳۰ ٽنن جي آهي.

(۳) قرض، سيڙپ، سرمايه

ماليات (سرمایه) ”ان آهي تہ ايمان آهي“ پيسه کان سواءِ ڪجهه به ڪونهي. ”خدا جباري پيسه سان ماري ايمان سان“ سرمايه وڏي ۾ وڏي رڪاوٽ آهي. آبادگارن جي مالي حالت هيٺو ڪيون وصوليون ٻڌائينديون. ۲۰۰-۲۰۰ روپين ٽائين به

مڙس جا سرگس ٿيا بازار ۾ موچڙا لڳا. گاڏيون مال ۽ ههرا جهليا پوءِ به ههرا ۽ ٽي چوڙي ڀڙي ويا جيڪي آگسٽ ۾ به اسٽي (Stayorder) کان پوءِ

ڪو ڪو وڃي ظاهر ٿيا. هاڻي حقيقت ٿي اچون ته پاڪستان سرڪار طرفان شايع ٿيل ۷۷-۷۸ع معاشي جائزو رپورٽ مطابق زراعت پيشه طبقي ۾ ۹۵ سيڪڙو ننڍن آبادگارن، مقاطع دارن، هارين، سڙورن ۽ زرعي هنرمندن تي مشتمل آهي. ۷۲-۱۹۷۱ جي انگن اکرن مطابق چند خاندانن جي آمدني ۵۰۰-۵۰۰ روپيا ماهوار تائين آهي. باقي آبادي جو وڏو حصو مفلوڪ الحاليءَ جي زندگي بسر ڪري ٿو. جنهن جو ثبوت هن جا ڦاٽل ايڙا بکيا بيت ۽ ڍنگهرن جا اجها ڏين ٿا. ته ههڙي حال ۾ اهو هاري اهو مزدور اهو ڪلرڪر ڇا محنت ڪندو. جڏهن ته ڪاٿيدار تپيدار جي ڊپ کان روپوش. زراعت به صفت وانگر آهي. جيڏو سرمايه اوڏو نفع. زرعي قرض ڏيڻ لاءِ زرعي ترقياتي بينڪ ۽ امداد باهمي جون انجمنون ۽ عارضي طور (Seasonal Loan) لاءِ شيڊيول بينڪون ڪم ڪري رهيون آهن. زراعت ۾ انقلاب آڻڻ ۽ ديهي آباديءَ کي پاڻ ڀرو ڪرڻ لاءِ محتاط اندازي مطابق في خاندان ڪم از ڪم ڏهه هزار روپيا قرض ڏيڻ ضروري آهي. ۱۹۷۴ کان ۷۷ تائين گورنمنٽ ڪوشش ڪئي ته گهٽ ۾ گهٽ ۶۰ سيڪڙو تائين اها سهوليت آبادگارن کي ڏجي جنهن تي ۵۰ سيڪڙو تائين عمل ٿيو مگر ملڪ ۾ افراط زر بي پناهه مهانگائي ۽ ٻين عملن سبب آبادگار ڪنيل قرض مان فقط ۳۰ کان ۴۰ سيڪڙو تائين فائدو وٺي سگهيا. ٻين لفظن ۾ رٿيل پروگرام تي فقط ۲۵ سيڪڙو عمل ٿيو. مگر هن قرض جو به درد ناک پهلو اهو آهي جو قرض جي مومل ماڻڻ لاءِ ڪاڪ جا ايترا ته ور وڪڙ هئا جو قرض خواه ڪي پلم وڃي هزار مان ڪو سئو اڌ پيو. باقي رقم تپيدار، بئنڪ وارا ۽ وچ وارا چڱا مڙس گهڙڪائي وبا اصل قرض ڪٽندڙ لاءِ فقط ڪاري وارا ڪڪ ”ٻلي ڪاڻي به دڪا ڇپل ڪڍي ڇهه دڪا“ هاڻي هزار جا ساڍا ٽي هزار روپيا. آبادگارن جو هن لاءِ زوردار مطالبو آهي ته وصولي انهن کان ٿئي جن رقم کاڌي. نه ته به گهٽ ۾ گهٽ جيڪي ويڇڙا ڦاٽل آهن تن جي وڃاڻ مان چند ڇڏائي وڃي هي عملاً وهيو واپريو هاڻي ماهرن جي رپورٽ مطابق زراعت پيشه في خاندان ڪي ڏهه هزار روپيا بنا ويساچ ۽ آسان طريقي سان قرض ڏنو وڃي ته اسان اعتماد سان ذميواري ڪئون ٿا ته ٽن سالن جي اندر زرعي پيداوار آمريڪا ۽ ٻين ترقي يافته ملڪن ڏن گهٽ نه ٿيندي. بشرطيڪ مطلوب رقم جيڪا ۸۵۰۰۰ هزار ملين ٿئي ٿي صحيح طرح صحيح هٿن ۾ اچي. حال اهو آهي جو مذڪوره رقم جي عيوض فقط ۶۰۰۰ ملين مختلف ادارن کان ملن ٿا. هي حال آهي قرض جي سهوليت جو ته پوءِ ڪيئن ٽريڪٽر، زراعت جا نوان اوزار، پاڻ، دوائون ٽيوب ويل وغيره ميسر ٿين ۽ ڪيئن زرعي آبادي ۾ بهار ايندي.

(۴) پاڻي:

”جاڻي پاڻي ٿاڻي پاڻ“ هر شيءِ پاڻيءَ جي پيدائش آهي. ايمانداري جي ڳالهه هيءَ آهي ته پاڻيءَ جو نالو ٻڌندي ئي آبادگار جي اکين مان لڙڪن جون سرون وهيو پون. اسانجي پنج ڪروڙ ايڪڙ آباد زمين مان ساڍا ٽي ڪروڙ ايڪڙ نهري پاڻيءَ ذريعي آباد ٿين ٿا جيڪو آبادي جو مکيه ذريعو آهي. جنهن لاءِ اسان وٽ زبردست برجن مين ڪئنالن شاخن واٽر ڪورسن ۽ آڏن جو نظام آهي جيڪو اٽڪل ۳۵ هزار ميلن ۾ ٺهيل آهي. ڏيڍ لک کن ٽيوب ويل آهن باقي رهيل ۱۰ سيڪڙو ايراضي بلاراني يا اٽل وسيلي آباد ٿئي ٿي. اسان وٽ پاڻي جو زير استعمال مقدار ۱۹۶۰ تائين فقط ۷۵-۵۸ ملين ايڪڙ فوٽ هو. جيڪو پوءِ ۷۷-۱۹۷۶ تائين وڌي ۱۰۰ ملين ايڪڙ فوٽ تائين پهتو آهي جنهن ۾ زير زمين پاڻي ۽ تربيل بند به اچي وڃن ٿا ليڪن اسان کي پنهنجي آبادي جو تناسب ۱۵۰ سيڪڙو تائين پهچائڻ لاءِ ۱۶۵ ملين ايڪڙ فوٽ پاڻي جي ضرورت آهي جيڪو

وڌندڙ آبادي ۽ ڇوپائي مال لاءِ ضروري آهي.

ماهرن جي حتمي راءِ اها آهي ته اسان هڪدم گهربل پاڻي جو پوراڻو زير زمين پاڻي مان ڪريون. نهري پاڻي جو مستقبل مخصوص جاگرافيائي حالتن مطابق ذريعي معيشت لاءِ نهايت خطرناڪ محسوس ٿي رهيو آهي. زير زمين پاڻي تي توجه ڏيڻ سڄي ڪلر ۽ سرحد تي ڪشيديءَ جي حالت ۾ نهايت ئي ضروري آهي. جيتري قدر حاضر پاڻي جو تعلق آهي ته ان جي تقسيم ۾ اسانجو انجنيئري ڪاتو ظالمانه حد تائين ملوث آهي. پرين جا پار ڪهڙا ڳاڻجن جو سکر بيراج تي في واٽر ڪورس ڏهه کان سٺ هزار روپيا تائين في سيزن وصول پيا ڪن جنهن جو ثبوت اهو آهي جو پڇڙيءَ ۾ تباهي ۽ مهڙ ۾ سڙ ٿي وئي آهي. پيو ته انهيءَ ڪاتي جي داروغن کان وٺي وڏن آفيسرن تائين سندن محل، ماڙيون، گاڏيون، اثر ڪنڊيشنر ۽ ٺٽ ٽانگر واري رهڻي ڪرڻي مان ظاهر آهي. هر حرڪت کي هڪدم بند ڪرڻ منصفاڻه پاڻي جي ورهاست لاءِ نهايت ضروري آهي.

(۵) سڄي ڪلر:

”وچ ڪڍي ڪليءَ سان“ هي سچو مانڊاڻ زمين سان ٻڌل آهي. انهيءَ کي سڄي ڪلر جي ڪئنسر ايڊو ته اچي وڪوڙيو آهي جو هن موضوع تي ڪتاب لکي سگهجن ٿا. هن وبا کي ترجيحي ۽ هنگامي بنياد تي کڻڻ ڪپي. مختصر هي ته اسان وٽ سرديست ويهه ڪروڙ ايڪڙ زمين موجود آهي جنهن جو چوٿون حصو موجوده پاڻيءَ جي وسيلن مان سيراڻ ٿي رهيو آهي. وڌيڪ چار ڪروڙ ايڪڙ سنڌو ماڻهيءَ جي ميداني علائقن مان آباد ڪري سگهجن ٿا، اگر گهربل سهولتون موجود هجن. آباد ٿيندڙ زمين جو وڏو حصو ننڍن ڪاٿيدارن ۽ هارين تي مشتمل آهي. اقتصادي جائزو رپورٽ مطابق اهو طبقو ملڪ جو مفلس ترين طبقو آهي. تجربو ٻڌائي ٿو ته هن طبقي جي حالت سدري سگهي ٿي بشرطيڪ سٺا بچ، پاڻ، مشينري، في ايڪڙ پيداوار وڌائڻ تي جديد تحقيق، زمين جي سڌائي، اونهه، آبادگارن جي سکيا، مناسب منڊيون (Marketing) معقول اگهه، دوائون، زرعي امن ۽ زمين جي ٽپاس (Soiltesting) جون سهولتون موجود هجن. وڌيڪ زمين زير ڪاشت آڻڻ وسائل جي ڪمي سبب مسئلو آهي. حاضر زمين کي سڄي ڪئنسر کان بچائي في ايڪڙ پيداوار وڌائڻ جي ڪوشش ڪجي.

ملڪ جي آبادي اڄ ساڍا ست ڪروڙ آهي مگر گذشتہ چار جي شرح کي مدنظر رکندي چئي سگهجي ٿو ويهين صدي ختم ٿيندي ئي آبادي وڌي پنهجن ڪروڙ ٿيندي. سڄي حالت اها آهي جو هر سال هڪ لک ايڪڙ تباه ٿي رهيا آهن. نه صرف ايترو بلڪ هڪ ڪروڙ ستر لک ايڪڙ زمين ۾ زير زمين پاڻي جي سطح فقط ڏهن فوٽن تائين آهي جيڪو ڪل زمين جو تقريباً ۵۲ سيڪڙو آهي. اندازاً ستر لک اسي هزار ايڪڙ زمين خطرناڪ حد تائين ڪلر جو شڪار آهي جا جملي زمين جو ۳۲ سيڪڙو جي لڳ ڀڳ ٿئي ٿي.

محتاج اندازو اهو آهي ته هڪ ڪروڙ لک ايڪڙ زمين کي بچائڻ لاءِ ۱۹۷۴-۷۵ جي اگهن مطابق ۱۹۰۶ بلين روپيا سورهن سالن تائين خرچ ايندو.

مٿين انگن اکرن مان سڄي خطرناڪ صورتحال جي اهميت معلوم ڪري سگهجي ٿي. ظاهر آهي ته انهيءَ مسئلي کي حڪومت موت ۽ زندگي جو مسئلو سمجهي انهيءَ پٽاندر توجه ڏي. هيٺ تائين سڄي ڪلر کان متاثر ٿيل ٽن ڪروڙن مان گورنمنٽ

صرف ٽيھ لک ايڪڙ زمين ٻڌائي سگھي آھي.

فوري ضرورت ھن ڳالھ جي آھي تہ حڪومت ھنگامي بنيادن تي زمين جي سڌاري (Reclamation) طرف نہ صرف پنھنجا وسائل بلڪ اقوام متحده، عالمي بينڪ، ايشياڻي بينڪ ۽ دنيا جي ٻين ادارن کان امداد حاصل ڪري ھن ھولناڪ صورتحال کي منھن ڏي. اگر Reclamation جي رفتار اھا رھي تہ چئي نٿو سگھجي صبحائي ڇا ٿيندو.

(۶) پاڻ:

”پاڻيون وڃي پاڻيون نہ وڃي“ اھا عام چوڻي آھي جديد زراعت ۾ في ايڪڙ پيدائش وڌائڻ ۾ ڪيميائي پاڻ جو وڏو عمل دخل آھي. اھڙي ئي اھميت فصلن ۽ ٻوٽن کي مرضن کان بچائڻ لاءِ ڪيڙا مار دوائن جي آھي.

پر اصل مسئلو ھي آھي تہ خوراڪ ۽ دوا جو استعمال بہ ٿڌن ڪارآمد ثابت نٿي ٿو. جڏھن ڊاڪٽر جي مشوري مطابق استعمال ڪجن. سنڌ ۾ ڪوبہ زميندار اھڙو ڪونہ ٿو سگھي جنھن پنھنجي زمين جو تجزيو ڪرايو ھجي. محڪم زراعت ڪڏھن پلجي بہ ڪنھن آبادگار کي ائين نہ چيو آھي تہ تنھنجي زمين جي صلاحيت فلاڻي فصل لاءِ مناسب آھي ۽ ھن ۾ نائٽروجن جو مقدار ھيٿرو ڪپي ۽ فاسفورس جي ھيٿري ڪمي آھي. نہ ڪڏھن ڪنھن مخصوص بيماري لاءِ ڪنھن دوا جو نالو تجويز ڪيو اٿن. ھتي حال اھو آھي جو دستن واري کي ڪمستوفين ۽ نمونيا واري کي گلوڪوز جي ڊرپ. ھمراھ بنا پڇي عالم برزخ جو مھمان. ڪيميائي پاڻ ۽ ڪيڙا مار دوائن جي قيمت ۾ ھولناڪ حد تائين اضافي پنھن جي استعمال ۾ گورنمنٽ جي بقول ڪمي واقع ٿي آھي. بلاشبہ پاڻ جو استعمال پيدائش ۾ ھڪ ۽ ڏھ جي تناسب سان واڌ آئي ٿو. پر ضروري آھي تہ زمين جو تجزيو ڪرايو وڃي، تہ جيئن مناسب فصلن لاءِ صحيح وقت تي صحيح مقدار ۾ صحيح پاڻ استعمال ڪيو وڃي. ساڳي طرح دوائن جو استعمال پڻ. قيمت قوت خريد کان ٻاھر نہ ھجي.

(۷) ٻج:

سڌريل ٻج بنيادي اھميت رکن ٿا. ڪنھن بہ فصل لاءِ سٺو ٻج شرط اول آھي حال اھو آھي جو اسان فصلن ۾ بہ سٺا ٻج فقط ۱ سيڪڙي کان ۱۵ سيڪڙي تائين حاصل ڪري سگھيا آھيون. صحت مند ۽ سڌريل ٻج نہ صرف في ايڪڙ پيدائش وڌائڻ ۾ مدد ڏين ٿا بلڪ بيمارين جو بہ ڪنھن حد تائين مقابلو ڪري سگھن ٿا.

سٺا ٻج حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آھي تہ ملڪ ۾ ھرجنس جي ٻج حاصل ڪرڻ لاءِ تحقيقاتي ادارا ھجن (Seed Research Institute) نئين ٻج کي تيار ڪرڻ ۾ ستن کان ڏھ سال لڳن ٿا ۽ وڏي سرمايي ۽ ڄاڻ جي ضرورت آھي. ھن مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آھي تہ تحقيقاتي ادارا قائم ڪيا وڃن ۽ زرعي سائنسي تعليم کي ھمٿائي زرعي ماھر وڌايا وڃن. اڄ اسان کي سٺ ھزار سنڌياتہ زرعي ماھرن ضرورت آھي جنھن جي جاءِ تي صرف چار ھزار زرعي ماھر آھن.

(۸) مشينري:

اڄ جي مشيني دور ۾ بہ اڃان تائين پوک جا پراڻا طريقا استعمال ڪرڻ عقلمندي نہ آھي. ترقي يافتہ دنيا جي اھا حالت آھي جو زراعت سان وابستہ ھڪ ماڻھو کي ۲۰ ماڻھن

جو نه فقط پيٽ پرڻو پوي ٿو بلڪه انهن لاءِ مناسب مقدار ۾ کير، مڪڻ، گوشت، آن، ست مطلب ته هر قسم جي ضرورت پوري ڪرڻ کان پوءِ ٻاهر ٻين ملڪن کي به جنسون درآمد ڪري.

آمريڪا ۾ فقط ساڍا ۳ سيڪڙو ماڻهو زراعت پيشه آهن. جڏهن ته اسان وٽ ۵ سيڪڙو ماڻهو خالص کيتي سان وابسته آهن. تنهن هوندي به اڃان ڪيتريون شيون آهن جيڪي اسان درآمد ڪندا آهيون، اهو معجزو جديد مشينري جو آهي. عالمي بينڪ جي رپورٽ مطابق اسان ۱۹۷۴ تائين فقط ۶ سيڪڙو مشيني ڪاشت ڪري سگهيا آهيون، اها به ڪيڙي ۾ ڪيڻ جي حد تائين.

هڪ ٽريڪٽر فقط سؤ ايڪڙ زمين ٺاهي سگهي ٿو پر هتي في هزار ايڪڙ پٺيان به ٽريڪٽر ڪونهي. مشيني ڪاشت تي وڏي سرماڻي جي ضرورت آهي. آبادگار جي مالي حالت مٿي عرض ڪري چڪو آهيان تنهن ڪري ضروري آهي ته هن ڏس ۾ حڪومت پاڻ وڏي مقدار ۾ ٽريڪٽر، هر، بليڊ ڪٽائيءَ جون مشينون، گالهه جون مشينون، پلسوزر وغيره گهرائي آبادگارن کي مناسب ڪرائي تي ڏي ته جيئن زراعت ۾ انقلاب اچي. ٽريڪٽر جا به اهي پرانڊ درآمد ڪري جيڪي چٽاڀيٽي ۾ جاءِ پيدا ڪن. ساڳي وقت ٽريڪٽر جي دستيابي بالڪل آسان هجي جيئن آبادگار پنهنجي پسند جي مشين بنا ڪنهن تڪليف جي جتان وٺيس اتان وٺي سگهي. ائين نه جيئن هن مشينري ۾ هڪ هتي هجي خريدار آرڊر بوڪ ڪرائڻ کان پوءِ ڌارا هٽائيندو وٺي ته پڪي ۾ ڪهڙو ٽريڪٽر ٿو ملي. افسوس جي گالهه آهي جو ملڪي معيشت کي بنائڻ واري مشينري جي دست يابي ايڏي مسئل بنال آهي جو چاهڻ جي باوجود به آبادگار ويچارو گهريل مشينري نه ٿو حاصل ڪري سگهي. ڪارڻ ۴ جيپن ۾ ته ائين ڪونهي پر ٽريڪٽر لاءِ ڏنل آرڊر لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ڇهه مهينا انتظار ڪرڻو پوي ٿو. نه فقط زراعت سان وابسته هر قسم جي جديد مشينري وافر مقدار ۾ گهرائي وڃي بلڪه انهيءَ جي سکيا جا مرڪز به هر تعلقي ليول تي هئڻ گهرجن جيئن هن مان صحيح ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي.

(۹) زرعي جلسن جي قيمت ۽ حڪومت طرفان مليل رعايت:

ماضيءَ جو تجربو ٻڌائي ٿو ته زرعي شعبه ۾ رعايت ايڏو ڪارآمد ثابت نه ٿي آهي. گورنمنٽ جتي رقم جي رعايت ڏني آهي ته اتي سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح آبادگار کان چئوڻي نفعي جي ڪوشش ڪئي آهي. البت (Support Price) يا گهٽ ۾ گهٽ اگهه مقرر ڪرڻ ڪري ڪي قدر ڪارآمد ثابت ٿي آهي.

(Subsidy) ۱۹۷۴ تائين ته چڱي نموني هئي پر انهيءَ سال کان پوءِ حڪومت هن ۾ ڪتر آئڻ شروع ڪئي جا اڄ نه هئڻ جي برابر آهي پر قيمت ۾ ڇاڙهه انهيءَ نسبت سان نه ٿيو نتيجو اهو نڪتو جو پيداواري لاڳت چوٽ چڙهي وئي. آبادگارن جي نمائنده تنظيمن هن ڏس ۾ گورنمنٽ کي بار بار انگن اکرن سان ثابت ڪري ڏنو ته مکيه چار فصل ڪڻڪ، چانور، ڪپهه ۽ گندم ۾ آبادگار طبقه خساره ۾ اهي اسان پنهنجي راهه کي پس پشت رکندي حڪومت کان گهر ڪمي ته پنهنجي فارمن جي انگن اکرن جي حساب سان آبادگارن کي ۶ سيڪڙو نفعو ڏياريو وڃي پر انهيءَ تي ڪوبه خاطر خواهه عمل نه ٿيو. گورنمنٽ جن چئن جنسن جا اگهه مقرر ڪري ٿي انهن مان به ٻن جنسن (ڦٽيون ۽ ساريون) جي پاڻ سڌيءَ طرح خريدار نه آهي پر اهي ڪارخانن کان وٺي ٿي.

جيتري قدر سارين جو تعلق آهي ته حڪومت جو (Procurement) جو عمل نومبر ۾ شروع ٿئي ٿو جڏهن ته هي فصل سيپٽمبر جي اڌ کان پوءِ لهڻ شروع ٿئي ٿو. واپارين جي مرضي درميان عرصي ۾ جيئن وڌين تيئن آبادگارن کي ڪهن. ساڳيو حال ڦٽين جي ڪارخانن جو آهي ڦٽي جي آبادگارن کي ڪڏهن به حڪومت جو مقرر ڪيل اگهه بلڪه نه ٻيو آهي. باقي ڪمند ۽ ڌڻڪ پوءِ جيڪو به اگهه آهي سو ملي ٿو هي حال آهي سڪي فصلن جو، باقي جيڪي به فصل ميوا ۽ پاجيون آهن تن ۾ آبادگار جي ڪيفيت بالڪل جوازيءَ واري آهي. ڪڏهن ڇڪو ڪڏهن تري ۾ گهڻو ڪري تري. آزاديءَ جا ۳۵ سال گذري ويا پر زراعت جو جمود نه ٿو ”جيئن خاطر جيڏيون مون وڏا وس ڪيا.“ آبادگار ويڇاري محدود وسائل، گهٽ ڄاڻ ۽ رهڪاوتن جي باوجود ملڪ جي وڏي خدمت ڪئي آهي ۽ ڪري پيو. آخر هي سلسلو ڪيترا ڏينهن هلندو سدائين ته خوش فهميون ڪونه هلنديون. حق جي گواهي ڏجي ته پاڪستان فقط ٻن هنڌن ڏسڻ ۾ اچي ٿو هڪ ريڊيو تي ٻيو ڪامورا شاهي. ڪنهن بهت اهڙي ڪانهي جنهن ۾ عوام جي پلائيءَ خاطر ضروريات زندگي جي شين جا اگهه نه وڌايل هجن ۽ ڪوبه پروڊيڪٽ اهڙو ڪونهي جيڪو ڪم از ڪم ايشيا جو وڏي ۾ وڏو نه هجي. هر بيجيٽ ۾ تاثر اهو ملندو ته وڏي ۾ وڏي توجھ زراعت تي ڏنل آهي پر آبادگار کي ڏسو ته اڳيون سوچيو به ڇٽ.

ذڪر پئي هليو اڳهن جو انهيءَ لاءِ عرض اهو آهي ته آبادگار ويڇارو ٻارهن مهينا سور کائي زمين ۽ آسمان جي سردين گرمين کي منهن ڏئي پنهنجو فصل ٻڄائي تيار ڪري مارڪيٽ ۾ کڻي وڃي ته هن کي اجورو ايترو ته ملي جو ڏهتي لپتي ڪرڻ کان پوءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻي فصل جي تياري ۽ سال جو ٻجن جو گذر نه بچيس. پر هتي اسانجي منصوبه بنديءَ جي ماهر وٽ نيڪي برباد ڪانه لازم وارو قصو آهي.

اڳهن جي معلمي ۾ آبادگار سان وڏي بي انصافي ٿيل آهي. هن طرف فوري توجھ ڏئي شهري ۽ دهلي آباديءَ کي درپيش مشڪلات ۽ مليل سهوليت پٽائڻ انصاف تي مبني اگهه مقرر ڪيا وڃن.

مٿيون سڄو داستان فقط افسانه نگاري ڪانهي بلڪه هي انگ اکر خود گورنمنٽ طرفان شايع ٿيل مختلف رپورٽن تان ورتا ويا آهن. مختصر هي ته ملڪ جا ٽي آمدني جا وڏا ذريعا آهن.

۱- زراعت Agriculture

۲- صنعت Industry

۳- انفرادي قوت Manpower

انهن ٽنهن ۾ توازن برقرار رکڻ لازمي آهي. زراعت کي درپيش مشڪلاتن جو ڪافي ذڪر ٿي چڪو آهي پر انهيءَ کان علاوه وڏو ناسور رشوت جو آهي جيڪو ڪلهين خراپين جي پلڙ آهي.

جيتري قدر صنعت جو تعلق آهي ته اها به ٿورائي زراعت جي آهي. ۱۹۵۰ع واري ڪوربا جي لڙائيءَ ۾ اسانکي فقط ڪجهه ماڻ ۽ ارب جو محفوظ سرمايه مليو جيڪو صنعتي انقلاب جو محرڪ بڻيو. اگر صنعت جي صحيح منصوبه بندي هجي ها ته بلوچستان جي هڪ لک ستيه هزار چورس ميل وسيع ايريا ۾ فقط چوڏهن ملون ڪونه هجن ها.

نه اسانجا بلوچ پاڻر قطر، اومان ۽ ايران ۾ نوڪريون ڪن ها. جيتري قدر انفرادي قوت جو تعلق آهي ته اهي گهٽ اجرت ملڻ سبب سڄي دنيا ۾ پکڙيل ڪونه هجن ها. سدائين حالتون برابر ڪونه آهن خداخواست ڪئي ڪوبه سياسي بگاڙ ٿيو ته نه فقط انجا ماڻهو در بدر ٿيندا بلڪه اسانجي عزت کي به ڏڪ لڳندو. هي آهن مجموعي حالتون جن جي مدنظر زراعت کي وڌڻ ويجهڻ ۽ ملڪ جي ساڪ ۽ وسار رکڻ لاءِ هيٺيون تجويزون ڪارآمد ثابت ٿي سگهن ٿيون.

۱- زرعي معيشت کي بالڪل آزاد رکيو وڃي پوءِ جيڪي اگهه بين الاقوامي منڊيءَ ۾ هوندا سي پلڻ هوندا. هن عمل سان نه فقط آبادگار جي ڄاڻ ۾ اضافو ٿيندو بلڪه عالمي منڊيءَ ۾ جنس جي معيار، طلب ۽ رسد مطابق پنهنجي ٻوڪ پوکيندو.

۲- اگهه انصاف سان پيداواري لاڳت کي مدنظر رکي آبادگار نمائندن جي صلاح سان مقرر ڪيا وڃن.

۳- آخري حل هي آهي ته ۱۴ آگسٽ سنه ۴۷ تي سون جي اگهه کي بنياد بنائي انهيءَ مطابق جنس جو اگهه مزور جي مزوري ۽ نوڪرين وارن جي پگهار مقرر ڪيو وڃي.

بظاهر ته هي غير سائنسي معلوم ٿئي ٿو پر هن تي عمل ڪرڻ سان نه فقط هر طبقه سان انصاف ٿيندو بلڪه اسانجي فني ۽ غير فني افراد جي ٻاهر وڃڻ وارو رجحان به ختم ٿي ويندو ۽ رشوت جي لعنت به گهٽبي.

هن چٽڪي نسخي تي اگر ايمانداري ۽ اخلاص سان عمل ٿئي ته ملڪي معيشت جي وڏي خدمت ٿيندي.

رسالو آبادگار جي نظرين سان

گلن جھڑا پارٹرا — البم

آفتاب نرودامری، لندن

صنم سائترہ رضوی، جھڑو

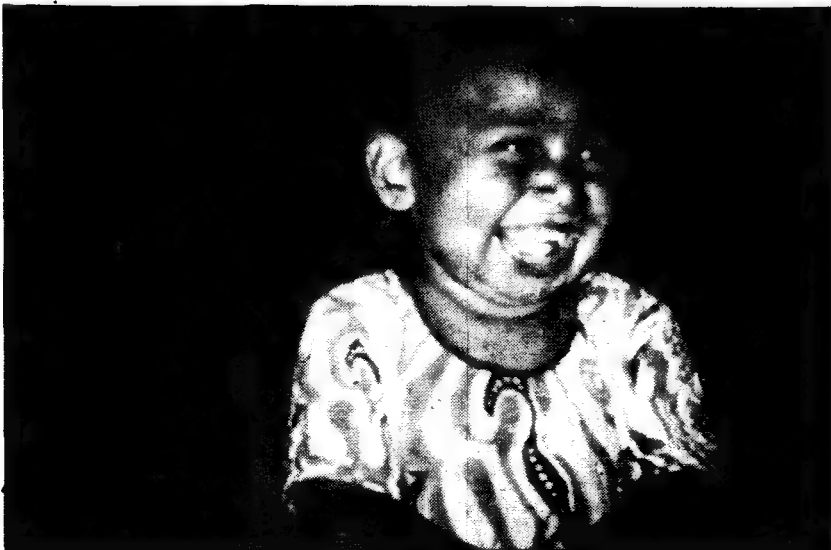
اعجاز احمد، جامشورو

گیاچند، میرپور ماٹیلو

پارس، مارسی، کراچی

صائمہ سومرو، دادو

فرزانہ روشن علی

لالچي زال جي پڇاڙي

ترجمو: شمس انصاري

پريشان ٿيو. سندس خيال هڪدم
پنهجي زال ڏانهن ٿيو. جنهن
ٽي کيس مصيبت ۾ ڦاسايو هو ،
هو ڪاوڙ ۾ پنهنجو پاڻ سان
ڳالهائيندو چئي رهيو هو ۽ اي
عورت ۽ تون پنهنجي غريب مڙس

ڪي ايترو ته زبردست نقصان
پهچائي سگهن ٿي. ۽ جيئن-رو
جهنگ جو وڏي ۾ وڏو خطرناڪ
جانور به نٿو پهچائي سگهي.

اتفاق سان اتي جوهرجي جي
ڪا خدمت به موجود هئي. جنهن
کي خبر هئي ته اهو هيرو جوهرجي
جي زال ٿي چورايو آهي. خادمه
ڳالهه ٻڌي ڊڪندي ويهي پنهنجي
مالڪن کي وٺي پهتي. ۽ کيس
چيو، سرڪارا غضب ٿي ويو.
نئين نجومجيءَ کي خبر پئجي وئي
آهي ته هيرو توهان چوري ڪيو
آهي ۽ اها ڳالهه ٻن ڪلاڪن
ڪانهو توهانجي مڙس کي
ٻڌائيندو.

اهو ٻڌي جوهرجيءَ جي زال
نقاب اوڍي نصير وٺ پهتي. ۽
کيس ٻڌائيندي چيو، نجومجي
صاحب، پنهنجي عزت توهانجي
هٿ ۾ آهي. خدا جي واسطي
پنهنجي عزت بچايو. سان توهان کي
اهو ۽ ٻڌائيندس ته مون اهو
هيرو ڪٿي لڪايو آهي.

اهو ٻڌي نصير حيرت وڃان
اٿي ٻيهي اهو. پر ۽ پنهنجو
پاڻ ٽي ضبط ڪري سختيءَ سان

ڪيو جيڪو سامان نجومجي استعمال
ڪندا آهن. اهو سامان ڪٿي
هو پنهنجي دڪان ۾ آيو.

۽ اٽون نجومجي ٿي ويو
آهيان. اچو پنهنجي قسمت جو
حساب معلوم ڪريو. شهر جي
ماڻهن کي اهو ڏسي ڏاڍو اچرج
ٿيو. انهن سمجهيو ته نصير جو
دماغ خراب ٿيو آهي. شهر جا
سڀئي ماڻهو دڪان آڳيان مڙي
آيا. ۽ نصير مڇيءَ مٿان ڪلندا
رهيا. انوقت شاهي جوهرجي اتان
لانگهائو ٿيو. اهو سخت پريشان
هو، ڇاڪاڻ ته سندس گهران
شاهي تاج جو هڪ اٽلپ هيرو
غائب ٿي ويو هو. کيس يقين
هو ته اهو هيرو جيڪڏهن
پنهنجي مڙس سندس گهرجي ڏار
ڪي ويندي. اڪيري اهو نصير
وٺ آيو. ۽ کيس چيو ته، تون
پنهنجي علم ذريعي منهنجو
وڃايل هيرو ڳولي ڏي ته سان
تو کي ٻه سئو اشرافون انعام
ڏيندس. ٻي صورت ۾ تنهنجي
گهرجي، ڏڍ ڪان ڏار ڪري
ڇڏيندس.

غريب نصير اهو ٻڌي ڏاڍو

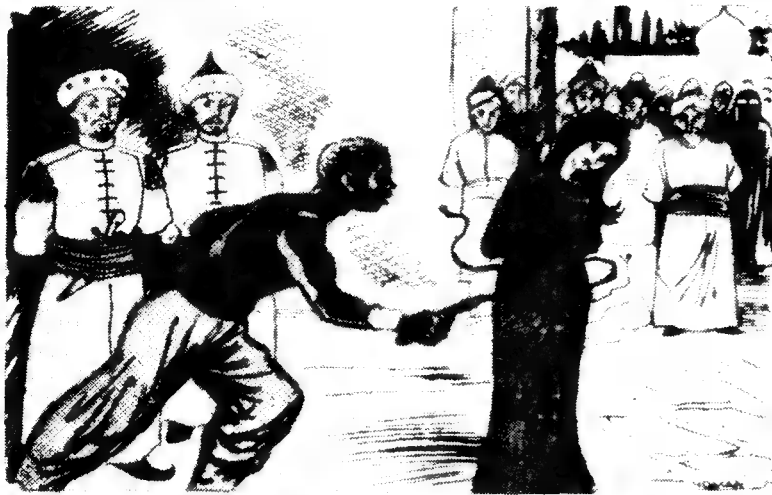
ٻارو ڪنهن شهر ۾ هڪ
محنتي ۽ ايماندار مڇي نصير
ڪم ڪندو هو. جيڪو پنهنجي
لا ۽ پنهنجي زال جي گذر
لا ۽ گج پئسا ڪمائيندو هو. ۽
سندس زال فرزانہ هڪ اهڙي
ڄار ۽ لالچي عورت هئي جيڪا
هميشه پنهنجي حيثيت کان وڌيڪ
ڏاهه ڏوهه ۽ رهنمائي ڪندي
هئي. هوءَ رهندي ته جهوپڙيءَ
۾ هئي ۽ خواب هميشه معائن
جا ڏسندي هئي.

هڪ ڏينهن فرزانہ جي ملاقات هڪ
اهڙي عورت سان ٿي جيڪا
قلمتي لباس سان گڏو گڏ زبورن
سان ۽ سٺيل هئي. فرزانہ جڏهن
ان متعلق معلومات حاصل ڪئي
ته کيس خبر پئي ته اها عورت
شاهي نجومجيءَ جي زال هئي.
فرزانہ کي ان عورت تي ڏاڍو
حسد ٿيو. ۽ هوءَ انوقت پنهنجي
مڙس نصير جي دڪان تي پهتي
۽ مڙس کي چائين: تون هڪدم
اهو زليل پيشو ڇڏي نجومجي
پئجي وڃ.

نجومجي ۱- نصير تعجب
مان کانئن پيو، مون کي نجوم
علم جو الف- بي به ڪونه ٿو
اچي.

۽ مان ڪم نٿي ڄاڻان.
فرزانہ ڪاوڙ مان ۽ مون کي
رڳو ايتري خبر آهي ته شاهي
نجوم جي زال تمام گهڻي مالدار
آهي ۽ اها هڪ محل ۾ رهندي
آهي. تون به انهيءَ پيشي مان
خوب پئسا ڪما. نه ته سان
تو کسي ڇڏي ڏيندس. فرزانہ
مڙس کي ڏسڪي ڏني.

غريب مڇيءَ پنهنجو سمورو
سامان وڪڻي اهو سامان خريد

ڪونه ايندو آهي. ۽ اهو ماڻهن سان ٺڳي ڪندو آهي. نصير پنهنجو ڏوهه قبوليندي قاضيءَ کي سڄي ۽ اصل ڳالهه ٻڌائي ته ڪيئن اهو ٺڳيءَ جو ڪم ڪيس، سندس زال زبردستي ڪرڻ تي مجبور ڪيو. قاضيءَ پنهنجي فيصللي نه صرف نصير کي سزا ٻڌائي، پر سندس زال کي به سڄي جي آڏو ڦڙڪا هڻايا. ته جيئن اهڙي عورتون عبرت حاصل ڪن، جيڪي پنهنجن جي لالچ ۾ پنهنجي ڙن کي غلط ڪم ڪرڻ تي مجبور ڪن ٿيون.

مان ڪم نڪري ويو، ته تون ته جيڪر پنهنجي ڳچي ڌر کان ڌار ڪرائي ويئي هين. هاڻي انهيءَ مان ئي گذارو ڪر. مان وڌيڪ ڏوڪياري ڪونه ڪندس. پر لالچي عورت راضي نه ٿي. ۽ مڙس کي مجبور ڪيو ته هو اهو ڏوڪياري وارو ڏٺو جاري رکي. ڪجهه ئي ڏينهن نصير جو ڪوڙ ٻڪڙ جو ٻو ۽ ڪيس گرفتار ڪري قاضيءَ جي سامهون پيش ڪيو ويو. ۽ چيو ويو ته نصير ڪي علم نجوم بلڪل

ڪيس چيو، ”تون چڱو ڪيو جو مون وٽ هلي آئي آهين. نه ته مان پنهنجي مڙس کي سڀ ڪجهه ٻڌائڻ وارو هوس. بهرحال هاڻ تون گهر واپس وڃ. شاهي هيرو پنهنجي مڙس جي ويهائي هيٺيان رکي ڇڏ.“

جڏهن ٻن ڪلاڪن کانپوءِ جوهرِي واپس آيو ته نصير کيس هدايت ڪئي ته، ”هڪدم گهر وڃ.“ پنهنجي ويهائي هيٺيان هيرو کڻي اچ. جوهرِي سمجهيو ته نصير چريو ٿي ويو آهي. پر تنهن هوندي به هو گهر ويو. ۽ جڏهن ويهائو کڻي هيٺان ڏٺو ته هيرو اتي موجود هو. شاهي جوهرِي حيران ٿيڻ کان سواءِ رهي نه سگهيو.

جوهرِي خوشيءَ وڃان نصير وٽ واپس آيو. ۽ کيس انعام طور ٻه سئو اشرافون ڏنيون. نصير سڪون محسوس ڪيو. ۽ خاموشي سان گهر آيو. اشرافون پنهنجي زال جي حوالي ڪري کيس سمورو قصو ٻڌائيندي چيو، ”خوشحمتيءَ مان رڳو ڏکي

جوش پتي

غير پور نائن شاھ

صاف ڪٽ

اڃا جا پار آئي ڪر محنت ڪر ۽ ئي آهي عظمت اڃا جي املهه مالڪ مڙجن ڪالهه ڪٿي تن هوندي محنت خوب ادب ڪر هاڻ وڏن جو عزت عروض آهي عزت ديس جي دشمن جو ئي دشمن ديس واسين مان رک تون چاهت تون ته وطن جي آهين رونق تون ئي آهين قوم جي طاقت جو تو وقت جو قدر ڪري سڀني رکن ٿا تنهن مان الفت.

لست ٻالڪ لسٽ گريس يونٽ نجي پورس حشخيلي جنتل ڪي ۸۲ جيلو پٽ ايوارڊ تير ڇو فيصلو ڪيو ويو آهي

شان راشدي

نظم

وات آهائي وڏي آ، ساڳ ڏانهن جا ويهي آ، هجي نه ڪٿ ڪاڻي ڪڏ، ڏسي، ڏسي، وڪ ڪٿي آ، روشني علم جي آهي آ، لات اهاڻي رهني آهي، رڪن اندر پنهنجا آجرا، ڪٿ نه ڪاڻي رکي آهي، ڪاميابي حاصل ڪرڻ خاطر، ڪوشش پنهنجي ڪرڻي آ، اڃا نه ڇڏان نيٺ ته شان ڪسا واءِ ماڻهي ورڻي آ.

تي بوئر

نوانر علي شوق

هڪ ٻوڙو ٻڪرار شهر جي ويجهو جهنگ ۾ ٻڪريون چاري رهيو هو. منجهند جو کيس ڏاڍي بک لڳي. هر ٻڪريون ڇڏي ڪنن ويهي ايتري ۾ هڪ شخص اچي اتان لانگهائو ٿيو. ٻوڙي ٻڪرار کيس منٿ ڪئي ته، ۱۱ ٻار! مونکي بک لڳي آهي. مان ماني کائڻ لاءِ شهر وڃان ٿو. تون ٿوري دير منهنجي ٻڪرين جو خيال ڪر، بس ماني کائي اچهو ٿو موٽي اچان. ۱۱

مڃان اهو شخص به ڪو ٻوڙو هو. هن ٻوڙو ته ڪجهه ڪونه پر سمجهي ويو ته هيءُ ٻڪرار مون کي ٻڪرين جي سنڀال ڪرڻ لاءِ هتي ترسانئ ڪهري ٿو، تنهن ڪري هو سندس ٻڪرين جي سنڀال ڪرڻ لڳو.

جڏهن ٻڪرار ماني کائي موٽي آيو ته کيس خيال آيو ته هن شخص پنهنجو قيمتي وقت سڙهائي، منهنجي ٻڪرين جي سنڀال ڪئي آهي، تنهن ڪري ان جي پلائيءَ جي بدلي ۾ کيس ڪجهه نه ڪجهه ضرور ڏيڻ گهرجي. سو ٻڪرار ڇا ڪيو جو هڪ منڍي ٻڪري ڪاهي آئي اچي ان شخص کي ڏني، ۱۱ چيائين ته ۱۱ ٻار! تنهنجي مهرباني جو تون منهنجي ٻڪرين جي سنڀال ڪئي آهي، تنهن ڪري آءٌ هي ٻڪري توکي ٿو ڏيان. ۱۱

ان شخص سمجهيو ته هيءُ چئي رهيو آهي ته ۱۱ تون منهنجي ٻڪري جي تنگ ڇو پڇي آهي ۱۱ تنهن ڪري هن کيس ڪاوڙ ۾ چيو ته، ۱۱ چريو آهين ڇا ۱۱ مان چتو ٿيو آهيان، جو تنهنجي ٻڪريءَ جي تنگ پيئندس. ۱۱ تون تنهنجي ٻڪريءَ جي تنگ ڪانه پڇي آهي، تون هر ٻوڙو مون تي الزام هڻي

ڪاوڙجي پيو. ۱۱ مون سان وڙهڻ لڳو. ۱۱ پيو وري چوڻ لڳو ته ۱۱ سائين! هيءُ ڪوڙو ٿو ڳالهائي، مون هن جي ٻڪري جي تنگ ڪانه پڇي آهي. ۱۱ مان به ڏوهي آهيان. ۱۱ هيءُ هر ٻوڙو مون کي ڏوهي ٺهرائي رهيو آهي. ۱۱

پر هو چڱو مڙس سندس ڳالهه سمجهي ٿي نه پيو. آخر بهزار ٿي کين چيائين ته ۱۱ ويو، مان هنن ڇڏي رن سان ٺاهه نه ڪندس. هن پنهنجو اندر ساڙي ڇڏيو آهي. ۱۱

ايتري ۾ هڪ ڏاهو شخص اچي اتي پهتو. هنن ٽنهن جو اهو حال ڏسي، کائڻ سڄي حقيقت پڇيائين. تنهن جون ڳالهيون ٻڌي هو سمجهي ويو ته هي ٽيئي ٻوڙا آهن. ڏوهه ڪنهنجو ڪونهي. اصل ڳالهه اها آهي ته هو هڪ ٻئي جي ڳالهه سمجهي نه ٿا سگهن، تنهن ڪري ٻيا ٻان ۱۱ جهيڙو ڪن. آخر ان ڏاهي شخص تنهن جيئن ڪي اشارن ذريعي اصل ڳالهه سمجهائي ۱۱ ائين جهيڙو ختم ٿيو.

۱۱ ائين ويا ۱۱ هڪ ٻئي تي ڪاوڙيا. آخر پاڻ ۾ وڙهي ويا. نيٺ وڙهي وڙهي جڏهن ساڻا ٿي پيا ته پوءِ فيصلو ڪرائڻ لاءِ شهر جي چڱي مڙس وٽ ويا. اهو به ڪو ٻوڙي گهل هو. ان وقت ڪنهن ڳالهه تان گهرواري سان ڪاوڙجي آيو هو، سو هنن همراهن کي ايلاز منٿون ڪندي ۽ ٻاهون ٻڌندي ڏٺائين، ته هن ائين سمجهيو ته اهي ماڻهو بگ ٿي بگ سندس گهرواريءَ کين ميڙ منٿ ڪري پرچائڻ لاءِ موڪليا آهن.

ٻڪرار کيس چوڻ لڳو ته ۱۱ سائين: هن شخص منهنجي ٻڪرين جي سنڀال ڪئي. مان سندس ٿورو لاهڻ لاءِ کيس هڪ ٻڪري ڏني، ته هيءُ همراھ

ڪير چند شهما

انڊونيشي هالڪ جي وطن پرستي

ٻين عالمگير جنگ دوران انڊونيشيا ۾ انڊونيشي ماڻهن ۱۱ هالينڊجي هٿياربند فوجن جي وچ ۾ وڏيون زبردست جهيڙون ٿي رهيون هيون. جاوا جي خوبصورت شهر بنڊوگ ۾ هڪ هندوستان جي مسلمان ڊاڪٽر ڏٺو ته ۱۲ سالن

جو هڪ انڊونيشي ٻار زخمي ٿيو ڪريو پيو آهي. جنهن جي جسم کي ڦڄ ساهين جون گوليون لڳل هيون. هندوستان جي ڊاڪٽر يڪدم سندس ملهه ٻئي ڪئي ۱۱ جڏهن ننڍڙي هالڪ کي هوش آيو ته ڏهن هن ٻار ڊاڪٽر کان جيڪو پهريون سوال پڇيو، اهو هيو: ۱۱ ڊاڪٽر صاحب! منهنجي رائفل ڪٿي آهي؟ ۱۱ مون کي ڪهٽ ۾ ڪهٽ ۱۱ اچان پيو به ڦڄ مارڻو آهي. ۱۱

خوف ۽ خطري ۾ گهريل آهي .
هر وقت کيس موت جو انديشو
هوندو آهي . ۽ اهو ڏينهن اهو
شينهن وري ان وزير خوشامد
۽ چاهوسي ڪرڻ چڙهي ڏني .

آصف مياڻوي هاڳيڪا

جنهن جي گهر ۾ ننڍڙو ٻار
سهڻو هجي يا ڪو جهو ڪارو
سوئي گهر جو آسنگار

هڪ ٻه ٽي
اسڪول وڃان مان
امان آڪهه تري

چار پنج چه
ڏوڪڙ ڏي نه ته
ڪنڊس گهوڙي وارو گهر

مت اٺ نو
مونکي رکڻو آنڪه گهرجي
ڪن گهران ٿو سو

ڏهر ٻارهن ٻارهن
اڃ نه رويهه ڏي
دوست به اٿم ٻارهن

تيرهن چوڏهن پندرهن
اها ڏوڪڙ ڏهر
ڪها ڪئي سرهن .

خوشامد وزير عبدالرحمن جتوئي

جي مٿان ٽنگي پئي هني ، ۽
جا ڪنهن به وقت ڪري سگهي
ٿي . هن خوفناڪ نظاري هن
وزير کي ، جيڪو بادشاهه بڻجي
ويٺو هو ، تنهن جو رت خشڪ
ڪري ڇڏيو . سندس کاڌو پيتو
سڀ زهر ٿي ويو ، ۽ پڇڻ جا
سڃا ڪرڻ لڳو . ان تي
بادشاهه ٻڌس ته ڪيئن ،
بادشاهه سڻي آهي يا نه ؟
وزير وراڻي ڏني ته اصل نه .
تنهن تي بادشاهه کيس سمجهايو
ته ”بادشاهي ڪا گل جي سڃ نه
آهي ، مگر ڪنڊن جو بسترو
آهي ، جنهن تي سمهن مان
اهي ڪنڊا لڳن ٿا . يعني
بادشاهه جي حياتي هر وقت

اقبال احمد گادهي هالائي

ڏاهپ جو ڳالهون

* انسان جي زندگي ان
شمع مثل آهي جيڪا هوا ۾
رڪيل هجي .

* موت تڪليف وارو ضرور
آهي ، مگر ايترو نه جيتري زندگي .
* ڪاوڙ هڪ اهڙو طوفان
آهي ، جيڪو دماغ جو چراغ
وسائي ڇڏي ٿو .

* جيڪو شخص انتقام جي
طريق تي عمل ڪري ٿو سندس
ڦٽ هميشه تازا رهن ٿا .

* ڪامل انسان اهو آهي
جنهن کان هن جا دشمن به بي
خوف هجن . اهو به ڪو ماڻهو
چئبو جنهن کان سندس دوست به
خائف هجن .

ٻارڙو ! گهڻو وقت اڳي جي
ڳالهه آهي ته سسلي جي شهر
۾ ڊننويس جي بادشاهه راڄ
ڪندو هو . هو اهڙو ته سخت
بادشاهه هو جو سندس رعيت جا
ڪيترا ماڻهو هنجي برخلاف
هوندا هئا ، انگري هو پنهنجي
حياتي هميشه خطري ۾ سمجهندو
هو ، تنهن هوندي به هنجي درٻار
۾ ڪيترائي چاهلوس هئا ، جي
پاڻ کي سرخرو ڪرڻ لاءِ هن
جي ڏاڍي خوشامد ڪندا هئا .
انهن خوشامدوين مان ڊنموڪلس
نالي هڪ وزير به هو . هو
هميشه بادشاهه کي پڙائيندو هو
۽ چونڊو هوس ته ”جيئندا قبل !
بادشاهه ٽيڻ هڪ ڏاڍي سڻي
ڳالهه آهي . پر توهان جهڙو
عادل ، سٺو ۽ نيڪ بادشاهه ٽيڻ
ته هڪ وڏي فخر جي ڳالهه
آهي . بادشاهه ، ڊنموڪلس
جي چاهلوسي ٻڌي ٻڌي ٿڪجي
پيو . هنکي سبق سيکارڻ لاءِ نيٺ
هڪ تجويز ڳولي ڪڍيائين .

هڪ ڏينهن بادشاهه ڊنموڪلس
کي گهرائي چيو ته : ”ڊنموڪلس !
مان سڀاڻي اميرن ۽ وزيرن کي
هڪ خوشيءَ جي دعوت ڏني
آهي . منهنجي مرضي آهي ته
تو ان تي منهنجي جڳهه وٺي
بادشاهي چٽ ۽ پوشاڪ وغيره
ٻهري ڪجهه ڪلاڪ بادشاهه
ٿي ڏس ! “ ڊنموڪلس کي ته
اها ڳالهه ڪنڊي هئي ، سو اندرني
اندر ۾ بادشاهه کي ساراهڻ لڳو .
پئي ڏينهن ڊنموڪلس شاهالا
ڪهڙا ٻائي اچي بادشاهي تخت
تي ويٺو . هر ڪو امير توڙي
وزير اچڻ سان هن کي سلام
ڪري ۽ بادشاهي آداب بجا
آئي ويو ويو . مجلس
ٽيڻ کانپوءِ اوچتو ڊنموڪلس
جي نظر وڃي مٿي پئي جتي
هڪ تيز تسوار اٿس هڪ منهي
ڏاڳي جي وسيلي سندس مٿي

ٻارن لاءِ لوڪ ڪهاڻي

هڪڙي لوڪ ڪهاڻي ٻارو ٻڌجو اڄ ڪن لائين -
 هڪڙو "ڪالو ديوي" هو ڪنهن دهننگر جو واسي -
 "پريم پري" هئي نازڪ ننڍڙي مندر ڏاڍي سهڻي -
 ڪاڻي ديوي جي ٿيڻ پنهنجي پريم پري جو آئي -
 توهن خاني ۾ ٿيڻ ڪري راکاس اڏاسي ويندو هو -
 ننڍڙن ٻارن ڪي ماري پوءِ تن جو ماس ٻڌيندو هو -
 مائٽن جون مڙ جهوليون خالي "ڪاڻي ديوي" ڪيون هون -
 آدم زادن کڏجي سوچيو ديوي هئي ٿو ڏاڏا -
 سوچيو سڀني "ڪاڻي" کي قتل ڪيو اڄ کڏجي -
 پالا پڙهيو تيز ڪري سڀ سڀيري ويٺا مائٽي -
 هوشياريءَ سان هيڏي هوڏي چوڌا جنگ لکي ٻيا -
 آڏي رات هوا ۾ هلڪو چڻ طوفان اچي ويو -
 ٿوري دير کان اچي راکاس لٽو هٿ جاني -
 حملي ٿيڻ سان هوش هليا ويس زخمي ٿي هو ظالم -
 "ڪالو ديوي" پڇو هو جلدي ڊوڙي پنهنجي ديري ڏي -
 توهن خاني جي درويشي بهجي "ڪالو ديوي" ڪري پيو -
 پالن بڙچين سنگين سان "ڪالو ديوي" ڪٿائون -
 ڦٽڪي ڦٽڪي نهٺ مري ويو ظلم مٽر جو ٻانسي -
 توهن خاني مان سڏڪن جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو -
 چنڊ سجاهد توهن خاني هيٺ لهي پوءِ آيا -
 "پريم پري" ڪنڊ ۾ ويٺل هئي حال ڏٺائون -
 "ڪالو ديوي" مري ويو آهي تنهن جا بند ٿئي ويا -
 پريم پري احوال ٻڌي گل جان چڻ ته ٿڙي پئي -
 "پريم پري" آزاد ڪرائي چوڌا واپس موٽيا -
 ڳوٺ سڄي ۾ سهرا پترا جيڏين کڏجي ڳايا -
 ڳوٺ سڄي ۾ ميلو ٿي ويو گهر گهر ٿي وئي شادي -
 هر ڪنهن دل ۾ الفت جدا گل اڀري آيا آهن -

قرب محبت الفت سان سڀ کڏجي گهاريو ٻارو
 ايڪي منجهه ساهيل آهي راز سمورو سارو
 ڏاڍ ڏمر جي پاڙ پٽن لاءِ ايڪو آهي ضروري
 "ڪاڻي ديوي" پريم پريءَ جي ڳالهه ڪيان ٿو پوري

ماسات-مني ذات

تشميم ميحرط

اهو اسان جو گائني وارڊ (زواني وارڊ) ۾ بهريون ڏينهن هو، جنهن جي لاءِ منهنجي گروپ جا چوڪرا چوندا هئا ته هي دنيا جو اهو حصو آهي جتي سدائين بنا اليڪشن عورتن جو راج رهيو آهي. ڳالهه هئي ته سڙيڪڙو سچ. ڇو ته نه فقط مريض خوانين هيون پر اسان ۾ به پروليسر کان وٺي پٽيوالي تائين سڀ زائفانون — وارڊ ۾ بهريون ڏينهن هو، سو ڪم پورو سمجهه ۾ ڪونه ٿي آيو، ائين ئي وارڊ جو چڪر ٽسي هنيو. پر ٻان بڻ نمبر ۴۴ تي لپٽيل مريضائي مون ڏي نهاري وري لڏي مرڪي پئي ڏنو.

”ميالين ٽسي ڇا مونکي؟“
 ”نه.“ وري مرڪي ڏٺائين اهڙي جاندار مرڪ ڇن ته بهار جي مند ۾ گل ٽڙندي دير نه ڪن. مرڪن مهل سندس اکين جي جوت اڃان سوائي ٽسي پئي وئي. بس اهڙي ته سندس سونهن ٿي.

”هوءَ ڇو مون ڏي نهاري مرڪين ٿي؟“ پڇيومانس.
 ”ائين ئي — تون وٺين پئي مون کي.“

”نالو ڇا اٿئي.“
 ”جنت...“
 ”مڙس جو نالو.“ مون بيٺي بيٺي سندس هسٽري وٺڻ شروع ڪئي. ”مڙيس. تون به ٽي ماسات جو نالو پڇين.“
 ”هوءَ شرماني وئي — انهن ڪاغذن ۾ لکيو پيو اٿس.“
 هن پنهنجو چارٽ مون ڏانهن وڌايو... جنت زال علي محمد.
 ”پلا هت لکائڻ لاءِ به ته

نالو ورتو هوندو نه! مون کانئس پڇيو. ”نه ڙي پيئون... اهو منهنجي ماءُ لکائي وئي آهي.“
 ”پلا جڳو ٿو اچي سو مڙس جو نالو ٿو پڇي — ڇو ٿا پڇن پلا!“
 هن ورائي مون کان سوال ڪيو. ”تون ته سمجهو آهين، توکي خبر هوندي ته عورت پنهنجي مڙس جي نالي سان سڃاتي ويندي آهي. اسان لاءِ به ائين سولائي ٿئي ٿي. جو ڪڏهن به مريضائون ساڳئي نالي جون داخل ٿين ته پلا ڪيئن سڃاڻي؟“
 ”ائين برابر آهي“ جنت مطمئن ٿي چيو.
 ”ڇڏو آءٌ هنن ته هالن ٽسي اچي تنهنجي هسٽري وٺندس.“
 هاويهن سالن جي جنت زال علي محمد ٻن ٽنگرين جي ماءُ گذريل ٽن ڏينهن کان هت داخل هئي. بقول سندس زندگيءَ ۾ بهريون ڀيرو بيمار ٿي هئي. هن کان اڳ ڪڏهن به ڀر ڪونه ٿيو هئس. ساڻس گڏ سندس ماءُ رهيل هئي. سندس مڙس روز شام ٻه ڀارن سان گڏ اچي چڪر هڻي ويندو هو. بس هوءَ ته سڄي وارڊ ۾ سندس نهڪڙا پيا کولجندا هئا. سندس پيٽ ۾ ڳڙهو هو.

جنهن لاءِ آپريشن ٿيو هوس.
 هڪڙي ڏينهن ۾ هڪ ڀيرو هڪري وٽس ويس. ننڍڙو رڳو ڪن ٽسي رکيو پئي پئي هئي.
 ”دل ٻاروڇل ٻاروڇل پئي ڪري.“
 مون کي ٽسي رڳو بند ڪري سڏي ٿي وئي. اڄ سندس ڇن تان مرڪ هائب هئي. اکين ۾ لڙڪ پئي چمڪيس. ”ڇو جنت اڄ ايڏي اداس آهين.“
 ”بس ادي ائين ئي — جيئرو انسان ڪڏهن کلي نه ڪڏهن روئي.“
 ”آپريشن کان ڏسي آهين ڇا؟“
 ”نه ادي آءٌ ته پانپان اڄ آپريشن ٿي ته سڀائي گهر وڃان.“
 ”چري آپريشن ڪري ڪو پئي ڏينهن توکي ڇڏي ٿوري ڏيندا ڪهٽ ۾ ڪهٽ پنج ڇهه ڏينهن وري به رهڻو پوندو.“
 اها ڳالهه ٻڌي هوءَ وٽر اداس ٿي وئي.
 ”تون جي ٿئي ٻڌائين ته آءٌ وڃان ٿي.“
 ”نه ادي ٻه ڏينهن ته ٻڌايان ٿي!“ مون کي پانپان کان جهلي ڇڏائين.
 ”ٻن ڏينهن کان ماسات منهن ٽي ڪونه ڏيکارڻو آهي.“
 ”بس ايتري ڳالهه.“ مون کي ڏاڍي حيرت ٿي.
 ”اها ڪا ايتري ڳالهه آهي...“ اکين ۾ وري ڳوڙها ترپي آيس.
 ”ڀرو وري ڇا — چري! دل اهڙي ڌارجي جا ورهن جا وچوڙا سهي وڃي... تون ٻن ڏينهن جي ڳالهه ٿي ڪرين...“
 ”تو کي به ماسات... ماروٽ هوندا.“ مون کان پڇيائين.
 ”نه ماسات نه ئي ماروٽ“

”ته پوءِ ٻلا توکي ڪهڙي
ڪل ته نانائڻ مان ڪهڙو ساڻو
اچي... اسين ته چوندا ئي آهيون:
ماسات مٺي ذات...“
”ٻلا منهنجو ماسات ڏٺو
اٿئي؟“
”هاڻو.“

”ڪيئن آهي!!“ شوق
وڃان پڇائين...
”ماڻهن جهڙو ماڻهو آهي.
منهنجو جواب ٻڌي ٿوري ڪوڙ
آيس.“

”سڄي ڪوٺ ۾ مٺ ذات
ڪو سندس...“
”ڪهڙي ڳالهه ۾...!!“
”مون کيس چيڙايو.“

”نه سونهن... نه ئي
دليريءَ ۾... شام جو گهر
موتندو آهي ته ٻڙي، ڀڙي وڏو
سيڪو ڪڪڙ ٿي وڃي گهر ۾
لڪندو آهي. ايترو ڏهڪڪاءُ
اٿس.“

”ٻلا ڪندو چاهي؟“ مون
ڪاٺس پڇيو.

”مزوري“ لهر وڃان چيائين
”سڀني سنگتين کان سواءِ ڪمايو
اچي.“

”مان چپ چاپ سندس ڳالهه
ٻڌي رهي هيس مون کي ماڻ
ڏسي وري چيائين،
”اڄ ڪلهه ته گهر ۾ دل ئي
ڪانه ٿي لڳيس.“

”ڇو؟“

”آڱ جا ڪانه آهيان گهر
۾... ڪلي چيائين ”مون کان
سواءِ اک کڻي نه ڏسي ڪنهن
زائغان ڏانهن...“

”ايترو اعتبار...!!“

”پيو وري... آڱ جي مري
هوان ته به ٻي نه ڪري“ سندس
چن تي وري ساڳي سڪڙين
جهڙي سرهاڻ پري سرڪ
پڪڙجي وئي.

”چري آهن جنت...! سرڊ
ذات تي انڌو اعتبار ڪرڻ چريائي

”آهي... مون سان ڪو هڪڙو
اهڙو هوندو.“

”ته بس ادي سمجهه ته اهو
هڪڙو منهنجو ڪانڌ اٿئي.“
”الله ڪري ائين هجي.“
”مان ائين چئي هلي آيس.“

... ..

رات جي ڏيوتن هئي...
مريضه ڪسي گلوڪوز جي بوتل
پني لڳايم ته جنت ۾ ڪو.

”ادي مٺا بي وفا ٿي وئي
آهين. ٻن ڏينهن ڪسان ويجهو
ٿي ڪانه ٿي اچين.“

”اڄ ايمرجنسي آهي ڪالهه
به ايمرجنسي هئي، تنهنڪري
سڀاڻي ڪم گهٽ هوندو پوءِ
ايندس.“ کيس ته چيس پر ڪو
ٽن چئن راتين جي اوجاڳسي ۽
ڏينهن رات جي مسلسل ڪم
مون کي ئي بيمار ڪري ڇڏيو
”مون کي موڪل وڌي پئي.“

”ٽن ڏينهن بعد رات جو سندس
بيٺ ڏي ويس.“

”هاڻ ٻارهن ٻي کان...
منهنجو ڪاٺ پٺن بند آهي“
سندس ٻاٻ پريشر وٺندي چيس.

”ڇو پڻ...!!“
”سڀاڻي تنهنجو آپريشن
آهي.“

”شڪر آهي رب تنهنجو.“
”آپريشن جو نالو ٻڌي
مايون ويو ڏين ۽ تون خوش
پئي ٿين!“

”گهر کي ٽسي ماريان
ادي... مون بنا ماسات به
اپالڪو ٿي پيو آهي. جلدي
علاج ٿئي ته جلدي گهر وڃان.“
”ڇڻو آئون هلاڻ ٿي.“

”مون اٿندي چيو.“

”اڄ به تنهنجي ايمرجنسي
(ايمرجنسي) آهي ڇا؟“
”نه!“

”ته پوءِ اڄ ويهه ته ڪجهه
ڪريون. سڀاڻي خبر ڪير جيئي
ڪير مري آپريشن ۾ ته ماڻهو

”مريو به پون.“
”پر تنهنجو آپريشن اهڙو

”نه آهي جو تون مري پوين...
سمجهه... ۽ سڀاڻي آپريشن جو
ڏينهن آهي. جن مريضن جو
سڀاڻي آپريشن ٿيو آهي، انهن
کي هينئر ئي آپريشن لاءِ تيار
ڪرايو آهي اسان کي.“ ته پوءِ
”جاڳان ٿي تنهنجي لاءِ...
تون ٻلي ٻارهن تائين پنهنجو
ڪم ڪار لا.“

”سندس ايترو قرب مون کي
به مجبور ڪري وجهندو هو...
”يران ٿيندي هيس ته اوچتوئي اوچتو
هوءَ مون کي پنهنجي پٽن کان
وڌ چاهڻ لڳي آهي. پنهنجو
ڪم ختم ڪري وقت ڏنم، ڏيڍ
پني ٿيو. هاڻ ته جنت يقيناً سمهي
رهي هوندي، اهو سوچي...
اوورال لاهي ٿورو اڀري ٿي سسٽر
روم ۾ وڃي ويٺس.“

”ادي ٻارهن ٽسي ويهه!!“
”جنت دروازي تي پئي هئي.
”مون سمجهو ته هاڻ دير
ٿي وئي آهي تون به سمهي
رهي هوندين.“

”الا پٽن وڃ... مون وٽ
ڪانهي... مون سمجهو ته اڃا
ٻارهن ٿي ڪونه ٿيا آهن.“ ائين
ٻائي رات مون ۾ جنت ڪجهه
ڪندي گذاري.

”سندس پوئين زندگي ائين ئي
گذري هئي جيئن اڪثر ڳولڻ...
”ڇوڪرين جي گذرندي آهي...
”ڪوهه نان ٻائي پڻ، جنڊ پڻ،
”اڳ ۾ ائين شام جو ڀڳڻ...
”ڪير ڏهن... آهي ۾ جنت جا
ڏهاڙي جا ڪم... باقي وقت سونين
ماساتن سان ڪندي ڪڍندي
گذري ويندو هو. پندرهن سورهن
نيتگرين مان علي محمد چونڊي
جنت جو سڱ گهريو. جنت ماءُ،
”پڻ کي سڱ ڏيڻ جي نه پئي
ڪئي. نيٺ ماءُ کي ناڪام
ڏندو ڏسي علي محمد ماسي جي
اڱڻ ۾ اڇيو پڪو اڀستانين

وڏو رهيو جيستائين جنت ماءُ
هانوڪار نه ڪئي. شادي
ڪان پوءِ جنت کي پنهنجي
ڏينرون ڇڏيون. چئن سالن
جي غريبيءَ ۾، بڪ ۾ تڪليف
۾ جنت ۾ علي محمد جو پل هل
جو ماڻ رهيو هو. پوءِ پلا جنت
کي علي محمد جي اون ڪيئن
نه ٿيندي. جنت مون کي پنهنجي
باري ۾ گهڻي ڪجهه ٻڌايو.
اٺين ئي ڳالهين ۾ صبح ٿي ويو
۽ مان وارڊ سان سڌو ڪاليج
هلي آيس.

...
آپريشن واري ڏينهن ته رات
تائين کيس هوش ڪونه هو. رت
پئي ڇاڙهيائون پئي ڏينهن سونگي
جنت سڌ ڪيو. ڏاڍي ڪمزور
پئي لڳي.
"اڏي هن ۾ ڇا لکيو اٿن."
هن رپورٽ بابت پڇيو.
"هن ۾ لکيو اٿن ته تنهنجو
گرو هو آپريشن ڪري ڪڍيو
ويو آهي."
"ڇو ٿي ڪوڙ ڪرين
اڏي!!"
مون ٿورو سهانپ سان ڳالهه
ڪئي.
"ڪيئن پلا...!!"
"هن ۾ لکيل آهي ته هاڻ
مون کي ٻار ڪونه ٿيندو."
روئڻهارڪي ٿي ڇڏيائين.
"پلا جي نه ٿيندو ته به

تنهنجي لاءِ ڪهڙو لسٽ ٻڌندو
تو کي ته ٻار آهن. ۾ نياڻيون
اٿم... پٽ نه ته کي ٿوريءَ
لاءِ... پوءِ ڪٿي هڪڙو هجي
ها - انڌي اڳيان لسٽ ته
هجي ها...

"شڪر ڪر تون پاڻ هجي
وئي آهن. بيماري وڌي ويئي
ها ته تون به نه بچين ها. مون
کيس دلانو ڏنو."

"تنهن کان ته نه بچان ها ته
سڻو اکين ۾ لڙڪه ٿري آيس.
"تون نه ڏاڍي خوش هئينءَ
ته جهٽ آپريشن ٿئي ته گهر
وڃان... هاڻ وري روئين ٿي...
خير ڪانه هئي ڇا ته اٺين
ٿيندو؟"

"خير مهم اڏي پر پنهنجي
۾ ڳب جي خبر ڪانه هيس...
پوئتيءَ جي پلاننگ سان اکيون
اکيون لڳي."

"پلا تنهنجو هڪڙو سوال
ٻڌا. تنهنجو هٿ جهلي ڇڏيائين."
"ڇنه"

"ڪٿان ڪنهن بيمار خاني
سان ڪو ننڍڙو ڇوڪرو آئي
ڏهن ۾ هتي ڪا مائي ويه
سري وڃي ته ان جو ٻچڙو آئي
ڏهن، آڱ پٽ ڪري پاليندس."
"ڏکي ڳالهه آهي."

"نه ته ۾ ڪو ڌيءَ جو
سڪايل هجي ته تنهنجي ڌيءَ
کي مون کي پنهنجو پٽ ڏئي

وڃي. پوءِ پلي سڄي عمر منهن
نه ڏيکارين ڌيءَ جو."

"پر آخر انهيءَ جو ڪهڙو
ضرور اٿئي!! تو وٽ ڪهڙي
مايا ملڪيت آهي جنهن لاءِ
وارث ٿو ڪئي!"

"وارث ڪي ٿو... گهر لاءِ...
وڏ لاءِ... سهانپ لاءِ!"

"سو ڪيئن...؟" مون کي
سندس ڳالهين تي حيرت پئي ٿي.
ماسا ٿو چوي ۾ پنهنجي مائٽن
جو اڪيلو پٽ آهيان، جيڪڏهن
مون کي پٽ نه ڄائو ته اڪله
جو نالو نيشان مڙجي ويندو.
سو آڱ ته ڪنڊس ٻيو نڪاح.
پئي نڪاح جو تڏهن کان سوچيو
ويٺو آهيان جڏهن تو ٻي ڌيءَ
ڄائي... پر هاڻ ته تو ۾ آسرو
ٿي ڪونهي. ڳالهه ڪري
وري روئي پئي.

"تو کي اهو سڀ ڪنهن
ٻڌايو."

"ڪالهه آيو هو پاڻ. مون
کي هوش ٿي مس آيو هو. بس
ان ئي مهل ۾ هڪائي
ڪري ويو آهي... چوي ٿو آڱ
ته ڪنڊس ٻيو نڪاح پوءِ وٺي
ته مائٽن وٽ ويه... وٺي ته
طلاق وٽ... وٺي ته بهاج
جي ڇا ڪري ڪر."

سياري جي منڊ هئي، ڏاڍي ٿڌي پئي هئي. هڪڙو شڪاري صبح
سان پکين جي شڪار لاءِ بندوڦ هٿ ۾ کڻي ۾ منڊ ڏانهن وڃي رهيو هو.
اٽرياسي کان تيزيءَ ۾ ٿڌي هوا پئي لڳي. جنهن ڪري شڪاري جي اکين
مان پاڻي وهي پيو.
پکين جو هڪ جوڙو سندس پير سان اڏامندو لنگهيو. هڪڙي پکي
پٺي کي، شڪاري ڏانهن اشارو ڪندي چيو: "هو ڏس ويڃاري ماڻهو"
جي اکين ۾ ڳوڙها آهن، شايد ڪنهن مصيبت ۾ آهي.
پٺي پکي چيو: "چريو نه ٿي، اکين ۾ ڳوڙها ته برائين، پر ڏس ڏس ته هٿ ۾
ڇا اٿس."

پيڪنگ جا خط

پيغام

شهناز ميمڻ

بياري پڻ لهمايدہ حسن

سدا سلامت خوش
ادي مان وري به توهان کي
خط پئي لکان ڇاڪاڻ جو توهان
هو ته ڪهاڻي درست ڪري
موڪل اها موڪلي به اٿس پر
انتظار تمام گهڻو آهي ته ڪهاڻي
شايع ٿيندي اهو انتظار ڪڏهن
ختم ٿيندو هاڻ پلا ڪشي شايع به
ڪريو.

جواب: پڻ ڪهاڻي پاڻ
درست ڪري موڪلي اٿئي
ڪنهن پئي کان صلاح وٺڻ ها
ته ڪجهه فرق ته پوي ها-هي
ڪا ڪهاڻي وغيره لکوته پڻ
کي پڙهائي صحيح ڪرائيندا
ڪريو ته اصلاح ٿيندي.

الهامس مهر

سانگهڙ

ادي لهمايدہ

سکي هجن

آڪٽوبر سگهڙين سٺ
نظر مان نڪتو هن دلچسپ صفحي
پر ڪا تصوير نه هئي ۽ سواد
وڌيڪ ڏسي خوشي ٿي. آزاد
نظم هلائڻ لاءِ مهرباني. هي
ڊائري جا ورق موڪلڻ ٿا، اميد
ته جاءِ ڏينديون. ڪا ڪهاڻي
هجي ته دور ڪندا مهرباني.

جواب: پڻ خط لکڻ لاءِ
مهرباني. ڪافي سٺو لکڻ لڳي آهي
هاڻي ته مونکي تنهنجي مضمونن
ڪهاڻين جو انتظار رهڻ ڳو
آهي اميد ته شاڻ لائڻ رکندڻ.

بياري پڻ لهمايدہ،

اسلام عليڪم.

مرض ته پڻ هي هڪ انسانو
پئي موڪليان، گهڻن ڏينهن جي
غير حاضريءَ کان پوءِ. انهيءَ
کان اڳ هڪ انسانو ادبي
صفحي لاءِ موڪليو هئس هن
تاكيد سان ته اگر "ادب" جي
لائق نه هجي ته اهاڻ ڏانهن
روانو ڪيو وڃي. سو خبر ناهي
توهان تائين پهتو يا نه.

ماهيت سال ڪانفرنس ۽
عورت ڪانفرنس ته توهان صفا
وساري ڇڏيو. پوءِ به اگر
حيدرآباد ۾ منعقد ٿئي ها ته
اچي پهچان ها پر ڪراچيءَ ۾
وٺيل هئسڻ ڪري پهچڻ ۾
ڪوتاهي ٿي. اهو به توهان کي
۽ انهن تمام پيڙن ڪري شايس
هجي جو وقت ڪڍي هاڻ
به شامل ٿيا، ته پڻ کي به ترغيب
ڏنائو. آئنده لاءِ اسان کي به ياد
ڪري ڇڏجو.

جواب: ادي مون وٽ
تنهنجي انڊرس ته آهي ڪونه
سومار ڏيڻ ۾ گهرجي. ها ليکڻ
جي باري ۾ هڪ صلاح ٻڌي
آهي ته توهان تنهنجي ڪهاڻين
جو ماحول ٿورو مٽڙي بڻايو
اوپرو ماحول اوڀر نالا ۽ اوڀر
موضوع پيڙن کي پسند نٿا اچن
۽ ناراض ٿيون ٿين.

ام ڪلثوم ڪريم ميمڻ

حيدرآباد

انچارج سگهڙين سٺ

محترمه لهمايدہ حسين صاحبہ -
مون پنهنجو هڪ تاثير ۲۱
جولاءِ تي توهان جي صفحي ۾
موڪليو هو. رڪن يا ردي جي
ٽوڪري لاءِ نه بلڪه شايع
ڪرائڻ لاءِ. اڄ تائين جيڪو
ڪجهه توهان جي صفحي ۾
شايع ٿيندو آهي، انهن مان
گهڻائي اسان جي نظرن مان
اهڙا به گذريا آهن جيڪي ناقابل
اشاعت هوندا آهن. ۽ آئون
پنهنجي موڪليل تاثير جي باري
۾ اهو يقين سان ٿي چئي سگهان
ته اهو قابل اشاعت آهي. ۽ مون
اهو First Time موڪليو هو.
توهان کي ضرور شايع ڪرڻ
ڪندو هو. مهرباني ڪري
تنهنجي خط جو جواب تنهنجي
صفحي ۾ ضرور ڏيندا.

جواب: ادي ناراض ٿيڻ
جي ڳالهه ڪانهي صفحي جو
معيار اخبار جي پاليسي به
شرط آهن ليڪ شايع ڪرائڻ لاءِ
سو مهرباني ڪري توهان ڏانهن
پنهي ڳالهه کي سامهون رکي
پنهنجي تاثير ٻيهر پڙهو
۽ ضرور تبديلون ڪري ٻيهر
موڪليو ته ضرور شايع ٿيندو -
تنهنجو ڪم ئي آهي هٿان

شهناز شاهه ڪاظمي

حيدرآباد

:- १७

ہمارے نندین سا کمال ہوا

نصیر مرزا

تی وی پروڈیوسر ہارون رند

آهي جنهن جي بنياد تي هر نئون
 ٻوڙي پراڻو ڊراما نگار بهرين
 گوشش اها ڪندو آهي، ته
 سندس ڊرامون هارون رند ڊاڪٽر
 ڪري. هارون مان سندس ذات
 ذات ۽ فن بابت انٽرويو و ڪرڻ
 لاءِ گڏاڻي ڪامي چوڪ حيدرآباد
 وقت ورتر ٿي. وي انٽرويو
 سائين ممتاز مرزا جي روم تي
 سائين هيءُ ڪهاڻي ٻولهي رڪارڊ
 ڪيو. هارون سان ڪوڙو ڪچهري
 ٿي. انهن مان ڪجهه سوالن جا
 جواب اوهان کي پڙهائيان ٿو.

هارون پاڻ ڏير حال! ننڍپڻ
کان جـوانـي ۾ فـن جـي
دنيا ۾ اچڻ کانپوءِ، ٽي ويءَ
تائين ڪيئن پهتا؟

* ”ئون کي جيئري لدر
ياد آهي، هارون سوچندي ورائو
هو، ”نڀيئون وارا خوبصورت
ڏينهن جن ۾ ٻار ڪهڙين ۾
ڇوڙندي ڊگهندي يا آس پاس
جي باغن ۾، هويت هڪڙيندي
گذاريندا آهن، منهنجا آهي سورا
ڏينهن بيمارين ۾ سخت اوجاڳين

«جانچ»، «رائيءَ جي ڪهڻي»
 ۽ ٻيا ڪيئي ڊراما - سنڌيون ۽
 سندس مان مڏهون ڪري چڪا
 آهن. هدايتڪار هئڻ جي ناهي
 هارون وٽ فن به آهي نه، اعليٰ
 درجي جو چنڊ ڇاڻ، ڪندڙ
 ذهن به، کيس اها به ڄاڻ آهي،
 ته ڊرامي جي سلسلي ۾ ڪنهن
 جي اک کي ڪهڙي شيءِ
 ڏسڻي ۽ ڪهڙي ڏيکارڻي آهي.
 اهڙي ڪارڻ آهي جو سندس
 ڊراما - نئيڙيون - نئيڙيون
 حقيقتون به اڀري پٿريون ٿي
 پونديون آهن. هارون پنهنجن
 ڪيترن ئي ڊرامن ۾ اهو به ثابت
 ڪيو آهي، ته جهڙن ۽ شين کان
 سواءِ به تاثر پيدا ڪري سگهجي
 ٿو، ڊائلاگس کان سواءِ به شيون
 ۽ منظر ڳالهائي سگهن ٿا. ڊرامي
 جي رڪارڊنگ مهل هو سڌائڻ
 مڏهين حمي جي تلاش ۾ هوندو
 آهي، جتان ٻيهي - هو سموري
 ماحول تي چٽي نظر وجهي
 سگهي. هارون ڪمزور ۽ ڊل
 اسڪرمت ۾ به صلاحيتن سان
 روح ڦوڪي، انهن لاءِ ڇڻ،
 آڪيڇن سڀيڻا ثابت ٿي چڪو
 آهي. هارون جو ڊرامو ڳالهائيندو
 آهي، ته مون هارون جو آهيان.
 هارون نون توڻي پراڻن آرٽسٽن
 مان چڪي ڪم وٺڻ ۽ انهن
 کي Hit ڪرائڻ جو ڪم به ڄاڻي
 ٿو. هارون جي ڊرامي مان
 Subject ايئن نڪري نروار
 ٿيندو آهي جيئن ليکڪ جي ذهن
 هوندو آهي. ۽ اهڙي ڪارڻ

* ڪراچي ٽيليويزن جي سنڌي شعبي جو هڪ اصلاحات پروڊيوسر، جن پنهنجي فني سفر جي شروعات، سنڌو درياءَ جي ڪپرواري جو، بي شهر ۽ پنهنجي جنم ڀومي ڪوٽڙي جي ڪنهن اسٽيج کان شروع ڪئي، ۽ فن جي راهه ۾ ايندڙ سڀ درياد، پاڻهن جي وهجڻ سان جهڳيندو سونڊ، روشن ۽ آرٽ جي شهر ڪراچيءَ تائين پهچي چڪو آهي. هن سڃاڻي شخصيت واري پروڊيوسر جو نالو دنيا جي لکين ڪروڙن نالن مان ڪوبه هڪ ئي سگهي ٿو پر ناٽڪ سڀا جي ٽي وي دروازن هي نالن واري سيريز جي آخري ٽپل تي لکيل نالو ئي سڃاڻي سنڌ ۾ سندس سڃاڻپ سبب بنجڻ وڃي آهي. جي ها ! اهو نالو آهي.....

ها - رون - رند ! (تازيون)
 هارون طبيعت جي لحاظ کان
 بعد ملن سار ۽ پاڄهارو مالو
 آهي . ني ويءَ جهڙي گليمس
 دنيا ۾ رهندي ۽ هن ۾ ڪا
 وڌائي يا ڪا ٻي ڦونڊ دوريني
 ٿولي خوردبيني سان ڳولڻ جي
 جي باوجود نظر نٿي اچي . هر
 ڪنهن سان نهايت مڃاڻهائي سان
 ڳالهايندي هو ائين ۽ لڳندو آهي ،
 ڄڻ مرڪي ۽ وڻ - هارون جي
 خوبصورت ڌنريڪش جي حوالي
 سان ڪيترائي سنڌي ٽانڪ اڄ
 يادگار بنجي چڪا آهن .
 ۽ ٽانڪيلي ۽ ۽ ڌنريڪش ۾ منجهه
 دريا ۽ ۽ ذات جي ڏيهه ۾ ۽

ڊپٽي بگهيو، وزير مجدلاشاري، هارون رند ۽ نرئين بلوچ

دراصل ليکڪ جو خواب هوندو آهي ۽ اسين يعني هدايتڪار، اداڪار ۽ ٻيا ٽيڪنيشن گڏجي ان خواب کي تعبير ڏيندا آهيون. ڊرامي ۾ جيجڪٽ سٽر اهم هوندو آهي. ۽ ڊرامو سٽ تي آڻڻ کان اڳي هر هدايتڪار جي ذهن ۾ ڪو نه ڌار گيت ضرور موجود هوندو آهي. ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن مسئلي کي ضرور کنيو ويندو آهي.

جيتري قدر ٽي ڏي ڊرامي جو مسئلو آهي ته ان ۾ مسئلي جي ابتڙ ان کي ڪڍڻ ڏيندڙ کي تاريخ به سمجهي ڪري ڏيئي هوندي آهي. منهنجي سڌاڻن اهڙا ڪوشش رهندي آهي ته انهن پنهنجي گهرجن سان انصاف ڪريان. * سٽ تي ڊرامو آڻڻ کان اڳ ۽ پوءِ اوهان ڊرامي جي لاءِ پهرين ڪهڙين گهرجن تي سوچيندا آهيو؟

هر هدايتڪار جي ڪم ڪرڻ جي منهنجي اسٽائيل هوندي آهي. پر ڪهاڻي هٿ ۾ کڻڻ کان اڳ جيڪو پهريون اهم مرحلو هر هدايتڪار جي سامهون هوندو آهي، اهو آهي ڊرامي جي ڪردارن لاءِ مناسب آرٽسٽن

پڌاڻاڻ ته بطور ڪمپوزر جي ٽي ويءَ تي مهتاب چنا جو به اهو پهريون ئي پروگرام هو. مهتاب اڳتي هلي ڪيترو نالو ڪڍيو اهو اوهان سڀني جي اڳيان آهي. روشن تارا کان پوءِ مون ميوزڪ پروگرام به ڪيا. ۽ اهڙي ريت هر قسم جا پروگرام هڪندو ڊرامي ۽ ٻين بهتو آهيان. شروعاتي دور جي ڊرامن منجهان ڊرامي ”درد جا پڙلاءَ“ ڪي پنهنجو يادگار ڊرامو سمجهندو آهيان. ان کان پوءِ نه ڊرامن جي ڪا ڊگهي فهرست آهي ...

* ڪڙي ڀن تي ڪم هلائڻ جي شوق ۾ ته هدايتڪار نه ٿيا آهيو؟

نه لاءِ! اهڙي ڪا به ڳالهه ڪانهي ... هارون مرڪندي ننڍڙو جواب ڏئي جان چڙهائي ويو.

توهان ڊرامي جي ذريعي سنڌ جي ماڻهن کي ڇا ڏيڻ ۾ چوڻ چاهيو؟

* ڊرامو تجربدي آرٽ وانگر ناهي هوندو. جيڪو بنا سوچ سمجهه جي ڪيو وڃي. ڊرامو

گذريا. منهنجي هٿ ۾ ٻاڻي ڀرجي ويو هو. مال هلي ڪونه سگهندو هئس. انهيءَ سبب ننڍپڻ جو ڪچ حصو ڪٽ تي لپندي يا هٿ تي هٿ ڀري وڙهندي گذريو. ڏس! اهڙيون حالتون هوندي به سون هٿ نه هاري. مسلسل جدوجهد ڪندو رهيس. انٽر سائنس ڪرڻ کانپوءِ به ايس سي تائين پڙهيس. سن جي ميدان ۾ اچڻ سڀاويڪ هو. ته مون جنهن گهر ۾ اڪيون ڪوليون هيون، ان ۾ اڳ ئي فن ۽ فنڪار موجود هئا. سافي ۽ عبدالڪريم بلوچ سمجهڻا چاهيا آهن ۽ منهنجي فني تربيت ۾ سندن ئي وڏو هٿ آهي. تن ڏينهن ۾ سافي لاهور جي فلمن ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو ۽ هر سال اسڪول جي موسمي موڪلن ۾ اڪثر مان به ساڻس گڏ لاهور هليو ويندو هئس ۽ اسٽوڊيو ۾ ڪم ڪندو هو. ڏندو وٺندو هئس. بي ايس سي ڪرڻ کان پوءِ جڏهن انجنيئرنگ ڪاليج ۾ منهنجي داخلا نه ٿي سگهي ته ڊئرمڪشن سڪن جي لاءِ مختلف فلمي هدايتڪارن سان طور چيف اسسٽنٽ ٿي ڪم ڪيم ۽ سڪيم. ان وچ ۾ هدايتڪاري جي سکيا سان گڏ ايڊيٽنگ ۽ ڊائنگ ۽ ڪئميرا ٽيڪنيڪ جو فن به سکندو رهيس. ٽي ويءَ لاءِ جڏهن ۷۳ع ۾ انٽرويو سڏايا ويا ته مان بطور پراڊڪشن اسسٽنٽ چونڊجي ويس ۽ ان کان پوءِ ...

پسلا سڀ کان پهرين پروڊيوسر جي حيثيت ۾ اوهان ڪهڙا پروگرام ڪيا؟

* ۷۴ع ۾ جڏهن باقاعده پروڊيوسر مقرر ٿيس ته سڀ کان پهرين منهنجي قسمت جي ڪاٽي جيڪو پروگرام آيو اهو هو ”روشن تارا“. مزي جهڙي ڳالهه

جي چونڊ! جيڪڏهن ڪردارن جي چونڊ مناسب ٿيو وڃي ٿي ته، نه هدايتڪار جي پر ڊرامي جي ڪلھن تان به گهڻو پوڄهه گهٽ ٿي وڃي ٿو. مان هر ڪردار لاءِ مختلف آرٽسٽن کي سوچڻ ٿي سوچڻ ۽ گهڻي سوچ ڪندو آهيان. ۽ گهڻي سوچ ويهار ڪان ۽ ان کي ٺي چونڊيندو آهيان جيڪو ٻين جهڙن جي پٺڙ مان اڀري ايندو آهي. ٽي وي اسيجز جي ننڍڙي ۽ رنگين ڪائنات آهي. لائنگ آرٽسٽن جي چرپر ۽ سٺ ڊزائن، انهن سڀني تي هڪ ئي وقت سوچڻو پوندو آهي. انهن سڀني جي سلاپ ڪرڻ لاءِ وري ڪئميرا کي معجزو ڏيکارڻو پوندو آهي. مان چاڪاڻ ته ڪئميرا ٽرڪس جو فن مڪيو آهي ان ڪري ڪئميرا مين مان گهڻو منهنجو ذهن به هوندو آهي سو ذهني طور تي اهڙي مڪمل تياري ڪرڻ کان ۽ ٽي ڊرامي کي سٺ ٿي کڻي ايندو آهيان. * توهان کي ذاتي طور تي ڪهڙي قسم جا اڪيٽ مائر ڪندا آهن؟

* شهري توڙي ڳوٺ ٽي زندگي جي مختلف منجهل سسٽن تي مون ساڳي شوق ۽ لکڻ مان ڊراما پيش ڪيا آهن. پر حقيقت هيءَ آهي ته، ڳوٺ ٽي زندگي جي سسٽن کي ڏرڻ بڻائي لکيل ڊراما مون کي وڌيڪ مڙو ڏيندا آهن. مون تعداد جي لاءِ ڪان گهڻا ڊراما پهراڙي واري زندگيءَ بابت ٽي ڪيا آهن ۽ منهنجي ذاتي خواهش آهي ته، پهراڙي واري زندگيءَ جا جيڪي منجهارا آهن، انهن کي باهه ۽ مٺي انداز ۾ سلجھڻ لاءِ ڊرامي کي استعمال ڪرڻ. پر اهو مٺ ڪجهه اهڙي ريت جو ڊرامو، تفريح جي تفريح

۽ محسوس ٿئي ۽ ان مان گڏوگڏ ان مان ڪو مقصد به حاصل ٿئي. * ڇا سبب آهي جو تون ڪيترن ئي سالن کان ڪي مخصوص ڌارا تي ويءَ لکڻ به! ڪي ليکڪ وري هدايتڪار جي اجازتي سڃاڻي ڪٿي وڃي جي دوران لکڻ چاهيندي به ٿا لکن. اوهان سٺين سسٽن لاءِ ڪهڙي راءِ رکڻو ٿا؟ ۽ تون لکڻ کي ڊرامي لکڻ جي سکيا لاءِ اوهان ڇا ڪيو آهي؟ * نه... مان توهان مان متفق ناهيان. سٺين ڪجهه سالن ۾ نوان ليکڪ ته خود مون وٽان به ظاهر ٿيا آهن. طارق هالمر، نوراليددي شادم، محمود مغل، عبدالقادر جوڻيجو... هي اهي ليکڪ آهن جيڪي پنهنجي پر ادب جون مڃيل شخصيتون آهن ۽ مون هلي ملي وڃي هنن کان ڊراما هي لکڻا، مسئلا هي آهي ته اهي سڀ به بنيادي طور تي ناڻڪ نويين نه... اها نه نگر آهن. ڪٿي وڃي جو جيتري قدر سوال آهي ته، ٽيلي ٻلي جون ضرورتون بهرحال انگ آهن. افسانه نگر وٽان جڏهن ڊرامو لکجي اچي ٿو ته، ٽيليويزن جي پاليسي ۽ هدايتڪار جي پسند کي نگاهه رکي پوءِ ئي ڊرامو قبول ڪرڻو پوندو آهي. ويزن رائٽنگ، ڏکيو ڪم ضرور آهي، پر جيڪي لکڻ به آهن ڪڏهن ڏاهراڻ ڪونه سگهي آيا آهن. هنن پنهنجي محنت ۽ لسڪن مان Pick ڪيو آهي. ۽ تون ليکڪن کي جيتري قدر ترهنگ ڏيڻ جو مسئلو آهي ته، سيڪاوينڊو ادارا پيشا وٺي سيڪاريندا آهن ۽ هي ادارو ڇڪڻ ته، پيشا ڏئي ٿو، ان ڪري ٽيل لکيل ڪم گهڻي ٿو.

* ٽي ويءَ تي هر پروڊيوسر وٽ پنهنجو گروپ آهي. هڪ

۽ پروڊيوسر جا آرٽسٽ پڻي پروڊيوسر وٽ ڪم ٿا ڪري سگهن. آرٽسٽن تي اها هڪ هٿي ڇا سنڌي ڊرامي لاءِ نقصان ڪار ثابت نه پئي ٿئي؟

ائين ناهي. هارون نه هٿ. سنجيدگيءَ سان ورائيو هو. ها! اهو ليکڪ آهي ته هر پروڊيوسر وٽ ورڪس جو هڪ مخصوص گروپ هوندو آهي، پر اهو به هنن آرٽسٽ جي ذهني ويجهڙائي سبب ٿي سگهن هوندو آهي. سگهن آهي ڪي پروڊيوسر ائين سوچيندا هجن ته، هن آرٽسٽن کي هو وڌيڪ سهجي سگهن ٿا انهن کي ٽي ڊرامي لاءِ ڪم ڪن. پر اسان وٽ سنڌي شعبي ۾ اهڙي ڪا به روايت موجود ڪونهي. هر پروڊيوسر پنهنجي خيال مطابق انهن آرٽسٽن کي ڪم ڪندو آهي جيڪي واقعي ڊرامي لاءِ فٽ هوندا آهن. مثال طور نور محمد لاشاري، زرين بلوچ، سينا، محمود صديقي، اي. آر بلوچ وغيره اسان جي منجهل آرٽسٽن مان آهن ۽ هر پروڊيوسر وٽ ساڳي طرح بنا ڪنهن امتياز ۽ گروپ بنديءَ جي ڪم ڪري رهيا آهن. ائين ته ڪردار مان انصاف به نه ٿي سگهندو، ته هڪ ڪردار لاءِ ڪو آرٽسٽ سٺ ڪري پر چاڪاڻ ته اهو پروڊيوسر کي ٿڌو وٺي ان ڪري ڊرامي ۾ نٿو ڪم ڪري سگهي. نه دلير ائين نه خود اسان جي پراڊڪشن کي ڏک لڳڻ جو انديشو هوندو آهي ۽ تون پاڻ تي سوچ... ڇا ڪوبه پروڊيوسر ائين چاهيندو ته سندس پراڊڪشن ڪمزور وڃي!

* اوهان جي مشهور ڊرامي ”دنگيءَ منجهه درياهه“ ميونخ مان ٿيون انعام کٽي آيو. سنڌي ڊرامي جي لاءِ ظاهر آهي اهو

سڏا آهن... پر صرف شهري
زندگيءَ وارن ڊرامن لاءِ. موت ۾
علي سخت ڪاوڙيو ۽ مون کي
ٿرڊ ڪلاس هدايتڪار جو لقب
ڏنائين. بهرحال ڪارٽنگ وري نه
مون پنهنجي مرضيءَ سان ڪئي
۽ زرين بلوچ ۽ نور محمد لاشاري
هن ڊرامي ۾ ڪم ڪيو. سندن
ڪم ڏسي هو ۽ ساڳي هلي باها
مون کي نه فقط ڪوڙ وڌايون
ڏهول، پر گهڻو خوش به ٿيو.

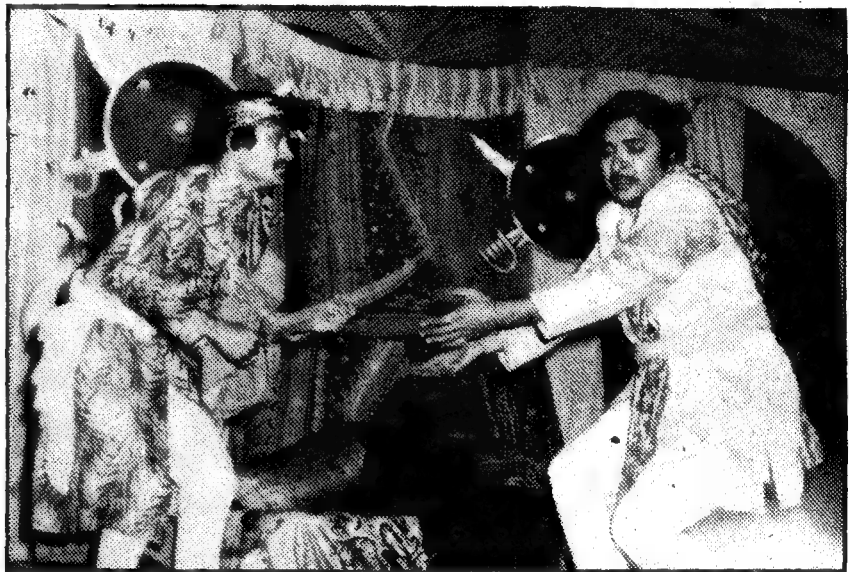
ردعمل ۽ چئلينج منجهي هي
ڊرامو لکيو ۽ اسڪرپٽ ڏيندي
چيائين... هن وٽ! "علي بابا
وڏو ڊرامو به لکي سگهي ٿو..."
ڊرامي جي ڪاسٽنگ جو مرحلو
آيو ته عليءَ مکيه ڪردارن
لاءِ ڦرسان جيلانسي ۽
بروين اڪبر کي کڻي لاءِ سخت
ضد ٻڌو. جيستڻ ته، منهنجو
موت هو ته اهي آرٽسٽ بيشڪ

وڏو اعزاز آهي. هن ڊرامي جي
سلسلي ۾ هڪ دلچسپ واقعو؟
* ها! هارون مرڪندي
ورائيو. هن ڊرامي جي
سلسلي ۾ هڪ دلچسپ ۽ مزيدار
ڪالهم ٻڌو!! علي بابا جو ڊرامائي
تشڪيل ڏنل ڊرامو "گلن واري
چوڪري" پسند جي لحاظ کان
ڏاڍو تڏو رهيو هو ۽ مقبوليت نه
ماڻي سگهيو. علي بابا ان جي

ٻي ڏيک

ڪري ۾ اسٽيج ڪيل ڊرامي
سورٺ راءِ ڏياچ ۾ مشتاق چنگيزي
۽ سمروڻ ڪمار شرما

اٽ وسرند سفر

في غلام علي شاهه قسط - ۲

گهڻي گهڻي ويا ۽ چوڏن
ڏينهن اسانجو پروگرام اتي جي
تمام وڏي آڏوڀرو - هو. هي
هندستان جي وڏن آڏوڀرومن
منجهان آهي، جنهنجو نالو
"ماولنگر هال" آهي. جيڪو
وليح مارگ ۽ پارليامينٽ اسٽريٽ
جي ڪاٺي پاسي کان آهي. هي

هندستان جي گاديءَ وارو
شهر دهلي خوبصورت ۽ پوڄو
مئل هاڻ آهي. راج ڌاني کي
ڏسي انهن محسوس ٿئي ٿا ته هن
ماضي ۾ شهر گهڻو خوبصورت
۽ رونق وارو رهيو هوندو. اڄ جي
دهلي هڪ ڏي نه مختلف آهي.
هتي جون عمارتون، مسجدون،
مندر خاص ڪري لعل ڏهو ڏسي
مانهو واري ته ماضيءَ ۾
گم ٿيو وڃي. پهرين ڏينهن دوست
کي چيو ته هاڻ سفر جو ٿڪ
لٽو آهي. ۽ مون به خوشگوار
آهي. تنهن ڪري هاڻ ڪنهن
ڪهرجي.

اسين پهرين بادشاهي مسجد
روانا ڏي اسين جيڪا دريا ڪنڇ
۾ ڇانڊي محل جي ويجهو آهي.
هي تمام وڏي ۽ خوبصورت مسجد
آهي. سندس منارا ۽ اسٽوپون
حصو گهڻو وڏو ۽ وڻندڙ آهي.
سندس منارا ايترا ته وڏا آهن جو
مٿي چڙهي سڄي شهر جو نظارو
ڪري سگهجي ٿو. مسجد ڳاڙهي
ونگ جي پٿر جي ٺهيل آهي،
جنهن جي چوڌاري وڏي
سارڪيٽ آهي ۽ ساڄي پاسي
کان هڪ بزرگ جي مزار آهي.
لعل قلمو - ڏٺوسين جتي
اڪبري درٻار ۽ راج ڌان لاءِ
جدا جدا باره دريون ٺهيل آهن،
وچ واري حصي ۾ هڪ سال
آهي، جتي بادشاهه سندس وزير
۽ ٻيا امير امراءِ راڳ ٻڌندا هئا.
ڪاٺي پاسي ڪان رلڻ جي لاءِ
دريون ٺهيل آهن جتان اهي درٻار
جو ڏيک ڏسنديون ۽ راڳ

پروگرام اتي جي مشهور ميوزڪ
گروپ بوليٽ جي طرفان ٿي
رهيو هو. جنهن ۾ اسان کسي
متعارف ڪرايو پئي ويو. اسين
مقرر ٿاڻ تي پهتاسين. هال تمام
وڏو ۽ مڪمل ايئرڪنڊيشن هو.
هڪ وڏي لائبريري هئي. ۽ ٻئي
منزل تي هال هو. ڪارڊ
پروگرام شروع ٿيڻ جو وقت رات
جو ٽين وڳڻ هو. ڏسي حيراني
ٿي جو ساڻن سٽين وڳي کان
سڀ ماڻهو اچي سٽن تي ويهي
رهيا هئا. ٽيڪ انهن وڳي پروگرام
شروع ٿيو. ٽين جي گونج ۾

ٻڌنديون هيون. حيرت جي اعلا
ڳالهه آهي جو هيڏو وڏو اهاطو
۽ هال هوندي ۽ سڄي کي آواز
ٻڌڻ ۾ ايندو هو. اسان کي سڄو
ڏينهن گهڻي گهڻي گذري
ويو. پر تجسس وٺڻ وڌندو.
عام جو اڪثر گهڻو لاڙ انڀيا
گيت ۽ ڪرامت پيش ٿيندا
هئاسين جيڪو تمام گهڻو ٺهيل
آهي. ۽ مٿن ۾ سارڪي پڪڙيل
آهن. جتي هزارين ماڻهو ڏهڙي
گهڻو ۽ هڪڪ ڪوڪو ٻڌندا
آهن.

اسان کي دهلي ۾ ٽي ڏينهن

وسڪارو ٿي ويو. اهڙي طرح پروگرامن جو سلسلو وڌندو ويو. گهڻو ڪري اسين پبليڪيٽ جي مارٽن پروگرام ڪندا هئاسين. خانگي پروگرام به گهڻا ڪيائين جيڪي سٺا رهيا. ان کانپوءِ هڪ ٽيم سٺو ۽ يادگار فنڪشن جيڪو سنڌي آف انفارميشن ٽورنمينٽ آف انڊيا جي طرفن ٿيو، جتي اسين مهمان فنڪار جي حيثيت سان آيا هئاسين. هي پروگرام آني جي وڏي هال شري رام سينٽر ۾ ٿيو. اسان لوڻ ڪلب جو پروگرام، شير هائوس ٺاڻي هال ۾ ڪيو. هڪ اهڙو ئي يادگار پروگرام نيشنل اسڪول آف ڊراما ۾ ميوزڪ جي طرفن شري رام سينٽر ۾ ڪيو. انهي جي مشهور شخصيتن جا پڻ پروگرام ڪيائين. هونل پنجاهه، هونل ايمپيسڊر کان سواءِ اتي جي وڏن وڏن سرماهندارن جا پروگرام، جهڙوڪ، موهن لعل ميڪن، شري ڪي. بي. ڪوويل شري سجدو، وائي. بي. ٽاڪر، جناب مشڪور حسين صديقي، ڊي. ڊي. شري، خواجہ صاحب، ۽ آخري ۽ يادگار پروگرام آني جي تهر وڏي ڪارمنٽ ايگسپوزيٽر شمشير سنگھ جي رهائشگاهه تي ڪيو. سنڌي رات هوندو رهيو.

انهيءَ کانپوءِ سنڌين جو پروگرام ٿيو. توڙي جو دهلي ۾ سنڌي ٿورا رهن ٿا. دهلي ۾ لاجپت نگر ۾ ۱۰ هزار کن سنڌي رهن ٿا. انهن جو هڪ ڌار ٻاڙو آهي. اتي جي سنڌي ساهت طرفان دعوت ملي ته ڏاڍي خوشي ٿي. هڪ اهم شخصيت محترم سلمي دهلوي سنهنجو تعارف ڪرايو. پوءِ لاجپت نگر ۾ ڪيئي سنڌي پروگرام ڪيم ۽ ڏاڍا گيت ڳايو. خاص ڪري

منهنجي لاءِ اعلان ٿيو. مان اسٽيج تي آيس ڪرنيشي سرما ۽ امر جيت سنگھ ڪولي منهنجي ٻاهر آجيان ڪئي. مان مانٽنگ ڪئي اڳتي وڌي ويس گڏ جڏهن آرڪسٽرا هئي، جيڪا وڃائن ۾ بهنجو مثال پاڻ هئي. مون هن پروگرام ۾ اردو گيت ۽ سنڌي ڊسڪو گيت ڳايا. ان کان سواءِ هڪ پشتو ۽ پنجابي لوڪ گيت ڳائي سک سردارن کي مست ڪري ڇڏيو، ڇو جو اڌ کان وڌيڪ هال ۾ سک آڪهيون ويٺل هيون ۽ گهڻائي پنجابي ڳالهائڻ وارن جي هئي. ڪجهه سردارن هال ۾ ويٺي هت لوڙي ڪٽڻ ڏولي پنهنجي جڏين جو اظهار ڪيو. پروگرام ۾ برقرارنس سٺو رهيو.

پروگرام کان پوءِ جناب ڪرنيشي سرما طرفان دعوت هئي تنهنڪري سڀني فنڪار پنڌارا روڊ، سندس رهائش گاهه ڏي روانا ٿياسين. جتي سندس والد ۽ والده اسان جو آڌر پاءُ ڪيو. ۽ رات ٽئين اتي ڳالهين ڀولهيون. معروف رهيا سين!!

ساولڪر هال واري پروگرام کان پوءِ ته پروگرامن جو

شري ڪرنيشي سرما ڳاڙهي باب جي روشني مان نسيموار ٿيو. جنهن مهينن جي آسمان ۾ اسان جو تعارف ڪرائيندي ڇيو ته ڏاڍي خوشي جي ڳالهه آهي، ته اڄ اسان جا مهمان جيڪي پاڪستان جا سٺا ڪلاڪار آهن هن وقت موجود آهن. هال مان تازين جا آواز اچڻ لڳا. مان ۽ منهنجو ساٿي هڪ ٻي سرج لائيف جي روشني مان ظاهر ٿياسين. هال سڄو مهمانن سان ڀريل هو ڪرنيشي سرما اسان جي گهڻي تعريف ڪئي. ان کانپوءِ پروگرام جو خاص مهمان جناب امر جيت سنگھ ڪولي، اسان جي آجيان جا لفظ چيا. ۽ گهڻي محبت ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪيائين. اهڙي طرح پروگرام جي شروعات ٿي.

اسان کان سواءِ هن هال ۾ پبليڪيٽ گروپ جا فنڪار به حصو وٺي رهيا هئا. جنهن ۾ شري راکيش ناٿ، ڳائڻي منيل ملوٽرا، رينا، ريڪا، مينهه ناگي، ڊيپتي جي، وحي سنگھ، ويد وغيره هئا. پروگرام جي شروعات منهنه ناگي جي گاني سان ٿي. ۽ اهڙي طرح ساٿي فنڪارن کان پوءِ

شاہ سائين، سچل سرمست ۽ قلندر
شهباز جي ڌمال، وڌيڪ ٻڌند
ڪٿي ويٺي. هتي کان وڌيڪ
اسان کي بمبئي وڃڻو هو.
تنهنڪري پروگرامن ۾ ۽ دهلي
ڪهڻ ۾ مصروف رهياسين. دهلي
چڏڻ تي دل نه پئسي پيو پر
بمبئي ۾ وڃڻو هو.

بمبئي ۽ دهلي جي خاص
جائين تي ويٺين. جن ۾ ڪرنل
پٿس، هاليڪا بازار، انڊيا گيت،
حضرت نظام الدين خاص ڪري
پرڪستي ميدان، ڊالس ميوزم،
نهر و سادي وغيره اهي ڏسڻ
وٽان هيون. اهڙي طرح سان اسان
دهلي کي رخصت ٿياسين.

ڪيئي خلوص پريا ماڻهو اسان
تي ڇڏڻ آيا. ۽ آئين اڪين سان
سڀني آيلن کي رخصت ڪيائين.
اهي اڪين کان اوجھل ٿيڻ
تائين هٿ هلائيندا رهيا ۽ ٽڪل
قدمن سان پنهنجي سٻٽ تي
ويهي خيالن ۾ گر ٿي ويس.
(هلندڙ)

سوال جواب

ج: دائود پوٽن
 پڙهيو محمد صالح شر - نوابشاهه
 سن: سنڌي ادب سستو
 وڪانو مال ڇو آهي ۽ وجوديت
 پرستيءَ جو لائق ڇو آهي؟
 ج: سنڌي ادب جي وڪانو
 مال هنن واري ڳالهه غلط
 اديبن جي سخت بي قدري آهي.
 سنڌي ادب هميشه سڃاڻي،
 ضمير ۽ قوسي خير خواهيءَ جي
 واٽ ورتي آهي. اڄ جيڪا
 ماڻهن ۾ سڃاڻي آهي ان ۾
 سنڌي ادب جو بنيادي حق
 آهي. وجوديت پرستي، فلسفي
 جو هڪ لاڙو آهي. ان سان
 اختلاف ڪرڻ جو هر ماڻهن
 کي حق آهي... پر ڪارڻ
 ڪرڻ جو نه.

پني کي بي وس ڏسي خوش ڇو
 ٿيندا آهن؟
 ج: پاڻ به بي وس هوندا
 ان ڪري.
 عبدالحميد ميمڻ ڳوٺ
 نودو ٻارڻ.
 سن: عورت مغرور ڇو ٿيندي
 آهي؟
 ج: ماءُ ۽ پٽ جي روپ ۾
 عورت مغرور ناهي هوندي. زال
 هوندي ڇو ويهه ڪلاڪ سونجي
 هوندي اٿس. هاڻي ٻڌايو غور
 اوهان کي ڪٿي ڏسڻ ۾ آيو!

پڙهيو روشن آرا ميمڻ - ڪوارٽر
 ۸-۱۲ وحدت ڪالوني حيدرآباد
 سن: معاشره انسان کي
 سنڌاري ٿو يا انسان معاشري کي؟
 ج: معاشره ۽ انسان ٻئي
 هڪ ٻئي تي پنهنجا اثر ڇڏيندڙ
 آهن. معاشره انسانن جو ئي
 جوڙيل آهي. پر جڏهن ان جي
 اندروني نڪرڻن جي چڪتاڻ
 وڌندي آهي، تڏهن اهو بدلاجندو
 آهي ۽ اهو عدل انسانن کي پاڻ
 سان گڏ وٺي هلندو آهي.
 پڙهيو سڪندر علي گرگيز بلوچ

هن پيري انعامي سوال موڪليندڙن کي انعامي ڪتابن ڏيڻ جي آڇ. محترم تاجل بيوس ڪئي آهي.
 پهرئين ۽ ٻئي نمبر کي ٻه ڪتاب جن ۾ هڪ شاعري جو مجموعو "جڏهن پونءُ ٻڌي" ۽ هڪ ٻيو ڪتاب
 ۽ مڱرڻ جو پرڇو ۽ ٽيون نمبر کي ايندڙ مڱرڻ جو پرڇو ڏنو ويندو. انعام ڪٿي وارين ۾ هن پيري پهرين
 نمبر ۽ روشن آرا ميمڻ، ٻيو نمبر سعيد احمد ڀٽي ۽ ٽيون نمبر ساگر ڏهراج کي قرار ڏنو ويو آهي. ايندڙ سوال
 لاءِ ڪو به مڱرڻ سان گڏ ڪٽنگ جي صورت مهيا آهي.

پڙهيو ذوالفقار علي ڀٽي
 سارو باهه
 سن: قوم، سنڌي ادب کي
 پنهنجي بقاءَ جو ڪارڻ سمجهي
 ٿي، پر سنڌي ادب کي ڇو نه؟
 ج: عوام جو پنجاهه-سي
 سيڪڙو ان پڙهيل آهي انڪري
 ادب ۽ عوام جي وچ ۾ وڏي
 آهي... ۽ اهڙي وڏي غلطي
 به ٻڌا ڪري سگهي ٿي.
 محرم علي سورو- خانپور
 سن: ڪهڙي محبت جي
 بهاني نفرت سان ڇو ٿيندي
 آهي؟
 ج: هڪٻئي کي سمجهڻ
 کان سواءِ محبت ڪبي نه اٿن
 ٿي ٿيندو.

پڙهيو محمد رحيم ميربحر - چٽو چنڊ
 سن: ماڻهو پني جي خوشيءَ
 ڇو برداشت نه ڪري سگهندو
 آهي!
 ج: خوشيءَ تي هڪ هٿي
 نه هٿن گهرجي، ان ڪري.
 پڙهيو محمد عالم سورو ڪراچي
 سن: دنيا جون ٻيون قومون
 ترقي ڏانهن وڌن ٻيون پر اسان
 جي قوم ٻنهي ٻيل آهي ڇا
 ڪارڻ آهي؟
 ج: قومون سڀ اڳتي وڌن
 جي عمل ۾ آهن. هڪڙيون اڳتي
 ٻيون پوءِ.
 رجب علي گهڻو ڪوٽڪوٽ
 سن: شڪارپور شهر ڪنهن
 ٻڌايو هو؟

ٽيون ڪوٽ ضلعو ٿرپارڪر
 سن: عملي عقل خاص
 عقل ۽ ڪهڙو فرق آهي؟
 ارادي جي قوت ڪيئن ٻڌا
 ٿئي ٿي؟
 ج: "خاص عقل" جنهن
 اصطلاح ۾ اوهان پڇيو آهي، اهو
 ڪنڊ هاسي ۾ استعمال ٿين
 وارو ۽ مڙهيل عقل آهي، جڏهن
 ته عملي عقل اهو آهي جيڪو
 عام معاملن تي لاڳو ٿئي ٿو.
 باقي ارادي جي قوت جو مدار
 مقصد جي سڃاڻي ۽ ايمان ۽
 مقصد کي سمجهڻ جي سطح
 تي آهن.
 انجم بلوچ، ناز بلوچ مڪر
 سن: گمنام صاحب ماڻهو

برج لعل جيسرائلي - قمبر
 س: نه ٿو، ماڻهو جو محتاج
 به آهي ته شڪاري به. انهن ڇو؟
 ج: محتاج نه هجي،
 شڪاري ڇو ٿئي.

سيد شاھ محمد شاھ جيلاني
 حيدرآباد
 س: هر ڪا قوم اتحاد ڪرڻ
 لڳي ته ٻوڙ؟
 ج: ڊڄڻ نه گهرجي، شاھ
 صاحب.

غلام رسول "قربان"
 مقصود وند
 سوال: ڇو ٿو ٿي؟
 ج: اهڙي ڇو ٿي واري آهي جنهن
 ۾ مک قاضي سي پر ڇو ٿي، ڇا
 اهو سچ آهي؟
 ج: قانون ڪنهن ٺاهيو آهي
 ۾ ڇو؟ اڳ به اهو ڏسڻو هوندو.

لونگ شيخ - رومڙي
 س: اسر جليل جي اها
 چوڻي سچ آهي ته سنڌي سست
 ٿيڻ جا ورلڊ چئمپئن آهن؟
 ج: اسر جليل ڀڙڪ ڪيو
 هوندو.

"پارس" پرويز احمد شير
 ڳوٺ رسول پور
 س: مظلوم جي سيني مان
 وهيل ڀت ڪي ڇا چئجي؟
 ج: ظلم جي خلاف داستان
 لکڻ واري ٿام جي سن.

وزير علي "شاد" سنگسي
 ڳوٺ ٽلڙي
 س: جيڪڏهن گهر جو ڪتو
 خراب نه هجي، ته ڇا ٻوڙ به
 چور چوري ڪري ويندا؟
 ج: ڀلي پاڻ آزمائش ڪري
 ڏسڻ ٿي ڪان ڪو ڇو ٿا ڪرايو.

نظر علي ناز ڳوٺ واسو
 ڪلهوڙو
 س: قومن غلام ڪڏهن
 ليکيون آهن؟
 ج: جڏهن ترقي ڪري سگهن
 ٿيون جي پنهنجي وس ۾ نه.

رهندو آهي.

ارباب "عزم" قمبرائي -
 سانگهڙ
 س: شروعاتي زماني ۾ انسان
 غارن ۾ رهندو هو پراڻ بنگلن،
 جهوپڙن ۽ فوٽ پاڻ تي ڇو؟
 ج: جهوپڙن ۽ فوٽ پاڻ وارن
 کي به دم پٽڻ ڏيو، اڳي ٻوڙ
 سڄي هلي بنگل پيڙا ٿيندا.

محمد الياس ابڙو - شهدادپور
 س: اقتصادي حالتون ليڪ
 هجن ته ٻوڙ ڇا معاشرو سڌري
 هوندو؟
 ج: او ادا انهن، ٽائي ڀلو
 ڪريو.

ممتاز علي سومرو - ٺارو شاھ
 سنڌ جي پهرين غدار جو
 نالو ڇا هو؟
 ج: من جي لست مڪمل
 ڪئي اٿڻو ڇا؟

ڄام حاجي خان ڇاڇڙ -
 ڪنڌ ڪوٽ
 س: دنيا، جهان وارن لاءِ
 قائم ڪئي وئي آهي يا دين
 وارن لاءِ؟
 ج: اوهان لاءِ قائم ڪئي
 وئي آهي، توهان ڪهڙن مان
 آهيو؟

نارائڻ داس سنڌالڻ - ڳوٺ پور
 س: جنت ۾ جهنم ۾ ڪيترو
 فاصلو آهي؟
 ج: ديوان مائين اوهان جو
 ڇا ويو، توهان ته ٽرڪ ۾ سرڪ
 جي ٻي ڪريو.

استياز عالم سمون - ڌڙو
 س: پرماتيت جو خاتمو
 ڪڏهن ٿيندو؟
 ج: ڪڙ ڪهڙي آهي،
 اڃا محسوس نه ٿيڻ ڏيو.

عبدالرشيد محمد سومر سنگي
 رتودرو
 س: توهان سوال جواب جو
 هي سلسلو ڇو شروع ڪيو آهي؟
 ج: توهان ڪيئن ٿا سمجهو،

ڪٿي چڪ هاتو آهي؟

ايم ايس ڏوٽو ڳوٺ ٻانڌو
 خان ٽيڙو
 س: انسان جو قدر ڌڙت
 جي ڌال سان ڇو ڏوگيو وڃي؟
 ج: انسان کسي مارڪيٽ
 گهٽي رهي آهي ان ڪري.

رمضان احمد سومرو - جوهي
 س: گهڻو ڪري سنڌين کي
 جاهل ڇو چيو ويندو آهي؟
 ج: نيت ميري اٿن ٻيو
 ڪجهه ناهي.

عزيز الله جلباڻي - پريا شهر
 س: اڄ ڪلهه نوڪري سوا
 سفارش ۽ رشوت جي ڇو نٿي
 ملي؟
 ج: سڄي ڪم جو ٻيو
 پوڙڻ لاءِ رشوت ۾ سفارش مجرب
 نڪتا آهن، انهن تي عمل نٿي
 ٿيو. اهليت ۾ ايمانداري اهڙي
 ماحول ۾ اوڀريون شيون آهن،
 ٻوڙ انهن نوڪري ڪڍڻ ملندي!

عبدالعظيم مهر - سکر
 س: هڪ انڌي، گونگي ۾
 پوڙي عورت کي ڪيئن ٻڌائجي
 ته هن جو مڙس مري ويو آهي؟
 ج: اهو مڙس مري ته حق
 تي آهي، باقي ماڻي جي ڀڻڻ
 ۽ چوڻيون لاهي ٻڌائين. قرب
 ڪري گجھارتون نس پڄائيندا
 ڪريو.

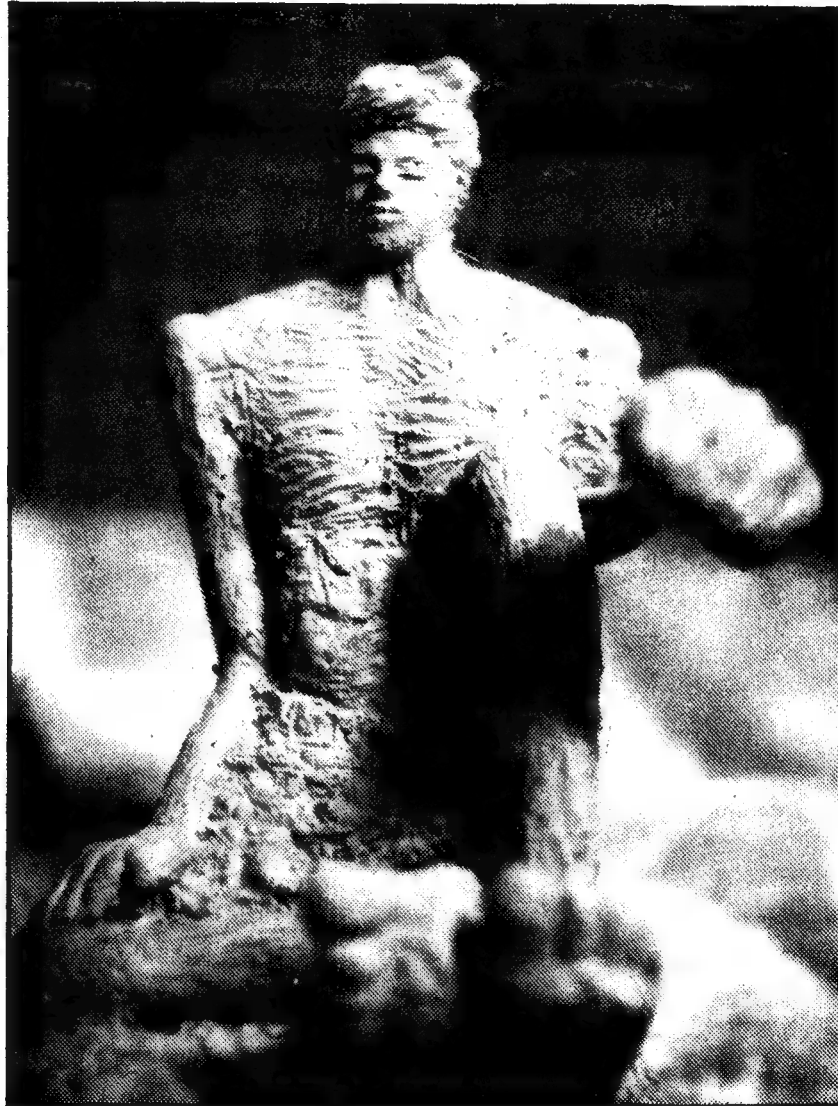
محمد اڪرم مشوري - ٽنڊو آدم
 س: جيڪڏهن دل ٽهري
 پرديس وڃي ۽ خط به نه لکي ته
 ٻوڙ ڇا ڪجي؟
 ج: سندس رهيل مائٽن وٽ
 اهڙي شڪايت ڪجي، باقي
 بندوبست ٻانهن تي ويندو.

سيد احمد پٽي - ڳوٺ حمزو
 پٽي واپا نصيرآباد
 س: مٿين طبقي وارا سنڌي
 بهالو، سنڌي تهذيب ۾ ثقافت
 کان پري ڇو ٿي رهيا آهن؟
 ج: سنڌي ثقافت، مسڪين

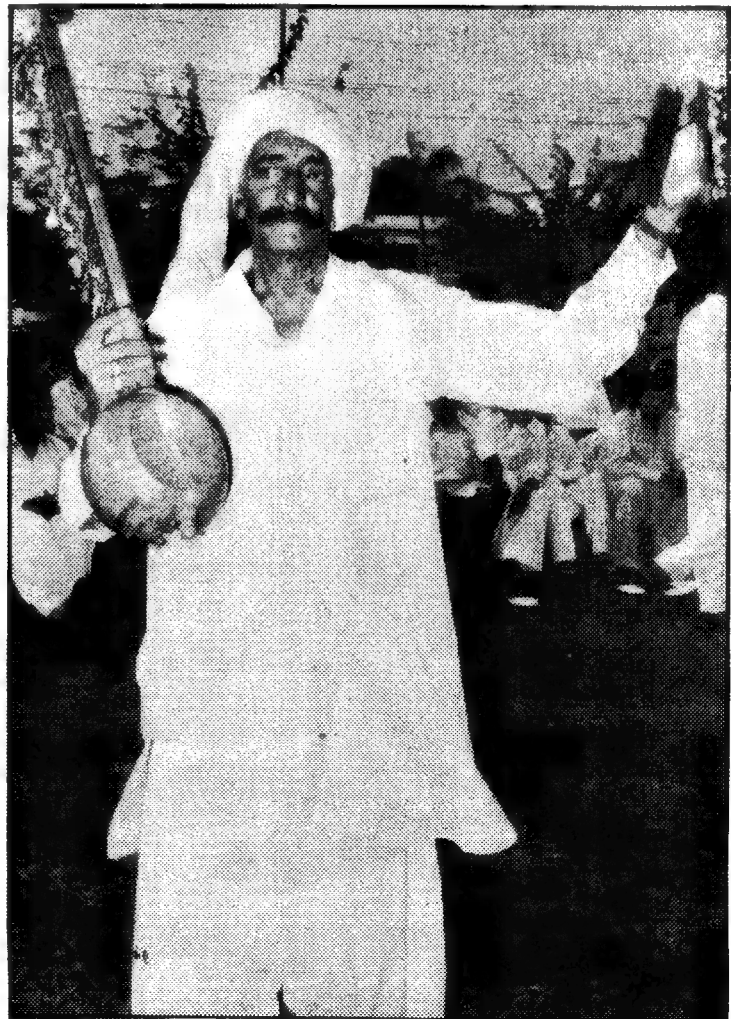
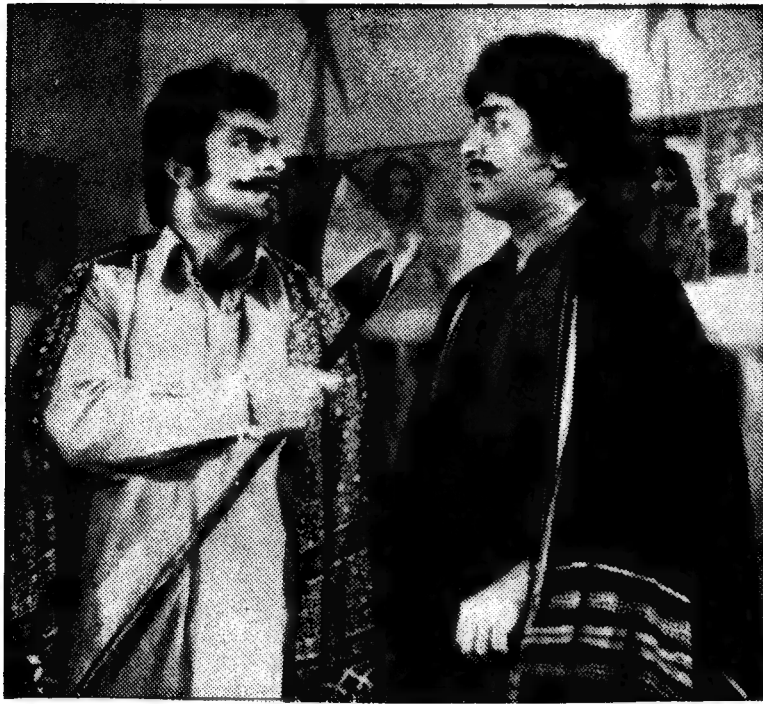
ج: ڪٿي ڪاٺن وارا مڃيون
مڃيون آهن.
ج: ساگر ڏهراج - ٽنڊو آدم
س: شاهه - سچل - سامي
جهڙا بزرگ هن دور ۾ مڃن ٿا؟
ج: ساڳيا هئا بهالا جڏهن
مڃن ها!

ٿا ڇا؟
ج: لافسي جمال احمد جوڻيجو -
ڏوڪري
س: جهاد بافت شرعي حڪم
آيل آهي، فلسطيني سرعام ڪٽيا
وڃن ٿا، ته اسرائيل خلاف جهاد
ڇو نه ٿو ڪيو وڃي؟

ماڻهن جي ثقافت آهي.
ج: عبدالقيوم انجم - ميرپورخاص
س: دنيا ۾ جيڪو ڪجهه
ٿئي ٿو ڇا اها نهايت ئي سستي
آهي؟
ج: ڇو بهائي ۽ ڪان ٻيو

مجسمي جي تصويرون جيڪو رضوان ٺاهيو

اهل انجمن

جا ساڻياري سڀ ڪيرون لهجن.
پسي پيري ڪجهه رابا
موڪليندس.

تاجل بيونس
ڪراچي

تازو نومبر مهيني جو
پرچو نظر سان گذريو. سروي جي
تصوير ڏاڍي سٺي رنگ ۽ ڍنگ
سان ڏني وئي آهي.

”ڪندر جو سندن ڏانهن
سفر“ سلسلو قسط جو پهريون
حصو پڙهيم پسند آيو.

”اڪبر جي دربار ۾ پن
سيو هائين جو سڪ“ وٺي مضمون
مختصر لکيو. ”اڳي ائين هياس“
ليکڪ جي سٺي ڪوشش آهي.
”گهٽو ڪجهه ويچارڻ تي
مجبور ٿيو ڪري“ ڪلهه، اڄ،
سڃاڻي جو تڪو اولڙو ٿيو پسانتي.
صفحہ ۲۱ تي ”انڌرو“ ڏاڍو
پسند آيو. سٺن سوالن جا سٺا
”دلچسپ جواب“ ٻيو حصو
ڪهڙو ڄا پسند آيا — هيءَ
سٺي ڪوشش آهي. هلي رابا
جو سلسلو ڪالڙ ”هڪ ڏينهن
ڏاڍو ڪلايو، ڪهاڻي (گيڊي)
عنوان جي لحاظ کان تمام
جهوني آهي. ڪهاڻيءَ ۾ جيڪو
ڪجهه لکيو ويو آهي نيڪ آهي
۽ تاثيراتي رنگ سان پهريو هن
ڪهاڻي سان گڏ ”گلشن چنڊ“
جي ڪهاڻي ”ڪوريشري جو
چار“ به سٺي هئي.

الطاف شيخ جو سفرنامو
محمد خان جو سڀال جو سفرنامو
”گالهيون آمريڪا جون“ ڏاڍا
وڻيا. ”رومانيت“ جو ترجمو
ڪيل مضمون ڏاڍو وڻيو. شمس
بيوري جو مضمون ”اخبار جي

لغت“ پسند آيو. ليکڪ جي سٺي
”سازاڻ جو ڳالھ آهي.“

شيخ حفيظ تي سحر چنڊ

نازش سمون جو مضمون
مختصر پر جامع لکيو. شاعر جو
حساس طبيعت هئڻ، سندس مضمون
”خوبصورت تخليقون ۽ عورت جو
هن ڌرتيءَ تي سونهن“ تخليق
جو وڏو وڏو شڪار هئڻ وارا
سندس رابا ۽ نظريا پڌائن ٿا ته
ليکڪا شاهر واريءَ عورت کي
ڪهڻي پاڻي سمجهو ”پڄاڻو
آهي. سٺوئي هاجرڪڏهن ليکڪا
شاهر واريءَ عورت جي ڪردار
”مرد جي ڪردار وچ ۾ پٺت
ڪري، پڌاڻيءَ واريءَ عورت
کي دنيا جي عورتن کان ٻنهي
نڪري الڳ ڏيکاري ها.

خوشي ٿي ٿي جو هن ڌرتي
جون ڪوڙ سنڌيليون روايتن جي
زنجيرن کي ٽوڙي ريتن ۽ لوطي
قهره خلاف ٻيون لکن.

شاهيءَ ۾ عرفان مهدي،
مغني، آثم ۽ ظفر جاني مڙهان
نظر آيا. ڪيچند شرمه جي شعر
”لاکون“ لفظ پڙهي ويوان
تال ٿي ويون. الطاف شيخ جي
سفرنامي ۾ سندس اچي ٿوئيءَ
واري لوتوءَ سان گڏ ٻه اصطلاح—
”مردن کان پٺت ۽ عورتن کان
جنس ٺهڻ وڃن“ ويا.

مجموعي طور هلال شگزين
”چهندڙ تخليقون گهڻن رسالن
کان گرو ڪئي ويون آهن. هلال

* هلال شگزين ماه نومبر
۱۹۸۲ع وارو پرچو ڪهڻي پاڻي
سمورو پڙهيم. (۱) تاريخ مان
ڪندر جو سندن ڏانهن سفر (۲)
ادب مان محمد خان سڀال ۽
الطاف احمد جون لکڻيون (۳)
سائنس مان مولوي نسور محمد
سنڌيءَ جون مضمون ارتقائي
نظريو ۽ چارلس ڊارون ڏاڍو وڻيا.
هن مضمون ۾ ڊارون جا هي رابا
ته انسان ”باندر ڪنهن هڪ
ئي ڏاڍي جو اولاد آهن، آڪسفورڊ
جي بيشپ جا ڊارون“ هڪسلي
تي چوه چنڊڻ چي: ڊارون
هڪسلي جي لائسي ڪهڙي
ناني ڏاڍي وڃي ٿي لنگور سان
سلي، مشهور شاهر لکريشن جي
کوچنا، ته سڀ ساهه وارا ڪنهن
به مدد جي سهاري کان سواءِ
پندا ٿيا آهن، خلا ۾ بيڪٽريا
[حياتيءَ جا ننڍڙا ذرو] جو
اڄ به موجود هئڻ وغيره ڪهڙي
مطالعي ۽ عالمي تعقيقات لائق
آهن. ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته
هي موضوع بلڪل پراڻو ٿي
چڪو آهي پر ان هوندي
مون کي ضرورت محسوس ٿي
رهـي آهي ته نئين نسل جا
سائنسدان، مفڪر، ليکڪ، محقق
شاعر، اديب — سائنس ۽ ايجادن
وقت جي تقاضائن کي سامهون
رکي ڪجهه لکن.

مضمون پسند آيو. استاد بخاريءَ جو گيت ڏي ڏاها -- ڪي ڏي خاڪي جو پو جي وائي شاهريءَ جي حملي ۾ سونهن ڀريو چٽ جهلايو آهي.

گلن جهڙا پارڙا، سگهڙين ست فلم ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه منگزين ۽ پڙهين. پسند آيو.

وزير منگي

جڳت آباد، دادو.

* هلال منگزين پڙهندو آهيان هر دفعي پڙهي ۽ راءِ ڏيڻ چاهيندو آهيان. ڪيڏو ماني جا ڪوريءَ جي من ۾ سوچي راءِ ڪونه موڪليان. هر هن دفعي نويسر وارو پرچي لاءِ همت ساري آيم.

— اوهان ڪڏهن تاريخ جي ڪتابن جا مطالعو ڪيو ۽ وري جيئن جو تين چيو پيا هر تاريخ کي جديد ۽ سائنسي ڇنڊ ڇاڻ ۽ تجزيي سان ڇاپيو. نه ته جيڪو ڪجهه انهن تاريخن ۾ آهي ۽ اوهان چيو پيا اها حڪمران طبقي جي تاريخ آهي عوام جي ناهي. اوهان اهو سوچي تاريخ جا صفحا ڇاپيندا آهيو ته تاريخ ماڻهو کي گهڻو ڪجهه سيکاري ٿي پر اها تاريخ ان سان ڪنيل ڏڪرا جيڪي اوهان چيو ٿا انهيءَ لاءِ اوهان ٿڌي دل سان سوچيندا ته اوهان به هينري ڪوئنگر جي لفظن سان متفق ٿيندو ته ”انصاف پسنديءَ جي تقاضا آهي ته اسان اعتراف ڪريون ته اها تاريخ اهو سڀ ڪجهه سيکاري ٿي جيڪو تاريخ نويس يا ائين چئجي ته برسرِ اقتدار ماڻهو سيکارڻ چاهين ٿا.“

فضل احمد بخاريءَ جو اڳي ائين هياس ۽ سٺا ڏڪرا ڏنا اٿو اسانجا ڪيترا ڏسي پنهنجي ڏڪريل ويجهي ماضيءَ جي هلڪڙي جهلڪ ڏسي وٺي ٿو ۽

ڪنهن ڳالههين ڪن وائين ٿين ٿا.

ايڪيهين صفحي تي اوهان حميد ڪهڙو جو ورنل انٽرويو ڇپيو آهي. ڪنهن شخصيت کي کولي ٻڌو ڪري پڙهندڙ آڏو آڻڻ لاءِ انٽرويو هڪ بهترين وسيلو آهي. هن انٽرويو ۾ ورنل سٺا سوال پڇيا ويا آهن.

علي بابا جو ڪلم تمام وڏو آهي اهي اهو بند نه ڪيو. ابراهيم خشڪ جي ڪهاڻي ”گيدي“ مان ڌرتي جي خوشبو ۽ سهڪ محسوس ٿي، سچ ۽ سچ ڪهاڻي پڙهي هانءُ ٽري پيو. ابراهيم خشڪ ڏوري وقت پنهنجا تمام گهڻا پڙهندڙ پيدا ڪيا آهن سندس هي ڪهاڻي به سٺين سنڌي ڪهاڻين مان هڪ آهي.

گلشن چنا جي ڪهاڻي ڪري پڙهي جو چار ڪه ٿي بدران هڪ ڦاٽر آهي.

محمد خان سيال جون لکيل ”آسيريڪا جون ڳالهيون“ هٿ ڪري ڇڏي لاءِ اوهان جي مهربانيءَ سان مزو اچي ويو.

الطاف احمد، شمس سومرو، سابر چنا جون لکڻيون وقتائيتون وڻندڙ ۽ ڄاڻ ڏيندڙ لڳيون.

جيڪڏهن مولوي نور محمد سنڌي جي مضمون ”ارتقائي نظريو ۽ چارلس ڊارون“ جي واکاڻ نه ڪبي ته پڙهندڙ جي حيثيت سان پاڻ کي احسان فراموش سمجهندس.

گلن جهڙا پارڙا ڀلي ڏبو هر ڪجهه وڏن ٿا ڏنن جا صفحا ڏبو جنهن ۾ يونيورسٽين ڪاليجن ادبي سرگرمين انٽرويوئنس ۽ سروي وغيره جا سلسلا ڏبو ته سڌو آ. سگهڙين ست ۽ خديجه سوز جو شعر واه جو آهي پر سختار گهرو جي وائي برواجت

وڃائي ڇڏيا آهن. سنڌي فنڪارن جو البم به ڏبو، ته مهربانيءَ جو ڪن لکڻ ڇڏي ڏنو آهي ته پرواه نه آهي ڪنهن وسيلي پڙهندڙ سندن منهن ته ڏسندا رهن.

غلام علي شاد جو سفر عام ۽ سٺي انداز ۾ لکيل آهي ان ڪري وٺي پيو.

”سوال جواب“ ڏاڍي معنيٰ رکندڙ عام ۽ ڄاڻ پهچائيندڙ سلسلو شروع ڪيو اٿو جيڪو به انهن سوالن جا جواب ڏئي ٿو، اهو واقعي علم ۽ استاد جي مرتبي ۽ اوتري عزت جي لائق آهي. انهيءَ سلسلي لاءِ مان فقط هڪ صلاح ڏيندس ته سٺا سوال موڪليندڙن کي انعام طور هلال منگزين پرچي جون ڪاپون موڪليو ته هو ڀلي پنهنجي دوستن کي سوکڙي طور ورهائي ڏئي ۽ اهي به پڙهن ته سندن دوست کي انعام مليو آ. ۽ ايندڙ پرچي ۾ انعام ڪڍندڙن جا قوت ۽ انهن جو ساڳيو سوال ۽ ان جو جواب ڏيئي سان ڪڍ ڇڏو.

ڪجهه صفحا رڳڀو، فلم ۽ ٽي وي لاءِ مخصوص ڪريو. ان ۾ خاص ڪري ٽي سي ۽ ڊي سي پروگرامن تي تبصرا ۽ تنقيدون هجن ته اهي پڙهندڙن جي دلچسپي وڌائينديون خاص ڪري جيڪڏهن اهي تبصرا ڪنهن سٺي تنقيد ڪندڙ کان لکرايا ويا هجن ته.

آخر ۾ هڪ راءِ اها ڏيندس ته منگزين جي ليکڪن جو منگزين جي آخري صفحي تي تعارف، فوٽو، رهڻ جو هنڌ وغيره ۽ انٽريس ڏبو ته سڌو آهي. ۽ پروي جي چڪن طرڪ ڏيان ڏيڻ جي ضرورت آهي. واسڪا ڪرڻ سون وس پڌڻ ڪم پروج جو.

محسن شاهه بخاري

هيدرآباد

* «هلال ميگزين» مستقل پڙهڻ جي ٿي ته پنهنجي فطرت ۾ شامل آهي. اهو ان ڳالهه جو واحد ثبوت آهي ته پنهنجي جانبداري منجهاري ادب کان سواءِ ٻيو ڪنهن سان به ناهي. باقي هڪڙي ڳالهه ته هلال ميگزين جي پراڻي روپ ۽ نئين روپ ۾ تمام گهڻو فرق آهي. هفتيوار هلال ميگزين جي ڳالهه ٿي ته پنهنجي هٿي. ان نرالي. ان هوندي به ماهوار هلال ميگزين جي سماجي ۽ ادبي ڪارج کي رو ٿو ڪري سگهجي. هتي هڪڙي صلاح ڏيندس ته انٽرنيشنل رائيٽس اپ ۽ وري ٻيهر شروع ڪيو ته جيڪر ڏاڍو سٺو. باقي ان ڳالهه ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونه ٿيندو ته هلال پاڪستان پنهنجي وس آهر جيڪا ادب جي واڌاري لاءِ ڇا ڪري پئي. تنهن کان ڪوبه انگ ڏيڻو ڪري سگهجي.

سرحد اپڙو

شڪارپور

* «هلال ميگزين» جو شمارو پڙهڻ جو مولعو مليو. ميگزين جو معيار سٺو رکيو اٿو. منجهر حبيده ڪهڙو جو انٽرويو ۽ سوالن جا جواب ڪجهه سجهيل هئا ۽ مختصر هئا. انهن جوابن جي وڌيڪ وضاحت جي ضرورت هئي. ڳالهه ٻوليءَ جو اهو سلسلو جاري رکڻ جي ضرورت آهي جنهن ۾ سنڌ جي دانشورن ۽ اديبن جا انٽرويو ڏيندا رهندا ته اهو سلسلو ڪارائتو ثابت ٿيندو. علي بابا جي ڏينهن ۾ سنڌي لنگارن ۽ اديبن سان جنهن فائيدائي جو ذڪر آهي اها اسان جي حقيقت آهي. اها اسان جي بدقسمتي آهي جو پنهنجن

دانشورن ۽ اديبن ۽ لنگارن جو قدر نٿا ڪريون ۽ بنيادي سبب اسان جي شعور ۽ سمجهه جي گهٽتائي آهي. شاعري جو حصو به سٺو هو. مجموعي طور تي سٺو هو. هڪ تجويز ڏيندس ته هر شماري ۽ بين الاقوامي حصو به ضرور ڏيوجنهن ۾ دنيا ۽ ايندڙ چرچ ۽ تبديلين کان واقف ڪرائيندا رهو.

عاشق منصور سنڌي

لاڙڪاڻو

* سنڌي ادب جي خدمت ڪرڻ نه رڳو فرائض ادا ٿيڻ آهن پر ساڳئي وقت عبادت ۽ شامل آهي. ۽ ان ڪم ۾ ظاهر آهي ته ٿوري گهڻي آزمائش ته پئي ايندي پر پوءِ به حق جو ٻيڙو نرندو آهي. «هلال پاڪستان» ميگزين جو هر شمارو باقاعدي ۽ سان پڙهندو هو اڃان هن مهل تائين هڪ تجويزي موجب ميگزين جيڪا ڪاميابي حاصل ڪئي آهي، انهيءَ نه سچ بچ سرهو ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن هڪ گهر جا ٽي ۽ ٽي مختلف ڪمن سان پاهه نڪرڻ ٿا ۽ جيڪڏهن واپس وٺڻ ٿا ته ٺهي جي هٿن ۾ هلال ميگزين آهي خدا ڪري اڃا به ڪاميابي جون سڀني منزلون طئه ڪري ۽ پنهنجو معيار برقرار رکندو اچي.

مشتاق ميجنڊاڻي

لطف - ۱۹۹۰ - سهران

بونيوستي، ڄامشورو ۱۰

* هلال ميگزين جو هر پرچو پڙهندڙ آهيان پهريائين سان هڪ ٻي ميگزين، پڙهندڙ هوس پر جيڪڏهن کان توهان هلال ميگزين ڪڍيو آهي ته هلال ميگزين پڙهان ٿو. هن پيري يعني نومبر جو پرچو پڙهيو. جيڪو مون کي

ڏاڍو پسند آيو خاص ڪري تاريخ مان سنڌ تي ڪندڙجي ڪاهه. اڪبر جي درٻار ۾ سوهائين جو سڪو ۽ حبيده ڪهڙو جو انٽرويو ڪافي پسند آيا ۽ ڪهاڻيون ڪري. ڪوريجري جو چار ۽ خدا ڏي خط ٿي سڏيون ڪهاڻيون هيون. الطاف شيخ جو سفرنامو پڻ وڻو. شاعري ۾ سڄي پاڻ ملهائو خاص ڪري فتح محمد مغلتي، ڪيچند شمس، عبدالامين پٺاڻي، عبدالستار بلوچ ۽ خاڪي جوڻوڙو. پيارن ٻي سلسلي ۾ دعوت اڏوري آس. سائنس جي دنيا، متان ڪليا آهيون، تون ڪلندو رهه، ٻيڙو ٻاڪو، اميدن جي سهار، لات، ميگزين سٺ ۽ صورت شاه جي نظر ۾، مون ۾ آهين تون، اها ڪوچين جا ۽ خديج، سوز جي شاعري ۽ ٽائر آزاد ليدائي، ۽ مائي ۽ ڳايءَ سان ڳالهه ٻولي. اوهانجا خط ۽ ٻيا سلسلا به سٺا آهن. هلال ميگزين ٿوري ئي وقت اندر ڪافي ترقي ڪري چڪو آهي.

پنهنجي به هڪ تجويز: جيئن هي رسالو سٺو معياري آهي ۽ سنڌ جي پهراوڙين ۾ به ڪافي ڪاميابي حاصل ڪري چڪو آهي، ته پوءِ شاهه عبداللطيف کي چيو نظر انداز ڪيو ويو آهي.

پهريائي ڪري شاهه جي شاعريءَ لاءِ هڪ مهل ڏنا وڃن.

جي. ايم. سنڌي

سکرپٽ

* سنڌي ڪتاب جي ماهوار غير موحودگيءَ جي جاءِ ڪيترن حد تائين هلال پاڪستان پاران نڪرندڙ هلال ميگزين والاري ورتي آهي. اها حقيقت آهي جنهن کان ڪو چڙوئي

لئوناسي سکهي ٿو. هٿلڪ
مٿڙين پٺڀرڻ هڪ پڙهندڙن
۾ خلق پيدا ڪيو آهي ۽ اڃا
تائين ان کي لکڻ جي معاملي
۾ سرموڙ لکندڙن جو ساڻ نظر
نٿو اچي، اميد اٿس ته اهو اڳتي
هلي حاصل ٿي ويندو ڇو ته هر
Process ۾ ائين ٿيو آهي
۽ هي ڪا نئين ڳالهه ناهي
جو ان کي ٻئيءَ پاڏو اڇلائي
جيئن ۾ تئين ڇڏي ڏيئون.
مٿڙين کي ان وقت ڪان وٺي
پڙهندو ۽ اڃان جڏهن ڪان
کان اخبار سان گڏ اٿن صفحن
تي ايندي هئي ۽ ان وقت هڪ
تجزيو ڪندي خط لکيو هيس.
هنئر به ڪجهه ڳالهون مٿڙين
۾ ڏس ته دل رهي ڪونه ٿي،
۽ نه جيستائين اسان هن کي
پنهنجو ۽ نه سمجهنداسين
قيستائين هن کي وهندڙي نه
ايندي ۽ ڪجهه ڳالهون اوهان
کي عرض رکي رهو آهيان ۽
هڪ اٿس ته انکي هيئن سان
هندائيندي.

۱۔ نازي منگرمين مون سڄي
 ذرو ذرو ڪري پڙهي آهي ۽ ان
 ۽ مڙوئي مواد سانائتو پڙهي ۽
 اٿم ان لاءِ جس لهني سڄي ٿيم
 ڪيندڙن ۽ اڪيڊرن جي. توهان
 هن پرچي ۽ هڪ ٻاهرين ڪهاڻي
 ڏني آهي جنهنجو سنڌيڪ-ار
 ”ڄام ولار حسين قادري“ آهي.
 ڪهاڻي جو سرو آهي ”خدا
 ڏي خط“ بهرن ڳالھو اصل
 ”WRITER“ جو نالو ڏنل
 ڪونهي. ڪي ڏن ورتي ويني
 آهي اهو به ڄاڻايل ڪونهي.
 واضح ڪندو هلاڻ ته اها ڪهاڻي
 ڪافي عرصو پيشندو الطاف شيخ
 (مفرمان وارو) جي ترجمي
 ڪيندڙ جي حيثيت سان
 ”موجودهري“ ۽ ڇپجي چڪي
 آهي ۽ ساڳئي ئي ڪهاڻي الطاف
 شيخ پنهنجي ڪتاب ”خدا ڏي

خطہ ۱۱ دُنو آہی. تودان کسي
گھت ۱۱ گھت ایترو دیلو تین نہ
کھرجی .

(۲) اڙوڪ جي غلطي ٿي
ڏيان ڏين جي ضرورت آهي.

٧۔ اسان وٽ هڪ لاڙو اچي ويو آهي جو پنهنجي ئي مضمون يا مقالي ۾ پنهنجي ئي ڪتاب ۾ حوالو ڏيندا آهن ۽ اهو هڪ مخصوص قسم جي ماڻهن ۾ گهڻو مرات ڪيل نظر ٿو اچي۔ اهڙو ئي هڪ مضمون تاريخ واري حصي ۾ اوهان ڇپيو آهي۔

اما گالهد سونهي نه ٿي . باقي
ٻيا مضمون ۽ شاعري ، ڪهاڻيون
تصديق جوڳيون آهن . ڪتاب
جو مهيني کان اڳ اچڻ ملو
سئون آهي . هڪ اٽم نه هي
خط ڇهندا ته جيئن غلط فهميون
۽ ڪجهه غلطيون درست ٿي وڃن .

منظور ظرف

لاؤڪاڻو

۱۰۰ نومبر واري پرچمي لاء
 اڳ جي ڀيٽ ۾ گهٽ انتظار
 ڪرڻو پيو. هونئن ته انتظار واري
 گهٽيت جيترو خراب لڳندي
 آهي. ان کان وڌيڪ وڻندڙ
 اٿس! هي پرچو به نهايت
 باقاعديءَ سان پڙهيو اٿم!
 اميد ته ساڳي نئين رنگ ۽ رنگ
 سان ايندو رهندو. مان ڪو اديب
 يا نقاد ڪونه آهيان. جو ويهي
 ڪنهن لکڻيءَ تي چڻڻ ڇاڻ
 ڪريان! پر ادبي عدالت ۾ اها
 دعويٰ ضرور ڪري سگهان ٿو ته
 سنڌي ادب سان ڪو جاءِ اٿم.
 تاريخ واري حصي ۾ ”سنڌي
 ڪنگڙن جي“ ۽
 پروفيسر ميجن عبدالغفور سنڌيءَ
 جي مضمونن سٺي معلومات ڏني.
 ايتري ڪهاڻين واري حصي ۾
 رسمي طور ائين ڪئي چئجي ته
 چنگيون هيون!! شاعري ۾ شاڪلي
 جوشي جي ”واني“ ۽ سند
 آئي ۽ عرفان مهدي جي ڏوڏ

سیدنا محمد

ر - ش - قیوٹو

لأرو ماهم

* ميگزين توري وقت ۾ چڱو
 بنڌ ڪري ويو آهي اهڙي سبب
 آهي جو ميگزين اسٽال تي اچڻ
 سٺ گم ٿيو وڃي . هـ روپـ رو
 تنهنجي تعریف ڪري پنهجو
 خط شايع ڪرائڻ نٿو چاهيان پر
 جذبن جو اظهار ضرور ٿو ڪريان
 جن جو لاڳاپو حقيقت سان آهي .
 منجه ڪان ٻيڙي ڦاٽڻ سواد
 چڱو آهي .

هر ڪٿي ڪٿي بهسنگ
جون غلطيون ۽ گهڻي انداز ۾
هروڙ جون غلطيون نظر اچن ٿيون
جن کي سڌارڻ ۾ ڏيان ضرورت
آهي. مگر هن هر قسم جي سوچ
واري ساهووت پسند ڪٿي ٿي
وڃي ان کي ئي اصل ڪاميابي
چئبو آهي. پر ڏههئي ليڪن
محققن ۽ تاريخدانن جا تعارف به
شامل ڪيو ته بهتر.

فطیر شہزاد

* هلال ميگزين *
ادبي ڪتاب آهي، جنهن کي
مان هڪڙو نه پر ٻه ٻڙهيل لکيل
۽ ادب دوست تسليم ڪندو. هلي
بابا جو ڪالمر ميگزين جي جان
آهي. توهان جو ڪم محنت ڪرڻ
آهي، هالي ميگزين کي ڪامياب
ڪرڻ ۽ گهر گهر پهچائڻ جي
امان ڪوشش ڪنداسين. اسان
وٽ رواج ڦي ويو آهي ته هڪ
سهي ۽ مخلص ماڻهو جي مخالفت
ٿيندي آهي، سو هلال ميگزين
نه ڪنهن کي منجهائي وڌو آهي،
۽ ان جي خلاف تبليغ ڪرڻ
شروع ڪئي اٿن. اها توهان جي
مخالفت نه، هلال ميگزين جي
مخالفت نه آهي بلڪ سنڌي ادب
مان دهنئي آهي.

منظور جو کیو

مکندہ بارو

سنڌ جي جديد شاعر تاجل بيوس جي
شاعري جو پهريون ڪتاب

جڏهن پُون بَڻِي

چيچي ويو آهي

تفسيڪار: سنگم پبليڪيشن ۳۷- پوني پلازه.

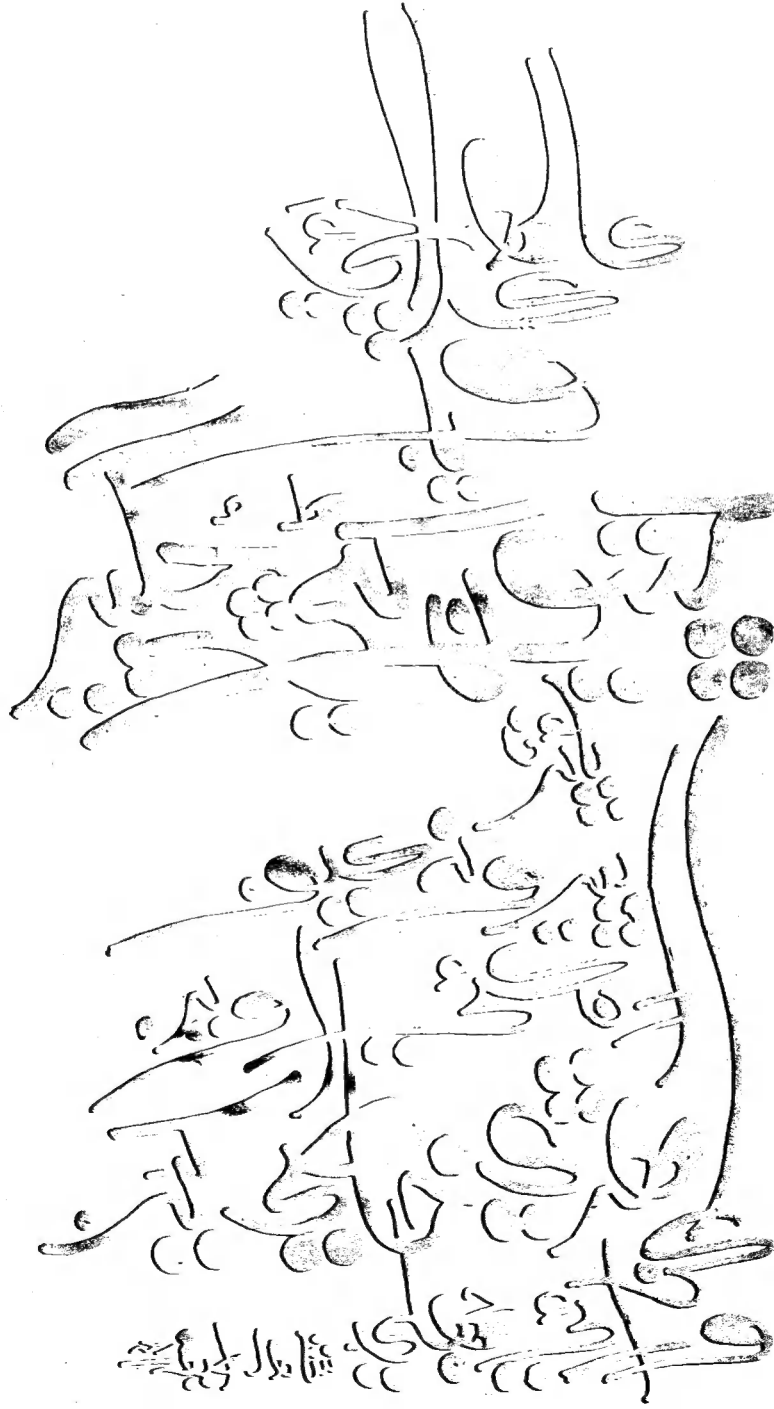
۴۲-۴۳ چنڊ ريگر ۲۰۰۷ ڪراچي

سول انجنيئر: مشتاق بيون پيپل پبليڪيشن، اسٽيشن روڊ، حيدرآباد

ميسر: ادبيات بوڪ سيلرن

نلڪ چاڙهي حيدرآباد

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”آداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڱ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دور جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ

ايندڙ نسل سمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي آداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سھڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت آداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سھڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ٻلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڻن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، پُڪار سان تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به چڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چڻ ٿا؛

....

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به چڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالا ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ

پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ“. - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)